

Nidos sꝥsiuviniai '09/5

Niddener Hefte

Nidos

sąsiuviniai '09/5

THOMO MANNO
KULTŪROS CENTRAS
NIDA

T U R I N Y S

7 Ruth Leiserowitz. *Ižanga*
9 *Vorwort*

13 Björn Enholm. *Kultūra Baltijos jūros regione – tapatybės pagrindas*
21 *Kultur und Identität*

31 Arnd Heling. *Vanduo ir miškas Baltijos regione*
52 *Wasser und Wald im Ostseeraum*

71 Frido Mann. *Amerikietiški kalneliai*
86 *Achterbahn. Ein Lebensweg*

105 Vytautas Landsbergis. *Baltijos jūra*
112 *Das Baltische Meer*

127 Hermann Kurzke. *Tikėlis Thomas*
140 *Der gläubige Thomas*

157 Inė Lukšaitė. *Reformacija senosios Lietuvos valstybėje epochų lūžyje*
171 *Die Reformation im alten litauischen Staat im Epochenumbruch*

189 Julius Sasnauskas. *Sanguis martyrum semen christianorum*
arba ką padarė ir ko nepadarė kankinio Brunono kraujas Lietuvoje
197 *Sanguis martyrum semen christianorum oder was das Blut*
des Märtyrers Bruno in Litauen leistete und was es nicht leisten
konnte

Rinkinio leidimą rėmė Kultūros
rėmimo fondas | *Gefördert durch die*
Stiftung der Kulturförderung

© Björn Enholm, Arnd Heling, Hermann Kurzke,
Vytautas Landsbergis, Inė Lukšaitė, Frido Mann,
Julius Sasnauskas

© Thomo Manno kultūros centras, 2009

ISSN 1822-2587

N I D O S S A Š I U V I N I A I ' 0 9 / 5

I Ž A N G A

— RUTH LEISEROWITZ

Thomo Manno kultūros centro kuratoriumo pirmininkė

Pateikiame jums penktąjį Nidos sąsiuvinį. Jame sudėti lietuvių ir vokiečių autorių – mokslininkų, teologų ir politikų pranešimai. Iš pradžių atrodė, kad sunku bus viename leidinyje susieti 2008-jų vasarą Žodžio programoje plačia tema „Kultūros kraštovaizdžiai. Mare balticum“ perskaitytus pranešimus su 13-jo festivalio pranešimais, skirtais temai „Praeities šuliniai. Lietuvos vardo paminėjimo tūkstantmečiui“. Tačiau skaitant ir redaguojant radosi įvairialypių sąsajų. 2008-jų vasarą dėmesingiems klausytojams bei diskutantams kalbėtojai atskleidė platų kultūros ir ekologijos klausimų spektrą: politikas Björnas Engholmas, puoselėjantis žydinčio šiaurės kultūros regiono viziją, jo kolega iš Lietuvos Vytautas Landsbergis, pateikęs grėsmės Baltijos jūrai scenarijaus eskizą, bei rašytojas Frido Mannas, skaitęs ištrauką iš savo ką tik išleistos autobiografijos „Amerikietiški kalneliai“, kurioje iškyla pasaulinio tvano vizija.

Ima atrodyti, kad vienas iš „Ekumeninio fondo kūrinijos išsaugojimui ir atsinaujinimui“ steigėjų bei vadovas, pagal išsilavinimą teologas Arndas Helingas, taip pat skaitęs pranešimą 2008-jų vasarą – tema „Vanduo ir miškas Baltijos jūros regione. XXI a. gamtos ir kultūros kraštovaizdžiai“, buvo tarsi kitų metų temos šauklis. Vokietijoje politikų ir dvasininkų ryšiai bent jau nuo 1989 m. rudens nebėra neįprastas dalykas. Tačiau Thomo Manno vasarnamio terasoje ir festivalio Žodžio programoje dr. Helingas buvo pirmasis

pranešimą skaitęs teologas. Kadangi 2009-ųjų festivalis nagrinėjo ir religinius aspektus, šitai leido labai sklandžiai pereiti prie kitų temų. Lietuvos istorikė Ingė Lukšaitė kalbėjo apie reformaciją senojoje Lietuvos valstybėje ir dvejopus jos impulsus, germanistas iš Vokietijos Hermannas Kurzke išpūdingai pasakojo apie Thomo Manno tikėjimą ir kalbą. Galutiniu akcentu tapo Lietuvos teologas Julius Sasnauskas, pateikęs išties įdomias ir daug nauja skleidžiančias tezes apie kankinio Brunono mirties pasekmes Lietuvoje.

Čia jau metas įvardyti ir kitą tekstų sąsają. Nė vienas tekstas nėra atsitiktinis, visi jie, net ir didesnių kūrybinių procesų kontekste, skirti specialiai šiai mišriai Thomo Manno festivalio auditorijai, kurioje daugiausia lietuvių ir vokiečių, festivalio popiečių renginiams vasarnamio terasoje. Ši vieta ir joje vykstantys pokalbiai turi vieną bendrą bruožą: viskas atrodo artima ir pažįstama, svečiai ateina puoselėdami tam tikrus lūkesčius. Jie nori pakvėpuoti vasarnamio skleidžiama aura, pasimėgauti tarp pušų pavakario saulėje tviskančiu marių vaizdu, žvilgsniu palydėti kurėno burę, o esant giedram orui gal net pamatyti Nemuno žiočių apybraižas. Tačiau nors ir dažnai šitaip sėdint terasoje, kiekviena popietė būna vis kitokia. Žiūrėk, papūtus vėjeliui tenka persėsti į kitą vietą, iš kurios atsiveria kitoks vaizdas, arba saulė taip spigina, kad tenka išsitraukti tamsius akinus, kurie pažįstamam kraštovaizdžiui suteikia naują atspalvį. Panašiai ir su pranešimų temomis. Išsilavinusi, tiek vokiškoji, tiek lietuviškoji, publika manosi jau viską žinanti apie kultūros ir tapatybės sąsajas ar apie reformaciją ir jau tikrai – apie Thomą Manną, o staiga iškyla nauji apsectai, ir prasidėjusios diskusijos atveria netikėtas pažįstamai skambančių temų perspektyvas. Tad paskui, jau išeidami iš terasos, klausytojai kaskart konstatuoja, kad jų lūkesčiai buvo patenkinti, nors ir visai kitaip, nei tikėjosi – gal dėl atmosferos, gal dėl to, ką išgirdo. Beveik visuomet tai praturtina, pirmiausia tuo, kad terasos renginiuose tarpusavyje bendrauja ne vienos kalbos ir kultūros atstovai, tad čia vyksta tikrieji kultūros mainai. Toks nuo pat pradžių ir buvo Thomo Manno kultūros centro bei rašytojo vardu pavadinto festivalio tikslas, toks jis turi ir likti. Belieka tikėtis, kad spausdinti tekstai šiame sąsiuvinyje irgi galės praturtinti.

V O R W O R T

RUTH LEISEROWITZ

Vorsitzende des Kuratoriums des Thomas-Mann-Kulturzentrums

Hier legen wir Ihnen einen den fünften Band der Niddener Hefte vor, Er enthält Beiträge deutscher und litauischer Autoren, Wissenschaftler, Theologen und Politiker. Zuerst schien es schwierig zu sein, die Vorträge, die einerseits im Sommer 2008 während des Wortprogramms des 12. Thomas-Mann-Festivals unter dem großen Thema „Ostseeregion. Kulturlandschaften“ gehalten wurden, mit denen der Beiträge des 13. Festivals vom Sommer 2009, das sich dem Thema „Der Brunnen der Vergangenheit. Tausend Jahre Erwähnung des Namens Litauen“ widmete, in einem Band zu edieren, zwischen ihnen eine Beziehung herzustellen. Doch während des Lesens und Redigierens stellten sich Zusammenhänge verschiedener Art ein. Es war ein breites Spektrum, dass die Redner, die sich in jenem Sommer 2008 vor zahlreichen aufmerksamen Zuhörern und Diskutanten zu Fragen der Kultur und der Ökologie entfalteten: der deutsche Politiker Björn Engholm, der die Vision einer blühenden nördlichen Kulturregion hegt und sein litauischer Kollege Vytautas Landsbergis, der ein Szenario der Bedrohung der Ostsee skizzierte, sowie der Schriftsteller Frido Mann, der aus seiner gerade erschienenen Biographie „Achterbahn“ einen Abschnitt las, der in einer Vision der Sintflut gipfelte.

Fast scheint es, dass Arnd Heling, der Mitbegründer und Geschäftsführer der „Ökumenischen Stiftung für Schöpfungsbewahrung und

Nachhaltigkeit“, der von Hause aus Theologe ist und ebenfalls im Sommer 2008 referierte und zwar zu dem Thema „Wasser und Wald im Ostseeraum. Natur- und Kulturlandschaften im 21. Jahrhundert“, in gewisser Weise eine Botenrolle für das Thema des Folgejahres innehatte. Die Verbindung von Politikern und Pfarrern ist ja in Deutschland spätestens seit dem Herbst 1989 nichts mehr Ungewöhnliches. Jedoch auf der Terrasse des Thomas-Mann-Hauses und innerhalb des Wortprogramms des Thomas-Mann-Festivals war Dr. Heling der erste Theologe, der hier einen Vortrag hielt. Das Thomas-Mann-Festival 2009 beschäftigte sich auch mit religiösen Aspekten und so bot sich hier ein nahezu nahtloser Übergang zu weiteren Themen. Die litauische Historiker Ingė Lukšaitė sprach über die Reformation im alten litauischen Staat und deren zeitweilige Impulsfunktion, der deutsche Germanist Hermann Kurzke referierte brillant zu Glaube und Sprache bei Thomas Mann. Den Schlusspunkt bildete der litauische Theologe Julius Sasnauskas, der seine höchst interessanten und aufschlussreichen Thesen zu den Folgen des Märtyrertod Brunos in Litauen vorstellte.

Und damit können wir einen weiteren Zusammenhang der Texte benennen. Keiner von ihnen ist ein Gelegenheitstext, sie sind alle, wenn auch im Zusammenhang umfangreicherer Schaffensprozesse, speziell für das vorwiegend litauisch-deutsch gemischte Publikum des Thomas-Mann-Festivals entstanden, für die eigene Veranstaltungsform der Nachmittage auf der Terrasse des Sommerhauses. Diesem Ort und den an ihm zu hörenden Gesprächen ist eines gemeinsam: alles scheint vertraut und bekannt, die Besucher kommen, da sie eine bestimmte Erwartungshaltung hegen. Sie möchten etwas von der Aura des Hauses atmen, den schönen Blick durch die Kiefern hindurch auf das in der Nachmittagssonne schimmernde Haff genießen; einen Wimperschlag lang die Segel der Kurenkähne verfolgen und bei klarem Wetter wohl mit dem Auge am Horizont die Zäsur der Memelmündung aufspüren. Doch auch, wenn sie schon häufig auf der Terrasse gesessen haben, verläuft jeder Nachmittag etwas anders. Entweder kommt ein leiser Wind und so muss man sich umsetzen und eine andere Blickrichtung einnehmen oder die

Sonne scheint grell, zwingt einen zur Sonnenbrille und verleiht der bekannten Landschaft eine neue Tönung. Ebenso ist es mit den Themen der Vorträge. Da meint das gebildete Publikum, das litauische und das deutsche, schon alles zu wissen über die Zusammenhänge von Kultur und Identität, über die Reformation an sich und natürlich über Thomas Mann und plötzlich: bieten sich neue Facetten, werden überraschende Perspektiven auf die so bekannt klingenden Themen durch die anschließenden Diskussionen eröffnet. Und dann, später, verlassen die Besucher, die Zuhörer die Terrasse und stellen fast jedes Mal fest, dass ihre Erwartungen erfüllt wurden, aber in einer ganz anderen Weise, als sie es erwartet hatten, sei es durch die Atmosphäre, sei es durch das Gehörte. Fast immer handelt es sich um eine Bereicherung, die vor allem dadurch entsteht, dass in den Veranstaltungen auf der Terrasse immer Vertreter mehrerer Sprachen und Kulturen miteinander kommunizieren, dass hier ein tatsächlicher Kulturtransfer geschieht. Das ist ein Anliegen des Thomas-Mann-Kulturzentrums und des gleichnamigen Festivals seit jeher und soll es auch weiterhin sein. Bleibt zu hoffen, dass auch die gedruckten Texte im vorliegenden Heft diese Form der Bereicherung leisten können.

Björn Engholm – žymus Vokietijos politikas. Gimė 1939 m. lapkričio 9 d. Liubeke. Aukštojo mokslo diplomas suteiktas jam Hamburgo universitete. Po studijų dirbo laisvai samdomu žurnalistu, nuo 1964 m. – dėstytoju. Nuo 1988 iki 1993 m. buvo Šlezvigo-Holšteino žemių ministras pirmininkas, o nuo 1991 iki 1993 metų – Vokietijos socialdemokratų partijos vadovas.

Kultūra Baltijos jūros regione – tapatybės pagrindas

— BJÖRN ENHOLM

Mane vis trikdo štai koks dalykas:

Kaip stipriai mūsų dienomis visame kame tiesiogine to žodžio prasme dominuoja ekonominiai aspektai: tikslas, nauda, pelnas, efektyvumas, sėkmė kaip niekad anksčiau istorijoje tapo viskam taikomam masteliu.

Diskutuojant apie švietimą mus pirmiausiai domina profesinė karjera; ginčydamiesi apie Europą galvoje turime eurą ir Centrinį Europos banką; kalbant apie tautos teigiamus bruožus prisimenami ekonominiai geografinės padėties veiksniai; sportas jau seniai yra ūkinė įmonė; žiniasklaidos vertė matuojama pagal aprėpimą ir reitingus; miestai tampa pirkimo rojais, stotys – malonumų centrais; kino teatrai kotiruojami biržoje; Ekologiškai orientuotas bankas siūlo investicinius projektus – viskas tampa ekonomika.

Šie mechanizmai veikia universaliai, persmelkia visas šalis ir kontinentus (nuo Norvegijos iki Indonezijos) nestabdomi jokio socialinio sluoksnio, jie neišskiria nė vieno visuomenės segmento: pasaulis tampa globaliu ekonomikos kaimu, kuriame visi veikia pagal tokias pat taisykles – tai nauja lygiavos forma.

Šio beribio perspektyvų siaurinimo veikiami pamirštame, kad mūsų kontinento šaknys, jo žavesys, jėga yra kultūra. Juk prie Europos ištakų buvo ne imperijos, valdžios ir ekonomikos, o miestai ir regionai (kaip antai Atėnai, Roma, Kreta, Rodas...), kurių legendinę šlovę grindė vaisingos ir įvairialypės kultūros.

Susisteminus šias naujas istorines varomasias jėgas, galima atrasti penkias kultūrinės pagrindines linijas, negrįžtamai paveikusias mūsų žemyno žmones bei jų vertinimą pasaulyje:

- Mitus įveikiantis racionalus mokslinis mąstymas, jis prasideda su graikų filosofais, po jų atėjusius scholastus, paskui ankstyvąją gamtamokslį mąstymą pakeitė enciklopedistai ir prancūzų Apšvieta, Frankfurto mokykla ir kritiškieji mūsų dienų postmodernistai;
- Išlavintas formos ir praktikos pojūtis, išaugęs iš racionalaus mąstymo ir nuo romėnų laikų sisteminiu pòlių formavimu pasiekęs didelio tobulumo;
- Romėnų bažnyčios paskleistas tikėjimas, vedęs į pirmąjį – teologinį – Europos integravimą ir formavęs visą europietišką vertybių pasaulį;
- Paraleliai – žydiškasis tikėjimas ir dvasia, kurių dėka Europa gavo neišmatuojamų kultūrinių lobių ir inovatyvių idėjų; bei
- Menų įvairovė ir gausa: tapyba ir skulptūra, muzika ir teatras, literatūra, dailieji amatai – unikalūs globalus juslių ir kūrybingumo kraštovaizdis.

Paprastiau tariant: jei kas nors formavo Europos veidą, jo vidinę ir išorinę pusę, jei kas nors fundamentaliai formavo mūsų kaip europiečių tapatybę, tai buvo ir yra menai, racionalus pasaulėvaizdis ir tikėjimas: visa tai, kas klasikine prasme laikoma kultūra. Tai beveik be išlygų sakyтина ir apie Europos šiaurę.

Kai kalbama apie šiaurę, o tiksliau pasakius – apie Baltijos jūros regioną, taip įvardijama didžioji teritorija, jei tiksliau – susidedanti iš kelių istoriškai, geoekonomiškai, ekologiškai ir kultūriškai skirtingų dalių (mezo regionų):

- Pačioje šiaurėje – Skandinavijos pusiasalio dalis į šiaurę nuo poliarinio rato, šiandieninis Barenco regionas, taigi šiaurės Norvegijos, šiaurės Švedijos, šiaurės Suomijos ir šiaurės Rusijos mikroregionai;

- Tikrasis Baltijos jūros regionas su Šlėzvigo Holšteino, Meklenburgo–Priešakinės Pomeranijos teritorijomis, Šiaurės Lenkija, Karaliaučiaus sritimi, Lietuva, Latvija, Estija, Peterburgu, Pietų Suomija, pietų Švedija, pietų Norvegija ir Danija;
- Ir – bent jau iš dalies – „naujoji Vidurio Europa“, taigi Lenkija, Lietuva, Baltarusija, Ukraina, Čekija etc., save identifikuojančios pagal „jogailaičių liniją“ ir interesus plėtojančios tiek į šiaurę, tiek į pietus (link Alpių-Adrijos regiono).

Buvęs mūsų (Šlėzvigo-Holšteino) žemės Europos reikalų ir teisingumo ministras Gerdas Walteris užsiminė, kad – skirtingai nuo Viduržemio jūros regiono – nepaisant šiaurietiško skirtumo galima kalbėti apie „Baltijos jūros šeimą“. Jei taip yra iš tikrųjų, kuo aš linkęs tikėti: kas tai sąlygoja? Dėl ko liubekiečiai Taline visad jaučiasi kaip namie, kopenhagiečiams nesvetimas Gdanskas, rygiečiams patinka Hamburgas, o stokholmiečiams – Vilnius? Dėl ko piečiau sienos gyvenantys danai puikiai sutaria su šiauriau gyvenančiais vokiečiais, visam pasauliui demonstruodami pavyzdinį mažumų modelį? Ir dar – nepaisant dramatiškų istorinių įvykių ir gilių žaizdų!

Prie to tikriausiai prisidėjo ilgą laiką Baltijos jūros regiono istoriją lėmusios mišrios valstybės. Danijos ir Šlėzvigo-Holšteino, Švedijos ir Danijos, carų ir Gotorfų, Meklenburgo, Danijos ir Prūsijos, lenkų kilmės karaliaus Zigmantas III Švedijos soste, o ir pati daugiaetniska Prūsijos valstybė, ankstyvosios Švedijos reformos Livonijoje, europietiškoji kultūros persunkto Sankt Peterburgo traukos jėga – tarp visų valstybių vis buvo sąsajų, persipynimų ir bendrų linijų, visa tai galų gale tapo pastebimu atvirumu, įvairialypiškumu ir daugiakultūriškumu. Prie to, suprantama, prisidėjo Hanza, ištisus šimtmečius nepaisydama jokių sienų jungusi žmones ir kultūras (o jos dvasia griuvus sienoms tarp blokų dar sykį įgavo stebėtiną patrauklumą).

Niekad nebuvo vienareikšmiai, permainingi valdžių santykiai sąlygojo, kad prie Baltijos jūros ilgiau neėmė dominuoti nė viena valstybė – reikšminga ypatybė, kaip ir toji, kad Baltijos jūra (kitaip, nei Atlantas ar Ramusis vandenynas) per pasaulinius karus nedegeneravo iki „karo jūros“. Šaltojo karo metais NATO, Varšuvos sutarties ir

skandinaviško neutralumo palaikomo saugumo balanso dėka jūra turėjo taiką ir tam laikui išskirtinius kultūrinius mainus.

Dar svarbiau ir tuo pačiu fundamentaliau mano akimis yra tai, kad per įvairialypius istorinius susipynimus ir natūralias gyvenimo aplinkybes šiaurėje radosi mentalinių panašumų ir labai specifinis kultūrinis klotas, kuris sudarė daugiau nei rudimentišką šiaurietiską tapatybę: baltijiečiai turėjo – nepaisant viso jų santūrumo – turtingas, savitas, o atskirose atkarpose ir labai panašias kultūrines tradicijas. Tarp jų labiausiai pastebima, kadangi tai tarsi savotiškas bendras ir matomas „patirties kiautas“ (E. Blochas), yra unikali degtų plytų gotikinė architektūra, kuri ypač bažnyčių statiniais suponuoja tarpregioninę tėviškės įspūdį.

Kita su niekuo nesupainiojama tradicija išsiskynusi sakmėse, padavimuose ir iš jų atsiradusiose dainose. Nuo suomių Kalevalos epo, iki estiškos Kalevo sūnaus (*Kalvipoeg*) bei latviškos galiūno žmogaus ir lokės sūnaus (*Lačplēsis*) legendos, nuo valstiečių pasipriešinimo dainų iki daniškų baladžių *kaempeviser*, ar tai būtų Nilsas Holgersonas iš „Stebuklingų Nilso kelionių“, mažasis pasakų nykštukas ar „Audros raitelis“, nuo latvių liaudies dainų iki dainuojančios baltų revoliucijos – retai kur sutiksi tiek tarpusavyje turiniu susijusių, visas sienas įveikiančių „šiaurietišku“ ekspresiją.

Žvelgiant į Bendo Notke altorius Arhuse ir Liubeke, prisimenant, kad Ph. O. Runge ir C. D. Friedrichas buvo pakviesti į Kopenhagos akademiją, klausantis Sibelijaus, Čiurlionio, Barkausko ar Griego „Pero Giunto“, matant scenoje Ibseną, skaitant Žemaitę, Mieželaitį, Janą Krossą, Knutą Hamsuną, Anderseną Nexö ar Klausą Grothą supranti: tai – šiaurė.

Pagaliau (bet ne galiausiai) į stalą patiekus gerą porciją ungurio drebučiuose, silkės su krapais, dešrelių keistu pavadinimu „piolser“, seliavos ikry *lojrom*, rūkyto elnienos kumpio ar cepelinais vadinamų įdarytų kukulių – ir dar gelsvos naminukės, kurių islandai pelnytai vadina „juodąja mirtimi“, o danai ir norvegai eufemiškai pakrikštijo „jubiliejumi“ arba „linija“ – tuomet ir skonis, ir pojūtis bylos: tai neturi nieko bendra su italų *cuisine* ar prancūzų *grand cru* – tai tikrų tikriausia šiaurė.

Kultūra plačiąja prasme kaip visų materialių ir nematerialių išraiškų suma, patirta sąmoningai ar juntama tik kažkur po oda, yra svarbiausias orientyras identifikuojantis su Baltijos regionu ir jo viduje. Čia žmogui daug kas pažįstama, čia jis gerai jaučiasi, nepasimeta orientuodamasis globaliosiose tendencijose, trumpai tariant: bendri ir panašūs kultūriniai motyvai šiaurės Europoje gali būti susikalbėjimo, supratimo, pripažinimo ir pagarbos instrumentai – taigi neįkainojami pamatai taikingumui ir santarvei.

Kokia teisinga ši tezė, įrodo sambūvis prie Baltijos jūros: įvairialypė vienovė išpausta, ne ekonomiškai ir politiškai, o pagrįsta kultūriškai!

Paprastai sakant: kadangi baltijiečiai puoselėja savo kalbą ir kultūrines ypatybes, jie gerbia vienas kitą. Tik turintis savo kultūrą, sugeba vertinti kaimyno kultūrą...

Man iš to seka, kad kultūros skatinimui ir puoselėjimui turi tekti svarbus vaidmuo. Tačiau kaip yra su pagrindiniais kultūros elementais: kritiškuoju protu ir menų pasauliu?

- Kiek čia reiškia Kanto patarimai vadovautis protu ir Descartes „*cogito ergo sum*“? Kur yra kritiškasis protas, pastebintis neteisingus procesus, ir kur *universitas*, siūlantis pasirinkimą ateityje? Kur aistringas atviras disputas apie alternatyvas? Protingųjų visuomenės galvų diskursas apie jos ateitį? Atrodo, tarsi protas eitų paskui duonos kąsnį, orientuotųsi į rinką, tiektų produktus, kurie jai tinka, yra paklausūs, racionalumas primygtinai reikalauja ekonominių-techninių dalykų. Galvojančių kitaip, nepaisančių laiko dvasios, skeptikų – jei tokių dar liko – publika vis mažėja, jie neturi reitingų ir jau todėl – rinkos: beribis kritinis protas, bene didžiausia Europos jėga, visų laisviausiais laikais nepažysta gražiausiais žiedais!
- Juslių kultūra, estezė, taigi, juslinis suvokimas, įleidžiantis mus į pasaulį ir tampantis bet kurio meno kūrinio pagrindu, irgi labai greit keičiasi;
- Regėjimą, mūsų vizualinę kompetenciją stipriai formuoja ir įtakoja judantys paveikslai, kurių antplūdis (300–400 000

valandų per metus Liubeke ar Gdanske) tiesiai į namus pristato viską, ką dar praėjusi kartą turėjo atrasti pati. Kuo gausiau paveikslų, tuo mažiau langų, nes turint visus paveikslėlius nebereikia smalsiai žvelgti už jų. (Wolfgang Welsch);

- Panašius pokyčius tenka patirti ir klausai, audityvinei mūsų suvokimo gijai. Galima tik spėlioti, kas laukia, atsidūrus po akustiniu gaubtu, po kuriuo – darbe, pas kirpėją, prekybos centre, lifte, kavinėje, oro uosto tualete ar klube – skamba amžinai tie patys muzikiniai klipai; kai radijas (senoji kalbos buveinė) tampa bekalbe popmašina, o kalba – reklamos pranešimų ar „action news“ laikmena; kai muzikinė įvairovė ištirpsta postmoderniame *cross-over*; kai diferencijuotų klausos potyrių, tylos, klausos regeneravimosi vietos tampa vis retesnės;
- Tai, kas tinka regėjimui ir klausai, pasakytina ir apie kitas jusles – lytėjimą, uoslę, skonį. Kuo „švaresnis“ tampa šis pasaulis, kuo daugiau sintetinių kvapų jį persmelkia, kuo plačiau aprėpia menkaverčio ir greitojo maisto kultūra, kuo universalesnės ir neįvairesnės tampa kvapų ir skonių variacijos, kuo plačiau senąją gamybą rankomis pakeis dideli pramoniniai gamintojai o individualų – masinis dizainas, kai seksas yra pirmiau erotikos, tuo labiau tai atsiliepia mūsų skoniniams, olfaktoriniams ir taktiliniams gebėjimams.

Vienas šiuolaikinis vokiečių kompozitorius ir dirigentas Hansas Zenderis neseniai štai kaip išsakė savo baiminimąsi dėl to, kad kultūra vis labiau ir labiau tampa rinkos preke, ūkio produktu, kurio kainą lemia pasiūla ir paklausa, o vertinamas jis pagal naudą ir pasiskirtį. Tai esanti kultūrinių naujovių mirtis, kai menas degeneruoja iki ekonomikos ataugos.

Apie šią akimirką pasakytina: iš atviro, smalsaus ir jautraus suvokimo išaugę gebėjimai (netiesioginiai estetiniai procentai) – gebėjimas toliau aprėpti žvilgsniu, aiškiau išgirsti ar jautriau čiuopti visuomenėje neturi prioriteto.

Išvada: kultūrai ekonomikos ir politikos kontekste tenka tik antraplanis vaidmuo; tai tinka didelei Europos daliai – be abejonės,

ir šiaurei. Nors estetiškas lygmuo ir yra fantazijos bei kūrybingumo šaltinis ir paprasčiausias būdas susikalbėti.

Kad kuo kietesni ekonominiai varžtai, tuo didesnė grėsmė kyla kultūrai, jaunosios šiaurės rytų ir vidurio rytų Europos demokratijos jau žino. Ten, kadangi valstybė ne tokia turtinga, o sponsorai ar mecenatai retesni, ekonominė nauda nusveria viską, o kultūrai gresia tapti prabanga. Čia dar prisideda, kad per ilgą atskyrimą nuo raidos laisvajame pasaulyje pritvinko poreikis pasivyti, kurį reikia patenkinti – o trūkstant finansinio pagrindo dažnai tiesiog paprasčiausiai perimama banalioji vakarietiška kultūra (makdoldizuojuama).

Ilgais istorijos laikotarpiais nacijos išliko todėl, kad gebėjo svetimų valdžią atremti stipria kultūrine tapatybe; puikiausias pavyzdys čia būtų Lenkija, kiti – baltų dainų šventės, dainuojanti lietuvių revoliucija ar taikus Rytų vokiečių pakilimas.

Savarankiškumo, savo išraiškos troškimas, istorijos įsisąmoninimas, nacionalinės ir regioninės kultūrinės ypatybės vis suteikdavo tautoms jėgų pasipriešinti priespaudai, atgauti laisvę bei kultūrinę identitetą. To pamoka: ten, kur žmonės patys sprendžia, kaip gyventi, kur jie turi savo orientyrus, puoselėja savo kultūrą, atsiveria didesnės galimybės santarvei ir taikingumui.

Grėstų didelė nelaimė, jei Europos tautos, šiandien atsikovojušios taip trokštą laisvę, prarastų savo kultūrinę tapatybę žygiuodamos į globalųjį ekonomikos kaimą...

Ko reikia mūsų laikmečiui? Ko reikia žmonėms šiaurėje, gyvenantiems (pasak buvusio lenkų ambasadoriaus J. Reiterio) „ant slenkančios pasaulinio ūkio kopos“, kai natūralios sąlygos ir geoekonominė situacija juos ne taip jau gausiai apdovanojo?

Jiems reikia to, kas įtakojo juos istorijos eigoje, kas formavo jų tapatybę, tik šiuolaikine atgaivinta forma:

- Modernaus tikėjimo; ne tik todėl, kad jis gali būti atrama, bet ir todėl, kad jis yra stipri investicija į pasaulio etikos (anot Hanso Kūngo) raidą;
- Puoselėti kritišką protą, nes be jo neįmanomos ekonominės, socialinės ir politinės naujovės;

- Menų sklaidos plačiąja prasme, nes jos yra pliuralistinis ir neišsemiamas fantazijos bei kūrybingumo šaltinis ir tarpregioninio bendravimo pagrindas.

Šiame kontekste leiskite pateikti du pasiūlymus:

- Pirmiausia: Šiaurės istorija. Kad būtų aktualizuojama praeitis, prusinama apie kilmę, raidą, klaidžiojimus, persipynimus, bendrumus: dešimties šiaurės valstybių istorijos institutų kartu parengta, mokslškai pagrįsta, tačiau lengvai skaitoma „Šiaurės/Baltijos jūros tautų istorija“.
- Antra: Kultūra kaip kelrodis. Kultūros lygmeniui šiandieniniuose šiaurės tarpusavio ryšiuose tenka tik antraeilis vaidmuo, dar daugiau: dažniausiai jis pavaldus ekonomikai ar politikai kaip rinkodaros ar įvaizdžio veiksnys. Tai, kad kultūra gali turėti savarankiškų funkcijų – ji yra istorinė atmintis, vitalizuoją juslinį suvokimą, tampa fantazijos ir kūrybos pagrindu – iš tiesų pripažįstama ir vertinama retai.

Prasminga būtų:

- Intensyviau ir plačiau skatinti kultūrinius susitikimus šiaurėje, dosniai duodant ir drėbtelint, o ne šykščiai varvinant;
- Šalies ekonomiką pritraukti gerai sudaryta sponorių ir mecenatų koncepcija, o padedant fondui „Ars Baltica“ – patraukti potencialius narius į šiaurietišką kultūros rėmimą...

Ekonominių ir finansinių varžtų laikais gal ir naivu atrodo įsivaizduoti *Mare Balticum* regioną, kuriame kultūra yra autonomiška ir didelė vertybė. Bet jei neįgyvendinami būtų net tokie kuklūs lūkesčiai – kokios tada būtų žydinčios šiaurės vizijos?

„Europa arba išliks kultūriškai, arba visai neišliks“, – prieš kurį laiką sakė ištis autoritetingas prancūzų istorikas Jaques Le Goff. Šis teiginys verčia susimąstyti – ir žemyno šiaurėje...

Pranešimas perskaitytas 2008 m. liepos 14 d.

Iš vokiečių k. vertė Kristina Sprindžiūnaitė

Kultur und Identität

BJÖRN ENHOLM

Was mich immer auf's Neue irritiert, ist, wie extrem in unseren Tagen alles, buchstäblich alles, von wirtschaftlichen Aspekten dominiert wird: der Zweck, der Nutzen, Ertrag, Effizienz und Erfolg sind wie nie zuvor in der Geschichte zum allgegenwärtigen Maßstab geworden.

Diskutieren wir über Bildung, steht die Berufskarriere im Vordergrund; streiten wir über Europa, meinen wir den Euro und die Notenbank; wird von Vorzügen einer Nation gesprochen, stehen die ökonomischen Standortfaktoren im Raum; der Sport ist lange schon ein Wirtschaftsbetrieb; der Wert von Medien bemisst sich nach rentablen Reichweiten und Quoten; Städte werden zu Kaufparadiesen, Bahnhöfe zu Vergnügungszentren; Kinos gehen aufs Börsenparkett; die Ökobank bietet Abschreibungsprojekte... – alles wird Ökonomie.

Diese Mechanismen gelten universell; sie durchdringen alle Länder und Kontinente (von Norwegen bis Indonesien) machen vor keiner sozialen Schicht halt, sparen kein gesellschaftliches Segment aus: die Welt wird zum globalen Wirtschaftsdorf, in dem alle nach den gleichen Regeln funktionieren – eine neue Form von Egalisierung.

Diese unmäßige Verengung unserer Perspektiven macht vergessen daß die Wurzeln unseres Kontinents, seine Faszination, seine Kraft in der Kultur begründet sind. Denn: am Anfang Europas stehen nicht Imperien, Mächte und Ökonomien, sondern Städte und Regionen

(wie Athen, Rom, Kreta, Rhodos...), deren legendärer Ruf auf ihren fruchtbaren und vielfältigen Kulturen basiert. Systematisiert man diese historischen Triebkräfte, lassen sich fünf kulturelle Basislinien entdecken, die die Menschen unseres Kontinentes wie auch dessen Ansehen in der Welt irreversibel geprägt haben:

- das den Mythos überwindende rationale, wissenschaftliche Denken; es beginnt mit der griechischen Philosophie, führt über die Scholastik zu den frühen naturwissenschaftlichen Denkern, von dort zu den Enzyklopädisten und der französischen Aufklärung, zur Frankfurter Schule und den kritischen Postmodernisten unserer Tage...;
- der ausgeprägte Sinn für Form und Praxis, der aus dem rationalen Denken erwächst und seit den Römern das systematische Gestalten der Polis zu hoher Perfektion bringt;
- der von der römischen Kirche verbreitete Glaube, der zur ersten – theologischen – Integration Europas führt und die gesamte Welt der europäischen Werte prägt;
- parallel dazu der jüdische Glaube und Geist, dem Europa zahllose kulturelle Schätze und innovative Ideen verdankt; und
- die Vielfalt und Dichte der Künste: die Malerei und Bildhauerei, die Musik und das Theater, die Literatur, das Kunsthandwerk – eine global einmalige Landschaft der Sinne und des Schöpferischen.

Vereinfacht gesagt: Wenn etwas das Gesicht Europas, nach innen wie nach außen, und wenn etwas fundamental unsere Identität als Europäer geprägt hat, dann waren und sind es die Künste, das rationale Weltbild und der Glaube: all das, was wir im klassischen Sinne unter Kultur verstehen. Das gilt nahezu uneingeschränkt auch für den Norden Europas.

Wenn vom Norden, besser vom Ostseeraum gesprochen wird, dann ist damit eine Großregion bezeichnet, die – genau genommen – aus mehreren geschichtlich, geoökonomisch, ökologisch und kulturelle differierenden Teilgebieten (Mesoregionen) besteht:

- Hoch im Norden aus der „Nordkalotte“, der heutigen „Barents-Region“, also den Mikroregionen Nordnorwegen, Nordschweden, Nordfinlands und – rußland;
- der eigentlichen „Ostseeregion“ mit Schleswig-Holstein, Mecklenburg-Vorpommern, Nordpolen, Königsberg, Litauen, Lettland, Estland, Petersburg, Südfinnland, Südschweden, Südnorwegen und Dänemark;
- und – wenigstens teilweise – aus dem „neuen Mitteleuropa“, sprich Polen, Litauen, Weißrußland, der Ukraine, Tschechien etc., das sich entlang der „jagiellonischen“ Linie versteht und Interessen nach Norden wie Süden (zur Alpe-Adria-Region) entwickelt.

Der frühere Landesminister für Europa und Justiz, Gerd Walter, hat kürzlich in einer Rede darauf hingewiesen, daß man – im Gegensatz zum Mittelmeerraum – trotz aller nordischen Differenziertheit von einer „Ostseefamilie“ sprechen könne. Wenn das, wie auch ich glaube, tatsächlich so ist: Wo liegen die Ursachen? Woran mag es liegen, daß Lübecker sich immer schon in Tallin zu Hause fühlten, Kopenhagener mit Danzig vertraut sind, Rigaer Hamburg mögen und Stockholmer Vilnius? Daß Dänen südlich und Deutsche nördlich der Grenze in Eintracht existieren und ein weltweit vorbildliches Minderheiten-Modell vorleben? Und dies trotz dramatischer historischer Ereignisse und tiefer Wunden?

Dazu beigetragen haben sicherlich die die Geschichte des Ostseeraumes lange bestimmenden Mischreiche. Die Verbindungen Dänemarks mit Schleswig-Holstein, Schwedens mit Dänemark, der Zaren mit Gottorf, Mecklenburg, Dänemark und Preußen; der Pole Sigismund III. auf dem schwedischen Thron; aber auch der Mehr-Ethnien-Staat Preußen selbst; die frühen schwedischen Reformen in Livland; die europäische Anziehungskraft des kulturvollen St. Petersburg – immer wieder gab es Verbindungen, Verstrickungen und Netzwerke zwischen allen Ostseestaaten, die letztlich auch eine bemerkenswerte Offenheit, Vielfältigkeit und Multikulturalität hinterließen.

Dazu beigetragen hat natürlich die Hanse, die über Jahrhunderte und alle Grenzen hinweg immer wieder Menschen und Kulturen miteinander verbunden hat (und deren Geist nach dem Fall der Blockgrenzen noch einmal eine erstaunliche Faszination entwickelte).

Die nie eindeutigen, die immer wechselhaften Machtverhältnisse führten dazu, daß keine wirklich dauerhafte Vormachtstellung eines Staates an der Ostsee entstand – eine bedeutende historische Besonderheit, wie auch jene, daß die Ostsee (anders als der Atlantik und der Pazifik) in den Weltkriegen nicht zum „Kriegsmeer“ degenerierte. Auch im Kalten Krieg bescherte die durch NATO, Warschauer Pakt und skandinavische Neutrale getragene Sicherheitsbalance dem Meer Frieden und einen für diese Zeit beachtlichen Kulturaustausch.

Wichtiger noch, gleichsam fundamentaler, scheint mir, daß durch die vielfältigen geschichtlichen Vernetzungen und die natürlichen Lebensumstände im Norden mentale Ähnlichkeiten und ein sehr spezifischer kultureller Fundus entstanden ist, der mehr als nur eine rudimentäre nordische Identität ausgebildet hat: die Ostseeanrainer verfügen – all‘ ihrer Bescheidenheit zum Trotz – über reiche, typische und streckenweise sehr ähnliche kulturelle Traditionen.

Die auffälligste, weil sie eine Art gemeinsames und sichtbares „Gehäuse der Erfahrung“ (E. Bloch) darstellt, ist die singuläre backsteingotische Architektur, die besonders durch ihre Kirchenbauten ein interregionales Heimatgefühl konstituiert.

Eine andere unverwechselbare Tradition wurzelt in Sagen, Geschichten und aus ihnen entstandenen Liedern. Vom finnischen Kalevala-Epos zur estnischen Kalevipoeg-Sage und der lettischen Barentöter-Legende (Laclepis); von den Trutzliedern dithmarscher Bauern zu den dänischen Kaempeviser; ob Nils Holgerson, der kleine Däumling oder der Schimmelreiter; von den „Dainas“ genannten lettischen Volksliedern bis zur „Singenden Revolution“ der Balten – selten gibt es so viele miteinander inhaltlich verbundene, alle Grenzen überwindenden „nordischen“ Expressionen.

Wer Bernd Notkes Altäre in Aarhus und Lübeck anschaut; wer erinnert, daß Ph.O. Runge und C.D. Friedrich in der Akademie

Kopenhagen weilten; wer Sibelius hört, Ciurlionis, Barkauskas oder Griegs „Peer Gynt“; wer Ibsen erlebt; wer Zemaite, Miezelaitis, Jan Kross, Knut Hamsun, Andersen Nexö oder Klaus Groth liest, weiß: das ist der Norden. Schließlich, nicht endlich: Wenn man eine gehörige Portion Aal in Gelee, Hering in Dill, merkwürdige, „Pölser“ genannte Würstchen, einen Rogen namens Lojrom oder geräucherten Renschinken oder gefüllte Klöße (Cepelinai) auf dem Tisch hat – dazu ein gelblich-weißes Getränk, das die Isländer zurecht „Schwarzer Tod“, die Dänen und Norweger euphemistisch „Jubiläum“ oder „Linie“ nennen – dann sagen einem Geschmack wie Gefühl: das hat nichts mit italienischer Cuisine oder französischem Grand Cru zu tun – das ist typisch Nord.

Die Kultur im weitesten Sinne, als Summe aller materiellen und immateriellen Manifestationen, bewußt erlebt oder nur subkutan spürbar, ist der wichtigste Orientierungsposten für Identifikationen mit und in der baltischen Großregion. Hier kennt man sich aus, fühlt sich wohl, wird nicht zum Orientierungswaisen globaler Trends, kurz: die gemeinsamen und ähnlichen kulturellen Muster in Nordeuropa können Instrumente der Verständigung, des Verstehens, Akzeptierens und Achtens, also unschätzbare Fundamente für Friedfertigkeit und Friede sein. Wie richtig diese These ist, beweist das Zusammenleben im Ostseeraum: eine vielfältige Einheit, die nicht ökonomisch und politisch erzwungen, sondern kulturell fundiert ist! Einfach gesagt: Weil die Ostseeanrainer ihre Sprache und ihre kulturellen Besonderheiten pflegen, achten sie einander. Nur, wer Kultur besitzt, weiß die Kultur des Nachbarn zu schätzen...

Für mich folgert daraus, daß der Förderung und Pflege der Kultur ein hoher Stellenwert zukommt. Wie aber steht es um die Hauptelemente der Kultur: den kritischen Geist und die Welt der Künste?

- Wie steht es um die Ratschläge Kants, sich seines Verstandes zu bedienen und wie um Descartes’ „cogito ergo sum“? Wo ist der kritische Geist, der Fehlentwicklungen markiert, wo die Universitas, die Optionen für die Zukunft offeriert? Wo der leidenschaftliche öffentliche Disput über Alternativen? Wo ist der

Diskurs der klugen Köpfe der Gesellschaft über die Zukunft derselben? Es scheint, als ginge der Geist nach Brot, orientiere sich am Markt, liefere Produkte, die marktgängig sind, gefragt: die Ratio kapriziert sich auf Ökonomisch-technisches. Querdenker, Zeitgeistlose, Skeptiker – wenn es sie denn noch gibt – haben ein abnehmendes Publikum, keine Einschaltquoten und schon deshalb keinen Markt: der grenzenlos kritische Geist, Europas vielleicht größte Kraft, steht in der freiesten Zeit aller Zeiten nicht eben in höchster Blüte!

- Auch die Kultur der Sinne, die Aisthesis, also die sinnliche Wahrnehmung, die uns allein den Zugang zur Welt ermöglicht und Basis jeder künstlerischen Kreation ist, verändert sich rapide.
- Das Sehen, unsere visuelle Kompetenz, wird in hohem Maße geformt und geprägt durch laufende Bilder, deren Flut (300-400.000 Angebotsstunden in Lübeck oder Danzig per anno) alles frei Haus liefert, was noch vor einer Generation selbst zu entdecken war. Je bildervoller, desto fensterloser würden wir, denn wer alle Bilder besitze, brauche keinen neugierigen Blick nach draußen mehr (Wolfgang Welsch).
- Das Hören, der auditive Strang unserer Wahrnehmung, unterliegt ähnlichen Veränderungen. Was es bedeutet, wenn eine akustische Glocke über uns gestülpt wird, unter der – im Büro, beim Frisör, im Kaufhaus, im Lift, vom Café bis zum Airport-Klo und dem Animationsclub – die ewiggleichen Musikclips laufen; wenn der Hörfunk (die alte Domäne der Sprache) zur sprachlosen Popmaschine und Sprache zum Träger von Werbebotschaften oder „action news“ wird; wenn die musikalische Vielfalt im postmodernen Cross-over verschmilzt; wenn Orte differenzierter Hörerfahrung, der Stille, der Regeneration des Hörempfindens immer seltener werden – es sei dahingestellt.
- Was für Sehen und Hören, gilt auch für die übrigen Sinne, für Tasten, Riechen und Schmecken. Je sauberer diese Welt wird, je mehr synthetische Düfte sie durchziehen, je weiter die Junk- und Fast-food-Kultur reicht und je universeller und weniger vielfältig die Duft- und Geschmacksvarianten werden; je umfänglicher

alte handwerkliche durch neue industrielle Großproduktionen und individuelles von Massendesign ersetzt wird; wenn Sex vor Erotik geht: es hat Auswirkungen auf unsere geschmacklichen, olfaktorischen und taktilen Fähigkeiten.

Hans Zender, einer der deutschen zeitgenössischen Komponisten und Dirigenten hat jüngst seiner Befürchtung Ausdruck verliehen, daß Kultur mehr und mehr zur Marktware werde, zum wirtschaftlichen Produkt, dessen Ansehen und Preis von Angebot und Nachfrage bestimmt und nach Nutzen und Zweck bewertet werde. Es sei der Tod von kultureller Innovation, wenn Kunst zum Wurmfortsatz des Ökonomischen verkomme.

Für den Augenblick gilt: die aus offener, neugieriger und sensibler Wahrnehmung erwachsenden Fähigkeiten (ästhetischen Umweg-Renditen) wie Weitsichtigkeit, Hellhörigkeit oder Feinfühligkeit genießen keine gesellschaftliche Priorität.

Fazit: Die Kultur spielt im Kontext von Ökonomie und Politik nur eine untergeordnete Rolle; das gilt für weite Teile Europas – und fraglos auch für den Norden. Und das, obwohl die ästhetische Dimension Quelle aller Phantasie und Kreativität und natürlichster Weg der Verständigung ist.

Daß Kultur umso gefährdeter ist, je härter die ökonomischen Zwänge sind, wissen die jungen Demokratien in Nordost- und Mitteleuropa. Bei ihnen, da der Staat noch ärmer und Sponsoren oder Mäzene noch seltener als anderswo sind, dominiert die ökonomische Frage alles, droht Kultur zum Luxus zu werden. Hinzu kommt, daß der lange Ausschluß von der Entwicklung der freien Welt Nachholbedarfe aufgestaut hat, die nun befriedigt sein wollen – was mangels finanzieller Basis oft zur Übernahme westlicher Trivialekultur (McDonaldisierung) führt.

Über lange Perioden der Geschichte haben Nationen überlebt, weil sie der Fremdherrschaft eine starke kulturelle Identität entgegenzusetzen wußten; Polen ist dafür ein erstklassiges Exempel; die Sängereisen der Balten, die „singende Revolution“ der Litauer oder die friedliche Erhebung der Ostdeutschen sind andere. Der Wille zur

Eigenständigkeit, zum eigenen Ausdruck, das Bewußtsein für die Geschichte, die nationalen und regionalen kulturellen Besonderheiten haben Völkern immer wieder die Kraft gegeben, der Unterdrückung zu widerstehen und Freiheit sowie kulturelle Identität zurückzugewinnen. Die Lehre daraus lautet: Wo Menschen selbstbestimmt leben, wo sie ihre Orientierungen haben, ihre eigene Kultur pflegen, haben Friede und Friedfertigkeit eine größere Chance. Es wäre verhängnisvoll, wenn heute, da viele europäische Völker die langersehnte Freiheit wiedererrungen haben, ihre kulturelle Identität auf dem Marsch ins globale Ökonomiedorf verloren ginge...

Was braucht unsere Zeit? Was brauchen die Menschen im Norden, die „auf der Wanderdüne der Weltwirtschaft“ leben (so der ehem. Polnische Botschafter J. Reiter), die von den natürlichen Umständen und der Geoökonomie her nicht eben reich beschenkt sind?

Sie brauchen das, was sie geschichtlich geprägt, was ihre Identität geformt hat, in zeitgenössisch revitalisierter Form:

- einen modernen Glauben; nicht nur, weil er Rückhalt geben kann, sondern weil er eine starke Investition in die Entwicklung einer Weltethik (Küng) sein kann;
- die Pflege des kritischen Geistes, weil ohne ihn ökonomische, soziale und politische Innovationen undenkbar sind;
- die Promotion der Künste i.w. Sinne, denn sie sind die plurale und unerschöpfliche Quelle von Phantasie und Kreativität ebenso wie Basis interregionaler Verständigung.

Zwei Anregungen in diesem Zusammenhang seien gestattet:

- Erstens: Geschichte des Nordens. Um die Vergangenheit zu vergegenwärtigen, aufzuklären über Herkunft, Werdegänge, Irrungen, Wirrungen, Gemeinsamkeiten: eine von zehn historischen Instituten aus den nordischen Staaten gemeinsam erarbeitete, wissenschaftlich fundierte, aber leicht lesbare „Geschichte des Nordens/der Ostseevölker“.
- Zweitens: Kultur als Wegweiser. Die kulturelle Dimension spielt im heutigen Netzwerk des Nordens nur eine untergeord-

nete Rolle, mehr noch; sie wird zumeist als Marketing- oder Imagefaktor dem Ökonomischen und Politischen untergeordnet. Daß der Kultur originäre Funktionen eignen – sie kann historisches Gedächtnis sein, vitalisiert sinnliche Wahrnehmung, ist Phantasie- und Kreativebasis – wird selten hinreichend erkannt und gewürdigt.

Sinnvoll wäre:

- die kulturelle Begegnung im Norden intensiver und breiter zu fördern, also eher klotzen denn kleckern;
- mit einem ausgeklügelten Sponsoren- und Mäzenaten-Konzept die Wirtschaft des Landes und mit Hilfe einer Stiftung „Ars Baltica“ potentielle Stifter für die nordorientierte Kulturförderung gewinnen...

Sich in einer Zeit ökonomischer und finanzieller Zwänge eine „Mare-Balticum-Region“ vorstellen, in der Kultur einen autonomen, hohen Stellenwert besitzt, mag naiv klingen. Aber, wenn selbst solch‘ bescheidene Hoffnungen nicht realisierbar wären – welche Visionen vom blühenden Norden wären es dann? „Europa wird entweder kulturell bestehen oder gar nicht“, sagte vor einiger Zeit der Doyen der französischen Historiker, Jacques Le Goff. Eine bedenkenswerte Aussage auch für den Norden des Kontinents...

Gehalten am 14. Juli 2008

Björn Engholm, bekannter deutscher Politiker, geboren 1939 in Lübeck. Studium an der Universität Hamburg. Abschluss als Diplom-Politologe. Arbeit als freiberuflicher Journalist, ab 1964 Dozententätigkeit. 1969 bis 1983 Mitglied des deutschen Bundestages. 1977 Parlamentarischer Staatssekretär, 1981 Bundesminister für Bildung und Wissenschaft, 1988–1993 Ministerpräsident Schleswig-Holsteins. 1991–1993 leitete die Sozialdemokratische Partei Deutschlands. Lebt und arbeitet in Lübeck.

Arnd Heling teologiją studijavo ir disertaciją apgynė Hamburge, dirbo Vyriausiuoju bažnyčios patarėju publicistikos ir principiniams klausimams. Šiaurės Elbės Valstybinėje bažnyčios administracinėje įstaigoje. 2003–2005 m. dirbo Aplinkos pasaulio ministerijoje Kylyje. Nuo 2005 m. vadovauja trijų žemių Evangelikų bažnyčių ir katalikų bažnyčios Hamburgo arkivyskupijos įkurtam „Ekumeniniam kūrinių išsaugojimo ir išliekamumo fondui“, veikiančiam Meklenburgo-Priešakinės Pomeranijos, Hamburgo ir Šlėzviugo-Holštaino žemėse.

Vanduo ir miškas Baltijos regione

Gamtos ir kultūros kraštovaizdžiai dvidešimt pirmajame amžiuje

— ARND HELING

Kuršių Neriją iki šiol pažinojau tik iš pasakojimų ir iš lėktuvo. Kai kuriuos Baltijos jūros regiono kraštus, kai kurias salas ir vietas apkeliavau, tačiau manajame Baltijos jūros regiono žemėlapyje likę dar daug baltų dėmių. Todėl šiandien džiaugiuosi galėdamas būti čia – ir dar tokioje reikšmingoje vietoje.

Ruošiantis šios dienos pranešimui man į rankas pateko albumas apie Kuršių Neriją – 1960 m. išleistas Martino Kakieso¹. Dėl pranešimo temos vartyti jį buvo itin įdomu. Kaip jis pateikia šį kraštovaizdį, kad netgi nepasiruošęs žiūrovas susidaro gyvą įspūdį?

Žinoma, rodomi kopų kerai, Didžioji kopa į pietus nuo Nidos ir daug kitų keliaujančių kopų. Rašoma kad, „sklendžiančiam sklandytuvu virš nerijos atsiveria neprilygstamo grožio vaizdai, tačiau ir ant žemės kraštovaizdis prikausto tarsi gaivalinė jėga. [...] Kai saulę užtraukia debesys, kai pučia vėjas, o kontūrai pranyksta kaip rūke, kopa leidžia pajusti savo galią.“ „Kelaujanti kopa yra nepasotinama, – parašyta po viena nuotrauka, kurioje matome pusiau užpusytus beržus ir uosius. – Vakaruose ji atidengia griovimo pėdsakus: pamatai, ant kurių kadaise stovėjo namai, palaidotų žmonių palikai medžių kelmai.“ Bet vis tiek sunku „rašant apie kuršių Neriją neimti vien ją šlovinti... Išgirdusiam amžinybės balsą šis darinys iš smėlio yra maloninga, dangaus dovana. Atrodo, kad tai pradžių

¹ Martin Kakies (Hg.): Die kurische Nehrung in 144 Bildern, Leer 1960

pradžios kraštas, kaip iš amžinybės, nes Dievas rinko vandenį po dangumi tam tikrose vietose, kad būtų matyti sausuma.“

Biblinė metaforika, mitizuojanti kalba, kopos personifikavimas neretai nusineša su savimi fotografą, kuris šiaip jau būdamas tikslus kraštovaizdžio stebėtojas detalai apibūdina tai, ką fiksuoja juodai baltose fotografijose. Tačiau jam reikia poetinės kalbos, kad apskritai galėtų išreikšti emocijų antplūdį. Kamuoliniai debesys jam „pasakų būtybės, pagimdžiusios vandenį ir orą“, o „keliaujanti kopa raitosi audroje [...] kaip pageltęs slibinas, ir iš milijonų porų alsuoja smėlis. [...] Būna dienų, kai Neringa iš dangaus, vandens ir miško sugeria į save visas spalvas ir visą švelnų saldumą, tada ji gyvena tarsi apkvaitusi. [...] Stebuklas, kad mūsų žemėje dar yra šis kraštas, šis begalinių platybių ir iškilaus grožio kraštas, šis amžinybės tylėjimo ir amžinybės balso kraštas, – visatos atvaizdas, mūsų gyvenimo simbolis. Jis sukrečia širdis, mes nuščiūvame ir nusižeminame, jis teikia paguodos ir jėgų. Mes ilgimės jo.“

Epochiniame religinės filosofijos veikale „Šventybė“ (1917) Rudolfas Otto vadina tai *mysterium tremendum et fascinans*. Ir kraštovaizdį akivaizdžiai galime patirti kaip dievišką būtybę, kuri savo didybe, didumu ir galia baugina ir draudžia, tačiau tuo pat metu su niekuo nepalyginamas jos grožis suteikia gilią laimę. Šventoji Žemė – norisi jai atsiduoti ir nusižeminti, bet tuo pat metu teigti savo gyvenimą prisitaikant prie kintančių gamtos sąlygų.

Tačiau tą albumą sudaro tikrai ne vien gamtos nuotraukos. Iš 144 fotografijų 65 proc. vaizduojami daiktai bei gamtai darbais antrinantys ar joje dirbantys žmonės, paverčiantys ją sava, prie *savo* kultūrinio kraštovaizdžio tinkančia ilgame, kelias kartas apimančiame procese nuo neolito laikų iki minėtųjų 1960-ųjų. Matome žvejes ir žvejus, sodininkus, tinklų mezgėjus, nendrių pjovėjus, uogautojus, vasarotojus ir vėl tinklų mezgėjus. Šio kraštovaizdžio esmę ir toliau perteikia kultūriniai artefaktai, vaizdingi žvejų ir valstiečių įnagiai: švyturys, uosto vaizdai, bučiai, stiebų gairelės, tinklai vėjyje, vežimaičiai, sodeliai ir skurdūs laukų rėžiai, uostai ir kiemai, ir dar keli bažnyčios ir kapinių vaizdai bei kelių namų portretai, tarp jų ir to, kuriame dabar esame susirinkę.

Panašiai bus ir albumuose apie kitas vietas prie Baltijos: apie buką miškus, smėlio paplūdimius ir stačias pakrantes pietuose ar šcherus šiaurėje, vienišas trobeles ant plikų uolėtų salų... Žmonės gyvena šiuose kraštovaizdžiuose juos formuodami, jų prekyba ir keliai palei jūrą ir per ją davė tarpusavio sąveiką, masinantį kultūrų mišinį ir išsidiferencijavimą.

Baltijos jūros regiono kraštovaizdžio, kultūrų, kalbų ir etninė įvairovė tokia neparastai didelė, kad negali jos suskirstyti į tipus. Daug kas joje pasaulyje unikalū¹. Kaip tik toji įvairovė suprantama kaip viską jungiantis elementas, kaip vienovė įvairovėje. Būtent dėl įvairovės ši teritorija ir traukia.

Kas laukia tos multiįvairovės ateityje?

Šis klausimas man atrodo svarbiausias visais atžvilgiais, jei rūpi ilgalaikė Baltijos jūros regiono ir jo kraštovaizdžių raida. Norintis formuoti ateitį turi suprasti praeitį – tai taikoma ne tik politinei istorijai, bet ir erdvei, kurioje vyksta toji politinė istorija – kraštovaizdžio istorijai.

Prieš išsamiau leisdamiesi į kelis Baltijos jūros kraštovaizdžių ir jų istorinės raidos pavyzdžius, iš pradžių susimąstykime, kas apskritai yra kraštovaizdis ir kodėl jis mus domina, kokiuose kraštovaizdžiuose gyvename – ir kokiuose galbūt norėtume būti palaidoti.

KAS GI YRA TAS KRAŠTOVAIZDIS?

Filosofas ir sociologas Georgas Simmelis šį klausimą iškėlė dar 1913 m., keleri metai iki savo mirties, rašinyje „Kraštovaizdžių filosofija“². Pasak Simmelio, kraštovaizdis „dar nėra [...] ant žemės plotelio vienas šalia kito pasklidę visokie dalykai, kuriuos iškart gali pamatyti“. *Kraštovaizdžiu* tie dalykai tampa per *sielos aktą*, kuris iš jų padaro vienumą. Vienumą, iškylančią iš ją supančios gamtos visumos, kuri atsiktiniam būvime šalia leidžia įžvelgti ypatingų, viena su kita derančių dalių ansamblį. Šis išdėstymas

1 plg.. Hansjörg Küster: Die Ostsee. Eine Natur- und Kulturgeschichte, München 2002, S. 307

2 Georg Simmel: Philosophie der Landschaft, in Die Guldtkammer. Eine bremische Monatsschrift, (1913, Heft 2), S. 635–644

nesilaiko kažkokio ypatingo priežastingumo, juo labiau – mokslinio. Kraštovaizdžio įvardijimą Simmelis kur kas labiau sieja su „nuotaikos“ sąvoka. Kraštovaizdžio nuotaika – tai sinestetinė kategorija: „Kraštovaizdžio nuotaika (persmelkia) visus atskirus jo elementus“, nors ir negali pasakyti, kas gi sudaro tą nuotaiką. Taigi, kraštovaizdžio nuotaikos negalima lokalizuoti, susieti jos su atskirais dalykais. Nuotaika nors ir pagrįsta kraštovaizdžio detalėmis, tačiau ypatinga vienove tas dalis vis dėlto padaro *dvasios būseną*.

„Kraštovaizdis gyvena tik dvasios vienijamųjų galių dėka, kaip [...] duotybės susipynimas su mūsų kūrybingumu.“

Nuotaika yra ypatinga kraštovaizdžio kūrybingo tapsmo išraiška, kaip sielos paveikslas. Panašiai kraštovaizdžio suvokimą formuluoja ir mūsų dienų filosofas Gernot Böhme – per pagrindinę *atmosferos* sąvoką: kraštovaizdžio atmosfera leidžia susieti supančią aplinką ir žmogaus savijautą. Atmosfera jungia vidų ir išorę, kūniškus ir dvasinius dalykus. Arba, Siegfriedo Lenzo žodžiais tariant: „Kraštovaizdis žmogui jau kadais pasiūlė jame pamatyti savo būties šifrą.“¹

Pastaraisiais metais daug kalbama apie gamtos potyrių reikšmę psichikai, visų pirma – raidos psichologijai, bet tuos potyrius nebūtina suprasti tik kaip neliestą gamtą, kokios vidurio Europoje jau beveik nėra. Per šimtmečius augęs kraštovaizdis yra labai jau nutolęs nuo savo paties ištakų tiek prasme, tiek identitetu. Kažin ar bent viena biografija apsieina be tikslų kraštovaizdžių, kokie prisimenami iš vaikystės aprašymų. Taip derėtų suprasti ir nostalgiką be tėvynės likusio fotografo Martino Kakieso skausmą: „Kad ir kiek ieškotume tremtyje – nėra kraštovaizdžio, kurį būtų galima lyginti su Kuršių Nerija. Keliaujame palei Šiaurės jūrą, per Sylto kopas, tačiau toji tikrovė prieš mūsų akis blyškesnė už prisiminimų vaizdinį. Iš Gotlando salos žvelgiame į rytus, tačiau ir Baltijos jūra, ir tenykštis miškas tėra silpnas nerijos dvelksmas. Važiuojame į Prancūzijos pietryčius, kur Atlanto vandenyno pakrantėje yra

1 Siegfried Lenz: Von der Wirkung der Landschaft auf den Menschen, in: Ders.: Über den Schmerz, München 2000, S. 34

Pylos kopa – aukščiausia Europoje. Ten mūsų žvilgsnis veržiasi toli už jūros, per pušynus giliau į sausumą, bet tai atrodo, tarsi nedidelis nerijos gabalėlis, netyčia nukritęs iš dangaus.“

Tačiau jei kas būtų išstremtas iš Sylto ar pietų Prancūzijos, keliaudamas per Didžiąją Nidos kopą viską justų priešinga kryptimi. Kiekviena tėviškė – unikali. Jų tiek, kiek ir žmonių. Tačiau kas būtų, jei su technika įsikišus žmogui savas „kraštovaizdžio veidas“, kaip jį vadino dar Alexanderis von Humboldtas, būtų formuojamas vienodai? Nes žemės dirbimo formos biotechnologijos, dirbtinių trąšų, žemės technikos dėka didžiąja dalimi tapo nepriklausomos nuo dirvos struktūros, oro sąlygų, teritorijos reljefo. Ludwigas Klagesas, savitas praėjusio šimtmečio pradžios vokiečių gyvenimo filosofijos atstovas kaip ir daug jo bendraamžių piktinosi tuo, kaip industrializuotai civilizacija panaudoja gamtą vien žmogaus tikslams. „Kuo labiau žmogus primeta pasauliui savo vaizdą protu ir darbais, [...] tuo netikresnis šis tampa, tuo mažiau jame savos dvasios ir tuo mažiau jis – gamta. Tačiau, po to kai žmogus atėmė jo vaizdinių įvairovę, denatūravo ir atitolino nuo tikrovės, pasaulis ir pačiam žmogui nebėra namai, jis lieka tame dvasiškai nuskurdusiame pasaulyje lygiai tokia pat nuskurdinta siela.“¹

Praslinkus šimtui metų po šios niūrios pranašystės daugelyje žemės vietų kasdien vyksta negrįžtamas „išnykimas iš kraštovaizdžio“². Dingsta ne tik kraštovaizdžiai, bet ir biologinės rūšys, žmonių kultūros, kalbos, tradicijos, perduotos žinios. Šitaip tėvynės netenka milijonai žmonių.

Tėviškės sąvoka neatskiriama nuo kraštovaizdžio įspūdžių. O joje rasime apibūdinimus, į kuriuos telpa visas kraštovaizdžio įspūdis: atmosferą, nuotaiką – jį perprasti mėgino poetai ir dailininkai: „Rojaus kvapas saldžiai kartus, kaip eglių, aviečių ir žolynų, su charakteringu saulės sušildytų samanų aromatu...“ – 1942-aisiais rašė Klausas Mannas gyvenimo prisiminimuose. „Ar kur nors pasaulyje

1 Ludwig Klages, Sämtliche Werke 2, S. 1141, zitiert bei M. Hauskeller: Natur als Bild, Naturphänomenologie bei Ludwig Klages, in: Böhme/Schiemann 1997

2 plg.. Nadine Bargh (Hg.), Verschwindende Landschaften, Köln 2008

dar yra miškų, kurie prilygtų šiam. Aišku, kad ne, nes mūsų miškas yra vienintelis, pats tikrasis miškas, *par excellenc*, mitinis miško įsikūnijimas...“

Netgi ten randami grybai ir voverės jo prisiminimuose buvo unikalus¹. Ir visiškai pelnytai. Klausas Mannas visus šiuos sielos vaizdinius buvo gavęs dovanų Bavarijos miške – o gal reikėtų sakyti gavo dovanų iš Bavarijos miško, kuris jam pasirodė, gal netgi *atsivėrė*?

Neretai tokių eilučių skaitytojas pasibaisėjęs supranta, kiek daugiau yra prarasta. Niveliuojančios globalizuoto ūkio galios bei komunikacijų ir transporto baisiai pagreitintas ir pagausintas mobilumas šiandien kelia grėsmę biologinei, kraštovaizdžių ir kultūrinei įvairovei. Apėmus šisui viską greitinti erdvė patenka po ratais tiesiogine žodžio prasme. Dirbtinėmis sankasomis, per dirbtinės raguvas lekia greitieji tolimieji traukiniai, driekiasi automagistralės, nes juk joks natūralus teritorijos reljefas neturi mažinti pastoviai didelio greičio. Visiems mums patinka neriboto mobilumo teikiamas laisvės pojūtis – tačiau ledynmečio morenų kraštovaizdžio veidas supjaustytas visiems laikams.

Tačiau pažvelkime į Baltijos regiono gamtos sąlygas, pirmiausia į jo atsiradimo istoriją, į geografinį padalijimą, gamtos įsisavinimą ir sukultūrinimą, į vandens ir miško reikšmę, žemės ir jūros naudojimą, į susiformavusią kultūrų įvairovę. Tai tebus keletas įspūdžių, bet gal pavyks pajusti Baltijos regiono visumos „nuotaiką“ ir „atmosferą“.

VANDUO IR MIŠKAS BALTIJOS JŪROS REGIONE

Baltija – jūra. atsišakojanti nuo Atlanto vandenyno. Užimdama maždaug 412 000 kvadratinį kilometrų plotą ji yra didžiausia uždara apygėlio vandens sanakaupa žemėje. Tai sekli jūra: vidutinis jos gylis – 52 metrai. Tačiau šis skaičius nieko nesako apie morfologines Baltijos jūros ypatybes, nes maksimalus gylis pasiekiamas tik ties 460 metrų (Landsortio įduba). Nuo šiaurės į pietus ji nusidriekia

¹ Klaus Mann, Wendepunkte, 1989, S. 49, zitiert bei: Hans Hermann Wöbse, Landschaftsästhetik, Stuttgart 2002, S. 229

daugiau kaip 1 300 kilometrų, o plačiausioje vietoje nuo vakarų į rytus, įskaitant ir Suomijos įlanką, yra apie 1 000 kilometrų.

Visas Baltijos jūros baseinas apima 1 720 000 kvadratinį kilometrų. Ne tik tiesioginiai kaimynai neša čionai savo vandenį, bet ir Baltarusija, Ukraina, Čekijos respublika, Slovakijos Respublika ir Norvegija. Pusė iš 480 kubinių kilometrų įtekančio vandens yra septynių didžiausių intakų: Nevos, Vyslos (Vistula), Nemuno, Dauguvos, Oderio, Kemijoki ir Giotos (Göta), kur yra ir reikšmingiausi Baltijos jūros regiono kraštovaizdžiai¹.

Dėl lietaus ir upių vandens Baltijos jūra gėlėja – iš šiaurės į pietus druskingumas mažėja. Per baseino upes šiandien į Baltijos jūrą patenka daugiau ar mažiau išvalytos apie 200 milijonų žmonių nuotekos, o be to, teršalai ir biogeniniai nešmenys iš daugelio neapibrėžtų šaltinių, ypač iš žemės ūkio ir paskirų šaltinių. Jungtis su Šiaurės jūra per Daniją (abiem Beltais ir Zundo sąsiauriu), kaip žinoma, ankšta. Dar didesnė kliūtis patekti į Šiaurės jūrą yra povandeniniai slenksčiai². Dėl tokių aplinkybių Baltija yra negausiai rūšių turinti jautri apygėlio vandens jūra, į kurią patenka nedaug sūraus ir prisotinto deguonimi jūros vandens iš Atlanto vandenyno ar Šiaurės jūros. Kai pakyla temperatūra ir randasi daugiau maitmedžiagių, jūra ima žydėti, o dėl to yrantį grimztanti dumblių masė sunaudoja daug deguonies, dėl ko savo ruožtu dideliuose jūros dugno plotuose išmiršta organizmai. Naujas tų plotų apgyvendinimas vyksta labai jau lėtai arba išvis nevyksta.

Baltijos jūros istorija prasidėjo tirpstant didiesiems paskutiniojo ledynmečio ledynams prieš 13 000 metų – kelis tūkstantmečius trukęs procesas. Nebelikus ledyno žemė Botnijos įlankos centre pakilo. Mat spaudžiama ledo žemės pluta buvo įlinkusi iki tirštos magmos, kurią išstūmė į pietus. Šioji iki pat šių dienų juda atgal į šiaurę. Dėl to pietinėje Baltijos jūroje žemė dumba, o šiaurėje vis dar kyla, kai kuriose vietose tiesiog stulbinančiu greičiu – kelis metrus per

¹ Hans-Rudolf Bork, Flusslandschaften im Ostseeraum, in: Arnd Heling (Hg.), Aufbruch zu einer neuen Wasserethik und Wasserpolitik in Europa!, Hamburg 2004, S. 80-89, S. 81

² Darßer Schwelle: 18 Meter, Drodgen Schwelle: 7 Meter

šimtą metų¹. Maždaug prieš 2 000 metų ši dinamika sulėtėjo, nuo tada Baltijos jūros krantai daugmaž tokie, kokius žinome šiandien. Tačiau jūros šiaurėje vis dar iškyla plikos uolų salos, šcherai. Jos viena su kita jungiasi, tampa kalvomis, net kalnais. Išdžiūsta užutėkiai, uostai tampa netinkami naudoti, o Skandinavijos šiaurėje tai vyksta taip greitai, kad žmogus per savo gyvenimą spėja tai pamatyti².

Pavyzdžiui, ankstesnis Gotlando salos sostinės Visbio uosto akvatorija sumažėjo iki tvenkinio miesto parke.

Šis kalnas Švedijoje prieš 8 000 metų iš vandens kyšojo tik 5 metrus; šiandien jis 300 metrų aukščio. Vos spėjusių iš vandens iškilti uolų paviršių apgyvena augalai, galiausiai jos apželia mišku.

Naujos salos atsiranda ir Suomijoje, kaip šie Turku šcherai, kur galima suskaičiuoti apie 20 000 granito uolų. Estijoje prieš 50 metų buvo apie 800 tokių salų; šiandien jų arti 1 500³.

Dėl to išdžiūsta uostai, užtat atsiranda derlinga dirbama žemė. Mat iš jūros iškilusi sausuma atsineša ir uolienas, smulkų nuo šcherų nuplautą smėlį ir molį. Vidurio Švedijoje ir pietvakarių Suomijoje didžioji dalis javų auga ten, kur kadaise tįso seklios Baltijos jūros vandenų atsakos. Paprastai valstiečių namai pastatyti buvusių salų, kurios šiandien yra akmenuotos kalvos, pakraščiuose, o dirbama žemė – buvusiam jūros dugne.

Ir šis javų laukas Suomijoje auga buvusiam jūros dugne, greta buvusios salos. Baltijos regionas – vienintelis pasaulyje, kur grūdinius galima auginti iki pat poliarinio rato.

Užtat pietų pakrantės suformuotos iš ledynų morenų sąnašų, kurios veikiamos vandens ir vėjo įgavo charakteringus išplautus krantus, smėlėtas pakrantes, užutėkių kraštovaizdžius. Grimztant sausumai kylančiam vandeniui susidarė palankios sąlygos nuplauti birias paskutinio ledynmečio laikų uolienas.

¹ plg.. Hansjörg Küster: Die Ostsee. Eine Natur- und Kulturgeschichte, München 2002

² Hansjörg Küster: Der Ostseeraum. Natur, Kultur, Identität, in: A. Heling (Hg.), 2004, S. 12

³ Christoph Neidhardt: Ostsee, das Meer in unserer Mitte, Hamburg 2003, S. 29

Prie geologiniu požiūriu senų kreidinių uolų, kaip čia, Miono saloje... arba Estijos šiaurės rytuose, o prie molėtų morenų formavosi skardžiai, kurie, veikiami vandens, vėjo ir temperatūrų kaitos, lietaus ir augalų bei gyvūnų įtakos, plaunami vis toliau. Ant pakrantės po skardžiu krinta didesni ir mažesni uolienų luitai, smėlis ir molis.

Medžiaga, kurią vanduo nunešė nuo sausumos, pasitarnauja kraštovaizdžiui kitur. Molingų skardžių papėdėje ir ne tokiuose staciuose smėlėtesniuose pakrantės ruožuose susiformavo paplūdimiai, o iš jų lygiagretūs smėlėti kyšuliai ir nerijos, prie jų – pakrančių ežerai ir įlankos, dėl kurių pietiniame Baltijos jūros dalyje daug kur turime būdingą lygią pakrantę arba nendrėmis apaugę užutėkių kraštovaizdžiai, kur jūros vanduo kartais patenka į seklius duburius ir daubas už išorinės kranto linijos.

Tačiau didžiausios smėlio sankaupos susidarė čia, Kuršių Nerijoje, kur kopos iškyla iki 70 metrų aukščio. Čia irgi viskas prasidėjo nuo to, kad smėlis susilaikė už atskirų akmenų ir geldelių kiaukutų, jį sutvirtino žolės savo ruožtu sulaikiusios smėlį, ir taip palaipsniui išaugo kopos. Vyraujanti vakarų vėjo kryptis didumą sulaikyto smėlio varė į pietines ir pietryčių Baltijos sritis: ten, kur didelės upės savo ruožtu irgi išplaudavo smėlį ir dumblą.

Pirmaisiais poledynmečio tūkstantmečiais ištisai miškais apaugusiose Baltijos regiono vietovėse apsigyveno medžiotojai ir augalų rinkėjai. Pietuose vyravo ir iki šiol tebevyrauja lapuočių miškai. Bukai ir ažuolynai dominuoja Danijoje, pietų Švedijoje, ir Vokietijos bei Lenkijos pakrančių kraštovaizdžiuose. Ši bukų giria Lenkijos šiaurės rytuose yra pati ryčiausia visoje Europoje.

Toliau į šiaurės rytus driekiasi daugiausia beržynai. Dažniausias lapuotis Estijos miškuose – beržas. Jis gausiai apdainuotas dainose ir folklore, paskelbtas nacionaliniu simboliu.

Užtat šiaurės ir šiaurės rytų kraštovaizdyje iki šiandien vyrauja dideli eglynai. Tiesiog bekrasčiai Švedijos ir Suomijos spygliuočių miškai neleidžia pastebėti fakto, kad šiose šalyse tėra tik 5 procentai senųjų miškų. Visa kita – įsisavinti miškininkystės plotai. Apie ekologinį suomių miškininkystės tvarumą ginčijamasi: tačiau tikras

dalykas tas, kad „žaliojo Suomijos aukso“ vis daugėja. Nors Suomija jau ir taip – miškingiausia Europos šalis.

Pušys, eglės ir beržai labiausiai paplitę medžiai, apie 80 proc. miškų vyrauja spygliuočiai. Vanduo ir miškas Baltijos regione – tai ypač būdinga Suomijai, kur be miškų yra ir daugiau kaip 180 000 oficialiai registruotų ežerų. Vanduo, miškas formuoja suomių nacionalinį identitetą. 300 000 gyventojų yra medžiotojai. Šcherų, pelkių ir ežerų šalyje su gausybe žuvų, medžiojamų paukščių ir žinduolių daugumai žmonių šimtmečių šimtmečius nereikėjo dirbti žemės.

Dėl išplitusių pelkių tai ir sunkiau. Mat sausuma Suomijoje pakilo mažiau, nei, pavyzdžiui, Švedijoje, vanduo nuteka lėčiau, o daug kur kaupiasi. Švedijos ir Suomijos šiaurėje pelkės kai kuriuose regionuose užima daugiau, nei 50 proc. ploto. Čia yra ir mažiausiai paliesti Europos, išskyrus Rusiją, pelkių kraštovaizdžiai, o aplink Baltijos jūrą ir piečiau plytintys pelkių plotai nusauginėti, apsodinti miškais ir iš dalies nudurpinti, nors Skandinavijos šalyse ir Estijoje ne taip smarkiai, nei toliau į pietvakarius.

Žemė pradėta dirbti nuo pietų pakraščio neolito laikotarpiu, šiek tiek daugiau, nei prieš 5 000 metų. Pietiniai morenų kraštovaizdžiai – derlingi Baltijos regiono aruodai. Čia dirbant žemę išsiplėtoję žemės ūkio tipai pasaulyje yra unikalūs.

Trijų spalvų akordas iš žalio miško, mėlynos jūros ir geltono javų lauko: tik prie Baltijos jūros tai galima aprėpti vienu žvilgsniu, kadangi oro druskingumas čia toks nedidelis, kad lapuočiai medžiai ir javai gali augti iki pat jūros skardžio pakraščio¹.

Pietų dirvos visų pirma dėl purumo geriau tiko plūgui, negu šiaurėje. Krašto pavertimas dirbama žeme turėjo ir tebeturi gilių ekologinių pasekmių kraštovaizdžio ūkiui². Iškirtus miškus, iš pradžių prie šlaitų, nusauginus pelkes ir šlapias vietas neišvengiamai prasiėjo dirvos erozija. Į Baltijos jūrą pateko daugiau maistmedžiagių ir

kietųjų nešmenų. Upės ištiesintos, įrėmintos sankasomis, buvusios slėnių lankos apgyvendintos, tačiau upių žiočių sritys dažniau patvindavo, dėl to gyventojams teko keltis kitur.

Gausus nuimtas javų derlius pietuose buvo pilamas į aruodus, kaip kad čia Volgasto sandėlyje, kuris dabar yra, deja, jau sudegęs. Panašius statinius rastume visuose didesniuose uostuose, kurių gerovę pirmiausia kūrė grūdų eksportas. Tai ypač pasakytina apie Gdanską.

Dideli dvarai prie pietinės Baltijos jūros iki šių dienų primena, kad gerovės čia pasiekta auginant grūdus. Pomeranija, Lenkija, Ukraina ir Rytų Prūsija ne vieną šimtmetį Europą ir šiaurinę Baltijos teritoriją aprūpino kviečiais.

Šiauresni regionai pardavinėjo medieną ir degutą, kailius ir rūdas – kad būtų už ką pirkti kviečius iš pietų. Degutą gamino iš spygliuočių medienos.

Vyraujantys miškų medžiai savaime suprantama lėmė ir tai, kokie buvo būstai. Ten, kur vyrauja išlakūs spygliuočiai, pavyzdžiui – Skandinavijoje, buvo ir tebėra statomi mediniai namai ir trobelės, kaip kad čia, Švedijoje.

Medinės trobos iš spygliuočių medienos – būdingos Švedijai. Raudoni dažai konservuoja medieną, tačiau anksčiau jais dar ir mėgdžioti vertingesniais laikyti plytiniai statiniai, kuriuos statė labiau pasiturinčiuose pietuose. Tik iš spygliuočių medienos galima tverti Švedijai būdingas tvoras. Lapuočiai ne visad auga visiškai tiesūs, todėl iš jų nepastatysi rąstinių namų, o tik fachverkinis, tokius kaip Bornholme.

Viduramžiais greta grūdų mitybos pagrindą sudarė rūkytos silkės. Išrūkytos jos ilgiau tiko vartoti. Duona ir žuvis, prekyba grūdais ir silkėmis ilgą laiką vyravo hanzoje, tai jų dėka ji tapo tuo, kuo tapo. Ši tradicinė žuvų perdirbimo ir konservavimo forma ne vieną šimtmetį maitino daugybę žmonių, taip pat ir tolimesniuose nuo pajūrio Europos regionuose. Druską žuvų sūdymui teko importuoti – druskos keliais iš Liubeko ir Liubeko.

Žvejų gyvenvietės iš mažų trobelių kūrėsi čia pat palei krantą. Pastatomi tinklai ir bučiai kai kur naudoti ne vieną šimtmetį. Tradicinė

1 Hansjörg Küster: Geschichte der Landwirtschaft und die Entwicklung der Agrarlandschaft im Ostseeraum, in: A. Heling (Hg.): Brot und Fisch. Leben für die Ostsee, Hamburg, voraussichtl. Erscheinungsdatum September 2008

2 Oalğ..zum Folgenden Hans-Rudolf Bork, a.a. O, S. 80–89

žvejyba Baltijos regione sugebėjo ir turėjo prisitaikyti prie būtent Baltijos jūroje esančių ekologiškai sąlygotų žuvų kiekio svyravimų. Pramoninė žvejyba atviroje jūroje dėl ekonominių priežasčių aprūpinant laivyną nebuvo įmanoma.

Iš principo, Baltijos jūroje tokia ir nereikalinga. Ji ne tik veda į ekologinę katastrofą – kai kurių karšių atsargos jau išnaikintos, tokia žvejyba smarkiai keičia ir Baltijos regiono jūrinius kultūrinius kraštovaizdžius. Šiandien ne tik vis labiau nyksta ūkiai, bet ir uostai, o ką jau kalbėti apie daugybę mažų žuvies perdirbimo įmonių. Žuvų atsargų ir kultūrinio paveldo Baltijos regione apsaugos labui europinė jūros ir žvejybos politika turėtų leisti tik pakrančių žvejybą pagal ekologinius kriterijus.

Palyginę žemės naudojimo Baltijos jūros šalyse pobūdį galime konstatuoti, kad Vokietijoje, Danijoje ir Lenkijoje 60-70 proc. ploto naudojama žemės ūkio tikslams. Estijoje, Latvijoje ir Lietuvoje ši dalis sudaro tik 30-50 proc., o Švedija, Suomija ir Rusija naudoja tik apie 10 proc. tokių plotų.

Ir atvirkščiai: nuo 66 iki 90 proc. Suomijos, Rusijos, Švedijos, Estijos užimamos teritorijos yra miškai, pelkės, vandens telkiniai. Ši dalis Lenkijoje, Latvijoje ir Lietuvoje sudaro apie 30-50 proc., o Danijoje, Vokietijoje nukrinta iki 20-25 proc.

Dėl geografiškai sąlygotų vandens ir miško, žemės ir jūros naudojimo skirtumų Baltijos jūros pakrantėse atsirado ir skirtingi kultūros bei kraštovaizdžių identitetai. Gamta Baltijos regione ir toliau dinamiškai plėtosis: toliau keisis jūros kranto linija, vandens atsargos, vegetacija, o su ja – flora ir fauna. Tačiau labiausiai pokyčių dinamiką šiandien lemia žmogaus veiksmai.

KAS KELIA GRĖSMĘ ĮVAIROVEI?

Įvairius Baltijos regiono kraštovaizdžio ir kultūrų pavidalus mes pripažinome vertybe. Įvairovė yra šios jaunos jūros dinamiškos gamtos istorijos raidos ir jos pakrančių apgyvendinimo istorijos išraiška. Dinamika sąlygoja kaitą, o kaita sąlygoja įvairovę. Tačiau ten, kur kaita pagreitėja iki kraštutinumo, ji sukelia priešingą rezultatą. Tuomet sudėtingos, o ypač – gausios rūšių, ekosistemos negali

pakankamai prisitaikyti ir išnyksta. Evoliuciniai raidos procesai ir organizmų tarpusavio sąveika „išaugusiose“ gyvenimo bendrijose staigiai nutraukiami, nukenčia formų įvairovė bei susiformavusių kultūrinių kraštovaizdžių istorinis autentiškumas.

Tokius pagreitėjimus šiuo metu visame pasaulyje ir Baltijos regione patiriame trimis lygiais.

Jau minėjau globalizavimo reiškinį, rinkų liberalizavimą visame pasaulyje, kuris beveik visuose dideliuose uostuose atneša didžiulius prekių apyvartos augimo tempus ir vis didėjančią Baltijos regione prekybos srautų ir prekių integraciją į pasaulinį ūkį. Per didelį žuvų išgaudymą, pertręsimą agrariniam sektoriuje, per tankus plotų užstatymą, tekančių vandenų užteršimą (maistmedžiagių srautai Vysla ir Nemunu ateina iš šalių, kur nėra efektyvių valymo įrenginių), yra tiesioginė tokios pagreitėjusios apykaitos pasekmė – ir pas mus, ir visame pasaulyje.

Plėsti žemės ūkį šiaurėje ir Skandinavijos kalnuose tokioje situacijoje nebeapsimoka, žemė ima dirvonuoti, jau šiandien daugelyje vietų nebegalima išlaikyti tinkamos infrastruktūros; labai intensyvus žemės ūkis plėtosis tankiai gyvenamose srityse bei pakrantės gyvenvietėse; pavyzdžiui, Lenkijoje, tradiciškai mažus ir siaurai nespecializuotus šeimoms priklausančius ūkius pakeis įprastai tvarkomas intensyvus žemės ūkis palankiose vietose, nebeliks daugybės nedidelių įmonių, su toli siekiančiomis pasekmėmis kraštovaizdžiui¹.

Antra: greitėja ir energijos stygius, o tai reiškia didesnę būtinybę išnaudoti turimas žaliavas, taigi ir plotą. Miškininkystės intensyvinimas ir visų dirvonų panaudojimas auginti biokurui tinkančias kultūras ir bet kokias „biomasės“ formas jau prasidėjo. Kanada, Rusija, Baltijos respublikos, Suomija, Lenkija yra rimti medžio briketų eksportuotojai, o didelio ploto neturinti Švedija yra didžiausias pasaulyje briketų vartotojas su 1,6 milijonų tonų per metus, iš kurių 1,4 milijono pagaminama šalies viduje, dalis sudeginama jėgainėse. Briketai iš Lenkijos, Baltijos šalių ir Meklenburgo-Priešakinės

1 Jaksch, T. / Bork, H.-R. / Dalchow, C. / Dräger, D.: Landnutzung in Mittel- und Osteuropa, München-berg 1996

Pomeranijos geležinkelio vagonais gabenami tiesiai į konteinerių laivus Vismare, o iš ten plukdomi į Švediją. Ši šaka per pastaruosius metus išaugo 50-100 procentų¹.

Didelių džunglių plotų iškirtimas Brazilijoje, kad būtų galima užsėti greitai augančia biomase, ir žemės ūkio naudmenų plotų pavertimas energetinių išteklių šaltiniu jau sukėlė rimtas ekologines, šiltnamio efektą keliančias bei sunkumus aprūpinant pasaulio gyventojų aprūpinimo maistu pasekmes.

Trečia: mūsų, žmonių, sukelta klimato kaita vyksta tokiu greičiu, kurios žemės istorijoje negalima palyginti su niekuo. Pasekmės jau juntamos, panašu, kad jos per dviejų-trijų kartų gyvenimą didės.

Rimti modeliai² prognozuoja Baltijos regionui daugiau smarkių liėtų ir daugiau sausros periodų, tai bus nauji iššūkiai vandens resursų valdymui. Gruntinio vandens kiekių pasikeitimai, pasikeitę vegetacijos periodai ir nauji kenkėjai atneš pokyčius naudojant žemės ūkio ir miškininkystės plotus. Visuotinis atšilimas ir taip jau jautrioje jūrinėje ekosistemoje sudarys palankesnes sąlygas augti dumbliams, padidins eutrofiją. Galų gale pasikeis natūralių rūšių paplitimo sritys, miškų juosta pasislinks į šiaurę, išdžius pelkės, užtat atitirps iš amžino įšalo šiaurės tundroje, savo ruožtu su specifinėmis pasekmėmis rūšių struktūrai ir klimatui. Gyvūnų rūšys išnyks, apsigyvens kitos, o Nilsas Holgersonas gal jau negalės leisti į savo stebuklingąją kelionę, nes paukščiai nebeskris į pietus, o taps žiemojančiais paukščiais.

Turbūt kiekvienam pažįstamas subjektyvus laiko pojūtis – sustingimas lekiant. Blokados jausmas, kai jau „nebesuspėji“. Vis greitėjančiuose procesuose sunku sudaryti prognozes ar formuluoti tikslus veiksmų planus. Tai pasakytina ir apie ateities kraštovaizdžius³.

1 šaltinis: Rolf Hug: Internationalisierung des Marktes für Holzpellets in schwierigem Umfeld, 27.09.2007 in: www.solarserver.de (1. Juli 2008)

2 plg. Pressemitteilung des Landesamtes für Natur und Umwelt des Landes Schleswig-Holstein vom 1. Juli 2008, „UN-Experte will Holsteinische Schweiz bei Klimawandelaktivitäten unterstützen“

3 Skeptiškas Heinrich Becker šūksnis: Future Landscapes, S. 90 f

Kraštovaizdžiai be abejonės yra visuomenės turtas¹. Tačiau tuo svarbiau ugdyti gražaus kraštovaizdžio vertės supratimą ir formuoti etines normas naudojant plotą.

KOKIAME KRAŠTOVAIZDYJE GYVENSIME?

Eilė politinių pareiškimų ir susitarimų leidžia tikėtis, kad būtinai – rūpestingai elgtis su turimais gamtos ir kultūros kraštovaizdžiais iš esmės suvokta.

UNESCO dar 1972 m. priėmė „Tarptautinę pasaulio gamtos ir kultūros paveldo apsaugos sutartį“, kurią jau pasirašė 180 pasaulio valstybių. Tarp saugomo turto įrašyti ir kultūriniai kraštovaizdžiai – kaip iškilūs visokeriopos žmogaus ir gamtos savitarpio sąveikos pavyzdžiai.

Prieš dešimt metų Baltijos tarybos 7-sis ministrų pasitarimas Švedijos mieste Nyborge „Darbotvarkę 21 Baltijos jūros regionui – Baltic 21“². 60-tyje puslapių suformuluota „Išliekančio Baltijos jūros regiono vizija 2030 metais“. Šis dokumentas galioja iki šiandien, jo įgyvendinimas įvertinamas ir patikslinamas kas penkeri metai. Ypač svarbus vaidmuo saugant rūšis ir kraštovaizdžius skiriamas agrariniam sektoriui. Išreiškus viltį, kad vis plačiau bus laikomasi biologinio žemės ūkio principų ir bus įveiktos eutrofijos problemos teigiama: „Rūpinamasi biologine ir fizine kraštovaizdžio, kultūrinių vertybių ir istorinio paveldo įvairove“. Veiksmų žemės ūkiui programoje akcentuojama „didesnis dėmesys aplinkos paveldui, biologinės įvairovės, kraštovaizdžio paveldui, kultūriniam paveldui ir socialiniams bei ekonominiams klausimams“.

Baltijos šalių ministrai, atsakingi už teritorijų planavimą, 2001 m. „Vismaro pareiškime“³ irgi konstatavo: „Kaimiškose teritorijose

1 Michael Succow, in: Future landscapes, S. 81

2 Eine Agenda 21 für den Ostseeraum – Baltic 21, verabschiedet auf der 7. Ministerkonferenz des Ostseerats, Nyborg, 22.-23. Juni 1998, aus der Reihe Baltic 21, Nr. 1/98, Stockholm 1998

3 Leitbild und Strategien rund um die Ostsee 2010. Fünfte Konferenz der Raumordnungsminister, Erklärung von Wismar, September 2001, S. 15

yra vertingų kultūrinių kraštovaizdžių, neretai pramaišui su reikšmingais gamtos plotais. Jie svarbūs išlaikant kultūrinį identitetą ir teritorijos patrauklumą. Čia kyla stiprus noras išsaugoti kultūrinį paveldą...

Galiausiai visos Europos lygmenyje reikia paminėti Europos kraštovaizdžio konvenciją, kurią 2000 m. spalio mėnesį Florencijoje pasirašė 18 Europos valstybių. Europos rytuose į ją atsižvelgiama daug rimčiau nei, pavyzdžiui, Vokietijoje, ją ratifikavo bei į nacionalinę teisę perkėlė ir Baltijos valstybės¹. Šis žingsnis Vokietijos dar laukia. Konvencija apima visas kraštovaizdžių formas: ji labiausiai akcentuoja procesų, turinčių informuoti, lavinti ir įgalinti Europos žmones viešai prisidėti formuojant kraštovaizdžius, plėtrą.

Iš tiesų, kraštovaizdis, jei jis ekonominių interesų šešėlyje apskritai ką nors domino, pernelyg ilgai buvo paliktas tik gamtos mokslininkams, inžinieriams ir administracijos pareigūnams, nors humanitariniai mokslai ir menai nuolat aiškiai rodė sąsajas su kraštovaizdžiu ir ne vieną šimtmetį teikė pavyzdžius, kokia svarbi žmogui yra ji supanti erdvė².

Preambulėje konvencija pabrėžia didelę reikšmę, kuri tenka kraštovaizdžiams formuojantis vietinėms kultūroms, žmogaus gerovei ir europietiškam identitetui. Šioje vietoje Kraštovaizdžių konvencija antrina politinei EU „Paramai regionams“³. Juk Europa save vis labiau apibrėžia kaip regionų Europą; regionai orientuojasi į kraštovaizdžius, o kraštovaizdžiai orientuojasi į esamas gamtos sąlygas, kurioms negalioja nei nacionalinės sienos, nei kalbos barjerai.

Visuomeninis regioninės įvairovės, pirmapradiškumo, išskirtinių bruožų poreikis auga su globaliu rinkų liberalizavimu, prekių suvienodinimu ir žiniasklaidos skleidžiamų kultūrinės pasiūlos ni-veliavimusi. Tokioje situacijoje svarbu kartu su gyventojais kurti prasmingą ir identitetą grindžiančią kraštovaizdžio estetiką, kuri

1 Christoph Schwahn: Die europäische Landschaftskonvention – ohne Deutschland.

2 ten pat., S. 6 f; plg., Siegfried Lenz: Von der Wirkung der Landschaft auf den Menschen, in: Ders.: Über den Schmerz, München 2000, S. 31-54

3 Future Landscape, S. 2-12

pakeltų ir iššūkių, keliamus išlaisvintos globaliosios ekonomikos ir vis labiau – klimato kaitos.

Tačiau ar turint omenyje rimtas problemas, kurios kyla mažėjant energetiniams ištekliais, stengtis dėl smulkaus, agrarinio kultūrinio kraštovaizdžio likučių vien todėl, kad jis atrodo gražus, nėra tik prabangos žaidimas? Jokių būdu, nes daugiasluoksnei permainų dinamikai žengiant į priekį reikia kuo daugiau vietų, kuriose būtų įsitvirtinę, suleidę šaknis kuo daugiau žmonių. Reikia emocinio ryšio su vieta, kurioje gyvenimi, kad priimtum atsakomybę už tą vietą, už regioną. Šia prasme esama egzistencinio, beveik religinio savo vietos, tėviškos poreikio¹. Fotografo, kurį citavau pradžioje, skausmą kiekvienas, nepriklausomai nuo tautybės ir istorijos, supranta kaip žmogiškumo apraišką.

Mūsų vakarietiškąją kultūrą suformavo laiko viršenybė prieš erdvę. Čia nesąmoningai prisidėjo ir krikščioniškoji teologija, nesusiejusi Dievo su tam tikromis vietomis, šventais kalnais, medžiais ar šaltiniais. Laukdama Jėzaus atėjimo ji ilgėjosi *naujos* Dievo kūrinijos žemėje. O čia, žemėje nerado „išliekančio miesto“². Dievo buvimas visame kame tikėjimą daro utopiniu. Jei Dievas yra *visur*, nebereikia *ypatingos* šventos vietos, jei tai, kas svarbiausia, vyks anapusiniame pasaulyje, šiapusinį linkstama nuvertinti. O kai gyvenimui pasaulėjant žmogus pats ima valdyti padėtį, užima Dievo vietą, tuomet jam trūksta ne tik ryšio su metafiziniu pirmuoju pradū, bet ir labai konkretaus ryšio su žeme, ant kurios stovi. Pasekmė – pagreitėja visi visuomeniniai procesai, bet ne į amžinybės šviesą, o veikiau, kaip Franzo Kafkos parabolėje, tarsi traukiniui skriejant per tunelį, kuris niekad nesibaigs.

Tačiau reakcijos į greitą gyvenimo tempą ir padidėjusį mūsų laikų mobilumą pastebimos visur, jos turėtų ir privers atsipeikėti. Pavyzdžiui, renesansą išgyvena žygiais pėsčiomis, piligriminės kelionės,

1 Sigurd Bergmann: Im Geiste (v)ermessen wir den Raum. Streifzüge durch die Ästh/Ethik der Landschaft, unveröffentl. Ms., erscheint im Sept. 2008 in: A. Heling (Hg.), Brot und Fisch. Leben für die Ostsee

2 Laiškas hebrajams 13, 14

bandoma taisyti padėtį tarptautiniu lėtojo maisto judėjimu, susilaukiančiu vis daugiau šalininkų, didėja regioninių žemės ūkio produktų pardavimas. Juslinė patirtis, jausmas, skonis, kitais žodžiais tariant – gamtinė ir kūniška patirtis, turėtų padėti sulėtinti laiką. Išties neilgai trukus knygynuose pamatysime patarimų knygų, pavadintų „Greitaeigis piligrimas“ ar „Efektyvus žygeivis“.

Čia būtų prasminga pasiremti ir benediktinų *stabilitas loci*. Ordino įkūrėjui šventajam Benediktui įtartini atrodė to meto besibastantys keliaujantys vienuoliai. Jis parašė ordino taisykles, kad įtvirtintų stabilius ir ilgalaikius tarpasmeninius santykius vietoje, kurioje jų laikomasi. Kaip mes šiuolaikiniam žmogui suteikiame tokį *stabilitas loci*? Tik per tai, kad vieta, kurioje gyvena, jiems bus patraukli, vertinga, įdomi, nemonotoniška, erdvė santykiams, verta meilės, trumpiau – žmogiška. Krikščioniškosios konfesijos, kurių įvairovei čia, Baltijos regione, neprilygs niekas pasaulyje, turėtų apgalvoti, kokiomis jėgomis galėtų padėti žmonėms dvasiškai „užsikariauti kraštą“. Protestantiškoji atsakomybės etika, krikščioniškoji prigimtinė teisė ir ortodoksų gamtos sudievinimo supratimas irgi formavo Baltijos regiono žmonių mentalitetą; visų šių impulsų reikia, kad ateities kraštovaizdžių formavimas, fizinės mūsų gyvenimo erdvės nevirstų technokratinio proceso iš trumpalaikių ekonominių sumetimų.

Kol kas Baltijos jūros regione dar slypi daug tokios įvairovės. Kraštovaizdžio grožis – didelė vertybė, tampanti vis negausesnė. Teks mobilizuojant ir įtraukiant žmones vietoje pažadinti iniciatyvas, kurioms – nuo kaimo liepos išsaugojimo iki regiono aprūpinimo energija – rūpės daugybė ilgalaikės plėtros apsektų.

Visuomet, hektaras po hektaro, svarbiausia bus rasti konkrečius sprendimus konkretiems iššūkiams. Pravartu būtų į bet kokį ploto išplanavimą, taip pat ir į gamtosauginį planavimą, įtraukti estetinius ir emocinius aspektus.

„Čia aš žmogus, čia mano vieta“, – tokią išvadą savo velykinio pasivaikščiojimo pabaigoje bundančios gamtos išpūdžio gyvoje kaimiškoje aplinkoje paveiktas padarė daktaras Faustas. Ta vieta jį akivaizdžiai kvietė pabūti ilgiau, *pasilikti*. Šiuolaikinis

kraštovaizdžio ir gamtosaugos planavimas neturėtų užsibrėžti mažiau. Ar tai pasieksime – politinių siekų ir naujos estetinės orientacijos klausimas. Todėl nors ir kalbėjus apie tiek daug grėsmių, norėčiau užbaigti pozityvia viso Baltijos regiono kraštovaizdžių vizija. Už ją esu dėkingas geografui iš Hamburgo Helmutui Schreieriui, kuris suformulavo ją prieš trejus metus Raceburge. Tai „Baltijos bioregiono“ aprašymas 2005 m. dėl kurio įgyvendinimo tikrai vertėtų stengtis.

Skrendant iš Hamburgo į Sankt Peterburgą krašto turtai matyti kaip neišsemiamą motyvų įvairovę. Dažnai pasirodo vienas šalia kitos besidriekiantys siauri javų, kaupiamųjų kultūrų, kanapių, linų, daržovių, kopūstų laukai, vaisių plantacijos, ganyklos ir pievos, medžiais apaugę ruožai – tokia žemės naudojimo forma, kuri, pasirodo, turi itin daug privalumų. Tarp jų užliejamose lankose – sodrios ganyklos melžiamoms karvėms, o nuošalesniuose ne tokiose derlinguose lopinėliuose ganosi juodi šiukščiaplaukiai jaučiai, gyvenantys lauke ištisus metus. Dar viena ypatybė – rūpestingumas, su kuriuo nedideli miškų plotai ruoželiais, kurios iš oro atrodo kaip alėjos, sujungti su plačiomis šiaurės rytų giromis – tarsi tinklas.

Ten, kur žemė dirbama, dirva intensyviai panaudojama taip, kad energijos balansas yra teigiamas. Tai reiškia, kad to kas įdedama – trąšų ir darbo forma – apimtis išreikšta kilokalorijomis yra gerokai mažesnė už tai, kas gaunama – užaugintus produktus. Tačiau žmonių, tiesiogiai ir netiesiogiai dirbančių žemės ūkio srityje, skaičius irgi didesnis, nei prieš šimtą metų. Darbus laukuose tai liečia tik nežymiai, o kur kas labiau – ekstensyvią su žemės ūkiu susijusią tiriamąją veiklą: siekiant sumažinti trąšų kiekį kuriamos šaknų sistemos su azotą išskiriančiomis bakterijomis ir bakterijas auginančiais grybais, siekiant naudoti mažiau pesticidų ir fungicidų – kuriami atsparumą vabzdžiams ir grybeliams didinantys skiepai, norint padidinti derlių ir gaminių įvairovę nuolat kuriamos naujos formos – ne tik įprastu būdu išvedant savybes ir kryžminant rūšis, bet ir tikslingai manipuliuojant genų fondą, tačiau nesiveržiant kuo daugiau gauti už patentus, kas dar būdinga genų tyrimams už Baltijos regiono ribų.

1995 m. buvo pateiktas *Code of Conduct Responsible Fisheries* – atsakingos žvejybos kodeksas – raginimas esant beviltiškai žvejybos padėčiai, kuri anuo metu grėsė baigtis viso atskirų žuvų rūšių fondo išnaikinimu. Jei šiandien pasaulio gyventojų aprūpinimas iš žuvies gaunamais baltymais atrodo daugmaž garantuotas, už tai reikia būti dėkingiems ir mokslo tyrimo laboratorijoms prie Baltijos jūros, kurios planingi bandymai su akvakultūromis ir rūpestinga ilgalaike turimų žuvų atsargų vadyba padėjo pasiekti dabartinę žvejybos padėtį.

Žemės ūkis ir žvejyba yra du didžiausi toli siekiančios ekonominės regiono autarkijos ramsčiai, tačiau tai ne vieninteliai šaltiniai. Regionas gamina komunikacijos priemones pagal naujausią technologijų raidos žodį, ir tai, kas čia pasauliniu mastu vadinama „state of the art“, didžiąja dalimi lemia savose laboratorijose atliekami moksliniai darbai. Visame krašte rasi išsibarsčiusius atvirus miestus, kaimus, vienkiemius su nendrių stogais. Greta esama daug architektūrinių eksperimentų, optimalių gyvenamosios erdvės formų intensyviai tebeieškoma: greta tradicinių statybos medžiagų – medienos, molio, nendrių, plytų ir klinkerio – statomi stikliniai frontonai, stikliniai stogai, piramidės ir katedros.

Krašto vaizdas – tai politinių sprendimų procesų, vykusių ne be pavojų ir grėsmingų krizių, rezultatas, tačiau galų gale buvo sudarytas autonominis darinys, kurį turime šiandien. Konfederacija, jungianti į politinį vienetą atskiras nacionalines Baltijos jūros regiono valstybes, atstovaujanti regiono interesus centrinės Europos vyriausybės direktyvoms. Įveikti nacionalinį ribotumą tuo pat metu išlaikant kalbų bei kultūrų įvairovės vertingumą niekad nebūtų pavykę be bendrumo, regioninio identiteto jausmo. Lemiamas bendro Baltijos identiteto atsiradimui buvo vidinės bioregiono prekybos zonos sukūrimas šimtmečio viduryje – po ilgo susirėmimų su galiniais priešininkais, visame pasaulyje įtakingomis valdžios ir didžiųjų įmonių jėgomis proceso. Išsilaisvinimas iš valdančių imperialistinių struktūrų prilygo revoliucijai, ji šiandieniniai istorikai stato į vieną gretą su kitomis garsiomis pasaulio istorijoje revoliucijomis. Laikini buvo įvesta faktinė Baltijos regiono blokada – buvo sustabdytas

žaliavų ir trąšų tiekimas. Tik po to, kai Baltijos bioregionas įrodė, kad sugeba išgyventi ir tokiomis sąlygomis, po trejų izoliacijos metų spaudžiant pasaulio bendruomenei pamažu vėl užmegzti prekybiniai santykiai. Dabar regionas įvedė savo muitų sistemą, apmuitinančią visus produktus, galinčius konkuruoti su regiono produktais – muitų dydis buvo toks, kad prilygo importo draudimui.

Ši priemonė visų pirma buvo postūmis žemės ūkiui, ėmė apsimokėti auginti javus ir bulves, daržoves ir ankštinius, linus, vaisius, šaltalankius, šėivamedžius ir kitas gėrybes, kurių vertė rinkoje staiga tapo aukšta, ir kurių auginimas kraštą pavertė didžiuliu sodu.

Dauguma Baltijos bioregiono gyventojų gyvenimas paženklintas veikla tiek aukštų technologijų srityje, tiek žemės ūkyje ar žvejyboje. Šis derinys daugeliui pasaulio nuomonės atstovų atrodo egzotiškas ar nesuderinamas, tačiau pagal sociologinius duomenis, kurie imperijos užsakymu nustato gyventojų pasitenkinimo lygį visame pasaulyje, šiandien regiono gyventojai yra tarp laimingiausių mūsų planetoje.¹

Pranešimas perskaitytas 2008 m. liepos 15 d.

Iš vokiečių k. vertė Kristina Sprindžiūnaitė

1 Helmut Schreier: Welche Zukunft wünschen wir? Zwei alternative Szenarien und ein Plädoyer für die planvolle Ermittlung einer wünschenswerten Zukunft für die Region, in: A. Heling: Brot und Fisch (2008)

Wasser und Wald im Ostseeraum

Natur- und Kulturlandschaften im 21. Jahrhundert

— ARND HELING

Bei meinen Vorbereitungen für heute stieß ich auf einen Bildband über die Kurische Nehrung von Martin Kakies aus dem Jahr 1960.¹ Da ich noch nie zuvor hier gewesen bin, war ich sehr gespannt, gerade wegen meines Vortragsthemas, wie er diese Landschaft wohl charakterisieren würde.

Natürlich zeigt das Buch zunächst das Faszinosum der Dünenlandschaft; die Hohe Düne und viele andere. „Wenn die Wolken sich vor die Sonne schieben“, heißt es in einer Bildunterschrift, „wenn der Wind weht und die Umrisse wie in einem Nebel verschwinden, lässt die Düne ihre Macht ahnen.“ Schwer sei es, „über die Kurische Nehrung zu schreiben, ohne dabei einen einzigen Lobgesang anzustimmen. ... Wer ein Ohr hat für die Stimme des Ewigen, dem ist jenes Gebilde aus Sand ein gnadenreiches, ein göttliches Geschenk. Es scheint ein Land wie von Urbeginn zu sein, wie aus jener Ewigkeit, da Gott das Wasser unter dem Himmel an besondere Orte sammelte, dass man das Trockene sehe.“

Der Fotograf braucht biblische Metaphern, er braucht die poetische Sprache, um dem Überschwang seiner Gefühle Ausdruck verleihen zu können. Gewöhnliche Kumuluswolken sind ihm über der Kurischen Nehrung „Fabelwesen, die Wasser und Luft geboren haben“ – und „die wandernde Düne krümmt sich im Sturm ...

¹ Martin Kakies (Hg.): Die Kurische Nehrung in 144 Bildern, Leer 1960

wie ein weißgelber Lindwurm, und Sand atmet aus Millionen von Poren.“ ... „Es ist ein Wunder“, sagt Kakies, „dass es mitten in unserem Erdteil dieses Land noch gibt, dieses Land der unendlichen Weite und erhabenen Schönheit, dieses Land des Schweigens und der Stimme der Ewigkeit – Abbild des Alls, Sinnbild unseres Lebens. Es erschüttert unser Herz, es macht uns still und demütig, es gibt uns Trost und Kraft.“

Das Thema Landschaft ist ganz offenkundig kein Thema, dass man allein der Zuständigkeit von Geographen, Raumplanern oder gar dem freien Spiel der Kräfte überlassen sollte.

Der Theologe Rudolf Otto hat 1917 in einem Buch „Das Heilige“ als *Mysterium tremendum et fascinans* beschrieben; als zugleich erschreckendes und faszinierendes Geheimnis. Auch eine Landschaft kann man offensichtlich als etwas Heiliges erleben, das erschreckt und bannt durch seine Majestät, Größe und Gewalt, zugleich aber in tiefster Weise beglückt, durch seine unverwechselbare Schönheit. Man will sich ihm hingeben und unterwerfen, muss aber zugleich sein Leben in der Anpassung an die Natur behaupten.

Interessant finde ich, dass 65 Prozent der Bilder in dem Fotoalbum Kakies' künstliche Gegenstände sowie Menschen bei der Umformung der Natur zu einer eigenen, zu *ihrer* Kulturlandschaft zeigen. Man sieht Fischerinnen und Fischer, Gärtner, Netzflicker, Reetsammler, Beerensammler, Sommerfrischler und immer wieder Netzflicker. Das Wesen dieser Landschaft wird weiterhin eingefangen durch Kulturartefakte: den Leuchtturm, Fischerboote, Reusen, Wimpel, Netze im Wind, Eselskarren, kleine Gärten, karge Äcker, durch Häfen und Höfe und so weiter.

Ähnlich wird es in den Bildbänden über andere Regionen des Ostseeraums sein. Menschen leben in diesen Landschaften und formen sie mit; ihr Handel und Wandel entlang der Küsten und über das Meer in ihrer Mitte hinweg haben zu wechselseitigen Beeinflussungen geführt, zu einer faszinierenden Mischung und Ausdifferenzierung von Kulturen.

Die landschaftliche, kulturelle, sprachliche und ethnische Vielfalt des Ostseeraums ist außerordentlich hoch. Vieles davon ist sogar ein-

zigartig auf der Welt.¹ So lässt sich gerade diese Vielfalt als das verbindende Element verstehen, als Einheit in Vielfalt. Und es ist gerade diese Vielfalt, die die Attraktivität dieser Großregion ausmacht.

Wie wird es um diese Multi-Diversität in Zukunft bestellt sein?

Dies scheint mir die in jeder Hinsicht zentrale Frage zu sein, wenn einem an der nachhaltigen Entwicklung des Ostseeraums und seiner Landschaften gelegen ist. Lassen Sie uns aber zunächst bedenken, was überhaupt eine Landschaft ist, und warum wir uns dafür interessieren sollten, in welchen Landschaften wir leben – und vielleicht auch einmal begraben sein wollen.

WAS IST EINE LANDSCHAFT?

Der Philosoph und Soziologe Georg Simmel hat sich diese Frage 1913, wenige Jahre vor seinem Tod in dem Aufsatz „Philosophie der Landschaft“ gestellt.² Landschaft, so Simmel, sei „noch nicht damit gegeben (...), dass allerhand Dinge nebeneinander auf einem Stück Erdboden ausgebreitet sind und unmittelbar angeschaut werden“ können. Zur *Landschaft* werden die Dinge erst durch einen *geistigen Akt*, der aus diesen Dingen eine Einheit macht. Eine Einheit, die sich vom umgebenden Naturganzen abhebt, die aus dem zufälligen Nebeneinander ein Ensemble besonderer, einander zugeordneter Bestandteile erkennen lässt.

Simmel sagt, dass eine Landschaft an ihrer »Stimmung« erkannt wird. Die Stimmung einer Landschaft ist eine synästhetische Kategorie: „Die Stimmung der Landschaft (durchdringt) alle ihre einzelnen Elemente“, ohne dass man sagen könnte, was die Stimmung nun eigentlich ausmacht. Man kann die Stimmung einer Landschaft also nicht lokalisieren, nicht an einzelnen Dingen festmachen. Stimmung ist zwar in den Einzelheiten der Landschaft begründet, aber doch ein *seelischer Zustand*, der diese Teilstücke erst zu einer besonderen Einheit macht. „Die Landschaft“, sagt der Philosoph, „lebt nur

¹ Vgl. Hansjörg Küster: Die Ostsee. Eine Natur- und Kulturgeschichte, München 2002, S. 307

² Georg Simmel: Philosophie der Landschaft, in Die Guldenkammer. Eine bremische Monatsschrift, (1913, Heft 2), S. 635-644

durch die Vereinheitlichungskraft der Seele, als eine (...) Verschlingung des Gegebenen mit unserem Schöpfungstum.“

Die Stimmung ist also ein besonderer Ausdruck dieser schöpferischen Gestaltwerdung von Landschaft als Bild der Seele.

Ähnlich formuliert ein Philosoph unserer Tage, Gernot Böhme, die Landschaftswahrnehmung mit dem Zentralbegriff der *Atmosphäre*: Die Atmosphäre einer Landschaft verbindet das Innere mit dem Äußeren, das Körperliche mit dem Geistigen. Oder mit Worten des großen Heimatdichters Siegfried Lenz: „Landschaft hat dem Menschen seit je das Angebot gemacht, in ihr die Chiffren seines Daseins zu sehen.“¹

In der Tat: Die Landschaft der eigenen Herkunft ist Sinn und Identität stiftend. Kaum eine Autobiographie kann auf minutiöse Beschreibungen der Landschaften aus der Kindheit verzichten. Jede Heimat ist einmalig. Es gibt ihrer so viele wie Menschen.

„Das Paradies hat den bittersüßen Duft von Tannen, Himbeeren und Kräutern, vermischt mit dem charakteristischen Aroma des Moores, das von der Sonne durchwärmt ist ...“ schreibt etwa Klaus Mann 1942 in seinen Lebenserinnerungen, „Gibt es irgendwo auf der Welt noch andere Wälder, die sich mit diesem vergleichen ließen? Gewiss nicht, denn unser Wald ist durchaus einzigartig, der Wald par excellence, der mythische Inbegriff des Waldes ...“

Selbst die dort vorkommenden Pilze und Eichhörnchen waren nach seiner Erinnerung einzigartig.² Und dies völlig zu Recht. Klaus Mann hatte diese seine Seelenbilder im Bayerischen Wald geschenkt bekommen – oder sollte man sagen: *vom Bayerischen Wald* geschenkt bekommen, der sich ihm gezeigt, seiner Seele *offenbart* hat?

Was aber, wenn unter dem technischen Zugriff des Menschen, das je eigene „Angesicht der Landschaft“, wie Alexander von Humboldt sich noch ausdrückte, gleichgestaltet würde? Weil sich die

¹ Siegfried Lenz: Von der Wirkung der Landschaft auf den Menschen, in: Ders.: Über den Schmerz, München 2000, S. 34

² Klaus Mann, Wendepunkte, 1989, S. 49, zitiert bei: Hans Hermann Wöbse, Landschaftsästhetik, Stuttgart 2002, S. 229.

Formen der Landbewirtschaftung im großen Stil durch Biotechnologie, Kunstdünger, Landtechnik unabhängig gemacht haben von Bodenbeschaffung, Wetterverhältnissen und Geländeprofil?

Dazu noch ein letzter Philosoph: Ludwig Klages, ein eigenwilliger Vertreter der deutschen Lebensphilosophie zu Beginn des letzten Jahrhunderts. Er teilte mit vielen Zeitgenossen ein Unbehagen an der industrialisierten Nutzbarmachung der Natur: „Je mehr der Mensch der Welt sein eigenes Bild in Geist und Tat aufzwingt, ..., desto unwirklicher wird sie, desto weniger eigene Seele besitzt sie- ... Die Welt aber, nachdem der Mensch sie erst ihrer bildlichen Vielfalt beraubt und also denaturiert und entwirklicht hat, bietet auch ihm selbst kein Zuhause mehr. Inmitten einer seelisch verödeten Welt bleibt er mit gleichfalls verödeter Seele zurück.“¹

Hundert Jahre nach dieser düsteren Prophezeiung vollzieht sich Tag für Tag an vielen Orten der Erde ein irreversibles „Verschwinden von Landschaft“.² Nicht nur Landschaften verschwinden, auch biologische Arten, menschliche Kulturen, Sprachen, Traditionen, tradiertes Wissen. Millionen von Menschen werden auf diese Weise heimatlos. Millionen von Sowjetbürgern zumal haben genau dies erlebt. Von der Philosophie zur Geographie: Lassen Sie uns einen Blick werfen auf die natürlichen Gegebenheiten des Ostseeraums, seine Entstehung und Gliederung, die Inbesitznahme und Kultivierung seiner Natur, auf die Bedeutung des Wassers und des Waldes, auf die Meeres- und die Landnutzung, und die Vielfalt der Kulturen, die sich dabei entwickelt hat. Vielleicht gelingt es, die „Stimmung“ und die „Atmosphäre“ vom Ganzen des Ostseeraums ein wenig aufzunehmen.

WASSER UND WALD IM OSTSEERAUM

Die Ostsee ist ein Nebenmeer des Atlantischen Ozeans. Ihre Geschichte begann vor knapp 13.000 Jahren mit dem Abschmelzen

der großen Gletscher. Mit einer Fläche von ca. 412.000 Quadratkilometern stellt sie die größte in sich geschlossene Brackwassermenge der Erde dar. Sie ist ein flaches Meer; ihre mittlere Tiefe liegt bei 52 Metern. Von Norden nach Süden erstreckt sie sich über 1.300 Kilometer.

Das gesamte Einzugsgebiet der Ostsee umfasst rund 1,7 Millionen Quadratkilometer. Nicht nur die unmittelbaren Anrainer, auch Weißrussland, die Ukraine, die Tschechische Republik, die Slowakische Republik und Norwegen entwässern zum Teil in die Ostsee. Nawa, Vistula (Weichsel), Nemunas, Daugava, Odra, Kemijoki und Göta älv heißen die größten Zuflüsse die auch die bedeutendsten Flusslandschaften des Ostseeraums darstellen.¹ Über alle diese Flüsse gelangen heute die Abwässer von rund 200 Millionen Menschen in mehr oder weniger geklärtem Zustand über die Flüsse in die Ostsee, und dazu die Schad- und Nährstofffrachten aus vielen diffusen und punktuellen Quellen der Landwirtschaft und Industrie.

Regen und Flusswasser süßen die Ostsee aus. Der Salzgehalt nimmt von Norden nach Süden ab. Die Verbindungen zur Nordsee durch die dänischen Straßen (Belte und Sund) sind bekanntermaßen eng. Ein noch größeres Hindernis stellen die unterseeischen Schwellen dar.² Diese Gegebenheiten machen aus der Ostsee ein relativ artenarmes, sehr sensibles Brackwassermeer mit geringem Zustrom von salzhaltigem und sauerstoffreichem Meerwasser aus dem Atlantik. Wenn die Temperaturen und Nährstoffeinträge zunehmen, kommt es zu Algenblüten. Die Algenmassen zersetzen sich, sinken herab und verbrauchen viel Sauerstoff, der auf dem Meeresgrund große Flächen zum Absterben bringt. Eine Neubesiedlung der betroffenen Flächen erfolgt sehr langsam oder bleibt vollkommen aus. Darum ist jede Form der Überdüngung ein so großes Problem für die Ostsee.

Mit dem Verschwinden der Gletscher hob sich das Land im Zentrum des Bottnischen Meerbusens. Denn das Eis hatte die Erdkruste

1 Ludwig Klages, Sämtliche Werke 2, S. 1141, zitiert bei M. Hauskeller: Natur als Bild, Naturphänomenologie bei Ludwig Klages, in: Böhme/Schiemann 1997

2 Vgl. Nadine Bargh (Hg.), Verschwindende Landschaften, Köln 2008

1 Hans-Rudolf Bork, Flusslandschaften im Ostseeraum, in: Arnd Heling (Hg.), Aufbruch zu einer neuen Wasserethik und Wasserpolitik in Europa!, Hamburg 2004, S. 80-89, S. 81

2 Darßer Schwelle: 18 Meter, Drodgen Schwelle: 7 Meter

bis in den Bereich des zähflüssigen Magmas, das in den Süden verdrängt wurde, eingedrückt. Bis heute bewegt sich das Magma noch zurück nach Norden. In einer Ausgleichsbewegung sinkt darum in der südlichen Ostsee das Land, während es sich im Norden noch immer hebt. An einigen Stellen sogar um mehrere Meter pro Jahrhundert.¹ Auch heute tauchen im Norden des Ostseeraums immer noch kahle Felsinseln, die Schären, aus dem Wasser. Buchten fallen trocken, Häfen werden unbrauchbar, und zwar im Norden Skandinaviens so schnell, dass Menschen dies während ihres Lebens beobachten können.“²

Der frühere Hafenbecken von Visby etwa, der Hauptstadt Gotlands, ist heute auf ein Teich im Stadtpark reduziert. In Schweden gibt es heute 300 Meter hohe Berge, die noch vor 8.000 Jahren nur 5 Meter aus dem Wasser ragten. Kaum heben sich die kahlen Felskuppen aus dem Wasser, so werden sie von Pflanzen besiedelt und bewalden schließlich.

Auch in Finnland entstehen immer neue Inseln. Im Schärengarten von Turku sind allein etwa 20.000 dieser kristallinen Granitfelsen auszumachen. Und in Estland gab es vor noch 50 Jahren etwa 800 Inseln; heute sind es bereits 1.500.³

Das Land, das aus dem Meer aufsteigt, hebt sich mitsamt den Sedimenten, feinem Sand und Ton, der von den Schären abgespült wurde. So entsteht fruchtbares Ackerland. Das meiste Getreide in Mittelschweden und Südwestfinnland wächst dort, wo sich ehemals flache Buchten der Ostsee erstreckten. Die Bauernhäuser liegen meist am Rande der ehemaligen Inseln, die heute steinige Hügel sind, das Ackerland daneben ist ehemaliger Meeresgrund. Der Ostseeraum ist die einzige Region in der Welt, in welcher Getreide bis zum Polarkreis hin angebaut werden kann.

An geologisch sehr alten Formationen, wie den Kreidefelsen auf der Insel Moen oder im Nordosten Estlands ebenso wie an den

lehmigen Moränen des Südens bildeten sich Steilküsten. Das Land sank, der Wasserspiegel stieg. Wasser, Wind und Temperaturwechsel, Regen und die Einwirkungen von Pflanzen und Tieren führen zu immer neuen Uferabbrüchen. Kleine und große Brocken Gesteins, Sand und Ton, aber auch ganze Bäume fallen auf den Strand unterhalb der Steilküste.

Material, das durch das Wasser vom Land abgetragen wird, steht woanders für neue Landbildungen zur Verfügung. Am Fuße der lehmhaltigen Steilküsten und der nicht so steilen sandigeren Küstenabschnitte bildeten sich Strände und daraus die parallel zur Küstenlinie geformten sandigen Haken und Nehrungen, mit davor liegenden Strandseen und Haffs, die vielfach zu der typischen Ausgleichsküste im südlichen Ostseeraum führten, oder zu schilfbestanden Boddenlandschaften, wo das Meerwasser in die flachen Mulden und Senken hinter der äußeren Uferlinie eindringen kann.

Die größten Sandanhäufungen entstanden allerdings auf der Kurischen Nehrung. Auch hier begann alles damit, dass sich der Sand hinter einzelnen Steinen und Muschelschalen verfang, durch einzelne Gräser befestigt wurde, die wiederum Sand an sich banden und so allmählich die Dünen aufbauten. Die vorherrschende Windrichtung aus dem Westen verfrachtet den meisten Sand in die südlichen und südöstlichen Bereiche der Ostsee; da, wo große Flüsse ihrerseits auch eine Sand- und Schlammfracht anspülen.

In den ersten Jahrtausenden der Nacheiszeit besiedelten Jäger und Sammler die durchgängig bewaldeten Regionen des Ostseeraums. Buchen- und Eichenwälder dominieren in Dänemark, Südschweden, und an den Küsten Deutschlands und Polens das Landschaftsbild. Dieser Buchenwald in Nordostpolen ist einer der östlichsten in ganz Europa. Weiter nordöstlich erstrecken sich besonders die Birkenwälder. Der häufigste Laubbaum in den estnischen Wäldern ist die Birke. Sie ist ein vielbesungenes Motiv in Liedern und Volksdichtung und ein nationales Symbol des Landes.

Im Norden und Nord-Osten hingegen beherrschen bis heute ausgedehnte Fichtenwälder das Landschaftsbild. Das Bild stammt aus Karelien. Die schier endlosen Nadelwälder Schwedens und

1 Vgl. Hansjörg Küster: Die Ostsee. Eine Natur- und Kulturgeschichte, München 2002

2 Hansjörg Küster: Der Ostseeraum. Natur, Kultur, Identität, in: A. Heling (Hg.), 2004, S. 12

3 Christoph Neidhardt: Ostsee, das Meer in unserer Mitte, Hamburg 2003, S.29

Finnlands täuschen leicht darüber hinweg, dass es nur noch 5 Prozent Urwälder in diesen Ländern gibt. Alles andere sind bewirtschaftete Forstflächen. Über die ökologische Nachhaltigkeit der finnischen Waldwirtschaft wird gestritten; doch fest steht, dass das „grüne Gold“ Finnlands heute noch zunimmt.

Kiefern, Fichten und Birken sind die am weitesten verbreiteten Gehölze, wobei etwa 80 Prozent von Nadelgehölzen beherrscht sind. Wasser und Wald im Ostseeraum – beides prägt in besonderer Weise die nationale Identität der Finnen, die neben dem Wald noch über weit mehr als 180.000 amtlich registrierte Seen verfügen. 300.000 Finnen sind Jäger. Im Land der Schären, Moore und Seen war es wegen der Fülle jagdbarer Fische, Vögel und Säugetiere über Jahrhunderte für sehr viele Menschen nicht nötig, Landwirtschaft zu betreiben.

Und es war wegen der verbreiteten Moore auch schwieriger. Denn das Land hob sich in Finnland weniger als etwa in Schweden, das Wasser fließt langsamer ab. Es staut sich vielerorts. Dieses Moor wurde zwar in Jämtland in Mittelschweden aufgenommen, ist aber auch typisch für die Verhältnisse in Finnland. Im Norden Schwedens und Finnlands liegen die unberührtesten Moorlandschaften Europas außerhalb Russlands. Im Süden aber wurden ausgedehnte Moorflächen entwässert, aufgeforstet und teilweise abgetorft.

Die ackerbauliche Nutzung der Flächen begann vor allem wegen ihrer lockereren Konsistenz von Süden her, in der Jungsteinzeit vor etwas mehr als 5.000 Jahren. Dabei haben sich Landschaftstypen entwickelt, die in der Welt einmalig sind. Den sommerlichen Dreiklang aus grünem Wald, blauem Meer und gelbem Getreidefeld beispielsweise kann man nur an der Ostsee mit einem Blick wahrnehmen, da hier der Salzgehalt in der Luft so gering ist, dass Laubbäume und Getreide bis direkt an die Abbruchkante des Steilufers wachsen können.¹

1 Hansjörg Küster: Geschichte der Landwirtschaft und die Entwicklung der Agrarlandschaft im Ostseeraum, in: A. Helling (Hg.): Brot und Fisch. Leben für die Ostsee, Hamburg, voraussichtl. Erscheinungsdatum September 2008.

Die Umwandlung des Landes in Ackerland hatte und hat tief greifende ökologische Folgen für den Landschaftshaushalt.¹ Mit der Rodung der Wälder und mit der Trockenlegung von Feuchtgebieten, setzte zwangsläufig Bodenerosion ein. Nähr- und Feststoffe gelangten vermehrt in die Ostsee, Flüsse wurden begradigt und durch Dämme eingefasst, ehemalige Talauen besiedelt, in Flussmündungsbereichen aber traten vermehrt Hochwasser auf und führten zu Umsiedlungen. Das reichlich geerntete Korn im Süden wurde in den hohen Getreidespeichern eingelagert, wie man sie in allen größeren Hafenstädten, besonders in Danzig, findet. Die großen Gutshöfe im südlichen Ostseebereich veranschaulichen bis heute, dass man mit dem Getreideanbau zu Wohlstand kam. Pommern, Polen, die Ukraine und Ostpreußen versorgten Jahrhunderte lang Europa und auch den nördlicheren Ostseeraum mit Weizen.

Die nördlichen Regionen verkauften Holz und Teer, Felle und Erz, um sich den Weizen aus dem Süden leisten zu können. Teer stellte man aus Nadelholz her. Die vorherrschenden Waldgehölze bestimmten selbstverständlich auch die Art des Wohnens. Wo schlankes ebenmäßig Nadelholz vorherrscht wie etwa in Skandinavien, da wurden und werden Holzhäuser und -hütten gebaut, wie hier in Schweden.

Holzhäuser aus Nadelholz sind typisch für Schweden. Die rote Farbe konserviert das Holz; ursprünglich wählte man sie aber zur Nachahmung der als vornehmer geltenden Ziegelbauten, die im wohlhabenden Süden zu finden waren. Und nur mit Nadelholz kann man die landestypischen Zäune etwa in Schweden bauen.

Laubbäume hingegen wachsen nicht immer ganz gerade: daher kann man keine Blockhäuser daraus herstellen, sondern Fachwerk, das im südlichen Ostseeraum vorherrscht.

Neben dem Getreide waren geräucherte Heringe die wichtigste Nahrungsgrundlage im Mittelalter. Geräuchert waren sie haltbar. Über Jahrhunderte konnte auf diese Weise viele Menschen auch in küstenfernen Regionen Europas ernährt werden. Die kleinen

1 Vgl. zum Folgenden Hans-Rudolf Bork, a.a. O., S. 80-89

Fischersiedlungen entstanden direkt an der Uferlinie. Stellnetze und Reusen wurden stellenweise über Jahrhunderte genutzt. Die traditionelle, handwerkliche Fischerei des Ostseeraums musste sich an die gerade in der Ostsee gegebenen ökologisch bedingten Schwankungen der Fischbestände anpassen. Einer industrialisierten Hochseefischerei ist dies aus ökonomischen Gründen der Flottenauslastung nicht möglich. Sie hat auf der Ostsee im Grunde auch nichts zu suchen. Überfischung und die Verödung maritim geprägter Küstenlandschaften sind ökologische und kulturelle Folgen dieses Raubbaus. Es gibt heute nicht nur ein fortschreitendes Höfesterben in der Landwirtschaft, sondern ebenso ein Häfensterben in der Fischerei. Die europäische Meeres- und Fischereipolitik sollte in der ganzen Ostsee ausschließlich eine nach ökologischen Kriterien definierte handwerkliche Küstenfischerei erlauben.

Vergleichen wir die Art der Landnutzung in den Ostseeländern, so können wir feststellen, dass in Deutschland, Dänemark und Polen 60-70 Prozent der Flächen landwirtschaftlich genutzt werden. In Estland, Lettland und Litauen liegt dieser Anteil bei nur 30-50 Prozent, während Schweden, Finnland und Russland nur etwa 10 Prozent ihrer Flächen landwirtschaftlich nutzen. Die geographisch bedingten Unterschiede in der Nutzung von Wasser und Wald, Land und Meer haben zu unterschiedlichen Identitäten von Kultur und Landschaft an den verschiedenen Küsten der Ostsee geführt. Die Natur des Ostseeraums wird sich geologisch bedingt auch in Zukunft dynamisch entwickeln. Die Dynamik der Veränderung aber unterliegt heute vor allem dem Tun und Lassen des Menschen. Darum kommen wir jetzt von der Geographie zur Politik.

WER ODER WAS BEDROHT DIE VIELFALT?

Nicht nur im Ostseeraum, sondern weltweit sind es im Wesentlichen drei Einflüsse, die zu so rasanten Veränderungen führen, dass nicht nur die Natur, sondern auch der Mensch und seine kulturelle Entwicklung damit kaum Schritt halten kann.

Da ist zunächst der Einfluss der *Globalisierung*. Der Warenumschlag in den größten Häfen der Welt wächst und wächst. Die

Handelsströme und -güter des Ostseeraums sind längst in die Weltwirtschaft integriert. Eine mittelbare Folge dieses beschleunigten Umsatzes sind u.a. Flächenüberbauung durch Straßen und Siedlungen, Überdüngung auf dem Agrarsektor, Verunreinigung von Fließgewässern sind – bei uns wie weltweit. Neuerdings stellt die riesige Kreuzschiffflotte ein ernsthaftes Problem dar.

Landwirtschaftliche Grenzertragsstandorte im Norden und in den Gebirgen Skandinaviens werden aufgegeben, Brachen entstehen, eine angemessene Infrastruktur ist schon heute in vielen Gegenden nicht mehr aufrecht zu erhalten; eine Intensivlandwirtschaft mit hohem Mechanisierungsgrad wird sich in den Ballungsgebieten und den Siedlungen entlang der Küsten entwickeln; besonders in Polen, in Ostpreußen mit seiner traditionell kleinteiligen, unspezialisierten Landwirtschaft durch Familienbetriebe wird sich dies zeigen; eine Vielzahl der kleinen Betriebe wird verschwinden, mit weit reichenden Folgen für das Landschaftsbild.¹

Zweitens beschleunigt sich die *Verknappung von Energie*. Dies übt wiederum Druck auf die Fläche aus. Eine Intensivierung der Forstwirtschaft und die Nutzung aller Brachflächen durch Energiepflanzen und jede Form von „Biomasse“ ist im Gange. Kanada, Russland, die baltischen Republiken, Finnland, Polen sind wesentliche Exporteure von Holzpellets. Schweden hingegen ist der weltweit größte Pelletverbraucher mit rund 1,6 Millionen Tonnen im Jahr. Da Schweden noch mehr Holz für seine Zellstoffindustrie verbraucht, ist es auf Holzimporte angewiesen. Die Pellets aus Sibirien, Polen, dem Baltikum und Mecklenburg-Vorpommern werden in Eisenbahnwaggons direkt an die Containerschiffe in Wismar gebracht und von dort u. a. nach Schweden verschifft. Die Branche hat in den letzten Jahren Zuwachsraten von 50 bis 100 Prozent erlebt.²

1 Jaksch, T. / Bork, H.-R. / Dalchow, C. / Dräger, D.: Landnutzung in Mittel- und Osteuropa, München-Berg 1996

2 Quelle: Rolf Hug: Internationalisierung des Marktes für Holzpellets in schwierigem Umfeld, 27.09.2007 in: www.solarserver.de (1. Juli 2008).

Drittens vollzieht sich der durch uns Menschen verursachte *Klimawandel* in einer Geschwindigkeit, die erdgeschichtlich ohne Parallele ist. Die Folgen sind vielfach schon zu spüren; sie werden im Zeitraum von zwei bis drei Generationen sehr deutlich zunehmen.

Seriöse Modelle¹ sagen für den Ostseeraum vermehrte Starkregenereignisse und vermehrte Trockenperioden voraus, die das Management der Wasserressourcen vor neue Herausforderungen stellen werden. Veränderte Vegetationsperioden und neue Schadenerreger werden die Land- und Forstwirtschaft beeinflussen. Die allgemeine Erwärmung wird das Algenwachstum begünstigen und die Eutrophierung zusätzlich erhöhen. Schließlich werden sich die Verbreitungsgebiete natürlicher Arten verändern; der Waldgürtel wird sich nach Norden verlagern, Moore werden trocken fallen, dafür aber Moore aus dem Permafrost der nördlichen Tundren auftauen, wiederum mit spezifischen Folgen für die Artenzusammensetzung und das Klima. Und vielleicht würde ein Nils Holgersson seine wunderbare Reise nicht mehr antreten können, weil die Zugvögel nicht mehr ziehen, sondern zu Jahresvögeln geworden sind.

IN WELCHER LANDSCHAFT WOLLEN WIR LEBEN?

Man könnte fragen, ob es angesichts der Probleme, die etwa die Energieverknappung mit sich bringt, nicht eine luxuriöse Spielerei sei, sich um die Reste einer kleinteiligen, agrarisch geprägten Kulturlandschaft zu bemühen, bloß, weil man sie *schön* findet?

Keineswegs, denn wenn die vielschichtige Dynamik des Wandels fortschreitet, braucht es möglichst viele Orte, an denen möglichst viele Menschen, verwurzelt, verankert sind. Es braucht die emotionale Bindung an den Ort, an dem man lebt, um schon heute, gleichsam in letzter Minute, Verantwortung für den eigenen Ort, die eigene Region zu übernehmen.

1. Zum Folgenden vgl. Pressemitteilung des Landesamtes für Natur und Umwelt des Landes Schleswig-Holstein vom 1. Juli 2008, „UN-Experte will Holsteinische Schweiz bei Klimawandelaktivitäten unterstützen“

Eine Reihe politischer Erklärungen und Konventionen zeigt, dass dies politisch grundsätzlich erkannt worden ist. In aller Kürze benenne ich vier von ihnen.

Die UNESCO verabschiedete bereits 1972 ein „Internationales Übereinkommen zum Schutz des Kultur- und Naturerbes der Welt“, das mittlerweile 180 Staaten der Welt unterzeichnet haben. Als Schutzgüter sind darin auch Kulturlandschaften aufgenommen – als herausragende Beispiele für die vielfältigen Wechselwirkungen zwischen Mensch und Natur.

1998 beschloss die 7. Ministersitzung des Ostseerates „*Eine Agenda 21 für den Ostseeraum – Baltic 21*“.¹ Darin wird die „Vision einer nachhaltigen Ostseeregion im Jahre 2030“ formuliert. Neben der Hoffnung auf eine flächendeckende biologischen Landwirtschaft und einer Lösung des Eutrophierungsproblems wird darin Gewicht auf die „stärkere Berücksichtigung des Umwelterbes, des Erbes der biologischen Vielfalt, der Landschaft, des kulturellen Erbes und sozialen und wirtschaftlichen Fragen“ gelegt.

Entsprechend haben auch die Raumordnungsminister der Ostseestaaten in einer „Erklärung von Wismar“ aus dem Jahr 2001² festgestellt: „Die ländlichen Räume der BSR enthalten wertvolle Kulturlandschaften, oft gemischt mit bedeutenden Naturräumen. Diese sind wichtig zur Bewahrung kultureller Identität und räumlicher Attraktivität. Hier findet sich ein starker Wille zur Bewahrung des kulturellen Erbes ...“

Auf gesamteuropäischer Ebene schließlich ist die *Europäische Landschaftskonvention* zu nennen, die im Oktober 2000 in Florenz von 18 europäischen Staaten unterzeichnet wurde. Sie wird im Osten Europas wesentlich stärker beachtet als etwa in Deutschland, und ist u. a. von den baltischen Staaten auch

1. Eine Agenda 21 für den Ostseeraum – Baltic 21, verabschiedet auf der 7. Ministerkonferenz des Ostseerats, Nyborg, 22.-23. Juni 1998, aus der Reihe Baltic 21, Nr. 1/98, Stockholm 1998

2. Leitbild und Strategien rund um die Ostsee 2010. Fünfte Konferenz der Raumordnungsminister, Erklärung von Wismar, September 2001, S. 15

ratifiziert und in nationales Recht überführt worden.¹ Die Konvention legt ihren Schwerpunkt auf die Entwicklung partizipativer Prozesse. Sie will, dass die Menschen in Europa informiert, gebildet und ermächtigt werden, um in öffentlichen Verfahren mitzureden, wenn ihre Landschaften irreversibel verändert oder gar zerstört werden.

Europa definiert sich heute zunehmend als ein Europa der Regionen; Regionen orientieren sich an Landschaften, und Landschaften orientieren sich an naturräumlichen Gegebenheiten, bisweilen über nationale und sogar sprachliche Grenzen hinweg. Wir erleben heute eine langsam aber stetig wachsende Nachfrage nach regionaler Vielfalt, Ursprünglichkeit und Unterscheidbarkeit. Gleichsam als Gegentrend zu den nivellierenden Kräften, die sich aus der Ökonomisierung aller Lebensbereiche ergeben. Nun kommt es darauf an, mit der Bevölkerung an einer Sinn und Identität stiftenden Ästhetik der Landschaft zu arbeiten.

Wie aber soll das gehen? Es ist dies sicher eine Frage der Bildung. Es ist auch eine Frage verbindender Werte. Kurz: es ist eine Frage der Nachhaltigkeit unserer gesamten Kultur. Es ist also etwas Ganzheitliches. Kulturelle Nachhaltigkeit hat nicht zuletzt auch eine spirituelle Dimension, und darum komme ich zum Schluss noch von der Politik zu einigen kurzen theologischen Gedanken.

Ich erwähnte eingangs die Beschleunigung in vielen Lebensbereichen als ein zentrales Problem. Unsere westliche Kultur ist in der Tat geprägt durch eine Überordnung der Zeit über den Raum. Dazu wird unterschwellig die christliche Theologie beigetragen haben. Sie wusste Gott nicht an bestimmte Orte gebunden, an heilige Berge etwa, an Bäume oder Quellen. Ausgehend von der Endzeitwartung Jesu sehnte sie zudem die *neue* Schöpfung Gottes am Ende der Zeiten herbei. Hier auf Erden hingegen fand sie „keine bleibende Statt“². Wenn Gott also *überall* ist, bedarf es keiner *besonderen* heiligen Orte mehr, wenn das Wesentliche im Jenseits

¹ Christoph Schwahn: Die europäische Landschaftskonvention – ohne Deutschland

² Hebräerbrief, 13, V. 14

sich ereignet, wird das Diesseits tendenziell entwertet. Die Bibel hat zu einer Entmythologisierung der Natur und der Landschaften geführt.

Wenn dann irgendwann Gott vermeintlich überflüssig geworden ist und sich der Mensch selbst ins Regiment setzt, an die Stelle Gottes begibt, dann fehlt ihm zuletzt nicht nur die Rückbindung an einen metaphysischen Ur-Grund, an Gott, sondern auch ganz konkret die Bindung an den Boden, auf dem er steht.

Ich glaube, es hängt auch hiermit zusammen, dass sich alle gesellschaftlichen Prozesse fortwährend beschleunigen, nun aber neben nicht mehr auf das helle Licht der Ewigkeit zu, sondern eher wie in einer Parabel Franz Kafkas, wie bei einer rasenden Zugfahrt in einen nicht enden wollenden Tunnel. In der Besessenheit, alles zu beschleunigen, gerät der Raum buchstäblich unter die Räder. Auf künstlichen Dämmen und durch künstliche Schluchten jagen die Intercityzüge und ziehen sich die Autobahnen, denn kein natürliches Geländeprofil darf die konstante Hochgeschwindigkeit bremsen. Wir alle genießen das Freiheitsgefühl unbeschränkter Mobilität – doch das Angesicht der eiszeitlichen Moränenlandschaft ist für immer zerschnitten.

Allenthalben sind jedoch Gegenreaktionen gegen die Schnelligkeit und gesteigerte Mobilität unserer Zeit auszumachen, die zur Besinnung führen können und sollen. Das Wandern und Pilgern zum Beispiel erlebt eine Renaissance, die internationale Slowfood-Bewegung versteht sich als Korrektiv und gewinnt großen Zulauf, die Vermarktung regionaler landwirtschaftlicher Produkte nimmt zu. Sinnliche Erfahrung, Gefühl, Geschmack, mit anderen Worten: Natur- und Leiberfahrung sollen bei der Verlangsamung der Zeit helfen.

Da mag es auch sinnvoll erscheinen, sich an die benediktinische *stabilitas loci* anzulehnen. Dem Ordensgründer, dem Heiligen Benedikt, waren die vagierenden Wandermönche seiner Zeit suspekt. Er schrieb seine Ordensregel zur Etablierung von stabilen und dauerhaften interpersonalen Verhältnissen an dem Ort, an dem diese gelebt wurden. Wie ermöglichen wir den heutigen Menschen eine

solche *stabilitas loci*? Nur dadurch, dass ihnen ihr Ort attraktiv, wertvoll, interessant, abwechslungsreich, beziehungsreich, liebenswert, kurz: menschenwürdig erscheint. Die christlichen Konfessionen, die es hier im Ostseeraum gleichfalls in einer Diversität gibt, die weltweit ohne Parallele ist, sollten überlegen, welche Kräfte in ihnen stecken, um den Menschen bei der geistigen „Landgewinnung“ zu helfen.

Protestantische Verantwortungsethik, katholisches Naturrechtsdenken und das orthodoxe Verständnis von der Vergöttlichung der Natur haben die Menschen des Ostseeraums mentalitätsgeschichtlich mitgeprägt; alle diese Impulse werden gebraucht, um die Gestaltung der Landschaften der Zukunft, unsere physischen Lebenswelten, nicht zu einem technokratischen Vorgang aus kurzfristigem ökonomischen Kalkül werden zu lassen.

Noch birgt der Ostseeraum in hohem Maße solche Vielfalt. Eine ökologisch tote Ostsee aber mit monotonen Agroindustriellandschaften an ihrer Küste wäre nichts weniger als ein Angriff auf die Seele der Menschen, die hier leben. Es wird darauf ankommen, durch die Mobilisierung und Einbeziehung der Menschen vor Ort Initiativen zu wecken, die sich von der Erhaltung der Dorflinde bis zur Energieversorgung ihrer Region um die vielen Facetten einer nachhaltigen Entwicklung Gedanken machen. Immer, gleichsam Hektar für Hektar, wird es darum gehen müssen, konkrete Lösungen für konkrete Herausforderungen zu finden. Ratsam wäre es, in jeder Flächenplanung, ebenso in der Naturschutzplanung, ästhetische und emotionale Fragestellungen in diese Planung einzubeziehen.¹

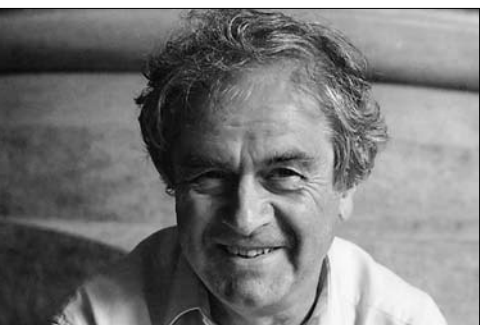
Zum guten Schluss ein Wort von Goethe: *Hier bin ich Mensch, hier darf ich's sein*, schlussfolgerte Doktor Faustus am Ende seines Osterspaziergangs. Er tat dies unter dem Eindruck der erwachenden Natur in einer lebhaften, ländlich-dörflichen Umgebung. Der Ort lud ihn offenkundig zum Verweilen, zum *Bleiben* ein. Keinen geringeren Anspruch sollte die moderne Landschafts- und

Naturschutzplanung haben. Ob wir dorthin gelangen, ist vor allem eine Frage politischer Willensbildung, ethischer Neuorientierung und ästhetischer Wahrnehmungsfähigkeit.

Gehalten am 15. Juli 2008

Arnd Heling studium der Theologie und Promotion in Hamburg, anschließend Oberkirchenrat für Publizistik und Grundsatzfragen im Nordelbischen Kirchenamt. Von 2003–2005 tätig am Umweltministerium in Kiel tätig. Seit November 2005 Geschäftsführer der neugegründeten „Ökumenischen Stiftung für Schöpfungsbewahrung und Nachhaltigkeit“ der drei evangelischen Landeskirchen und dem römisch-katholischen Erzbistum Hamburg auf dem Gebiet der Bundesländer Mecklenburg-Vorpommern, Hamburg und Schleswig-Holstein.

¹ Bork, Hans-Rudolf/Dierßen, Klaus: Wo steht der Naturschutz im Jahr 2020

Frideric Mann gimė 1940 m. Monterėje (Kalifornija), daug metų dirbo klinikiniu psichologu Miunsteryje, Leipcige ir Prahoje. Šiandien yra laisvas rašytojas ir gyvena Pfafkorne (Šveicarija) bei Giotingene. Išleido knygas – daugiausia romanus: „Professor Parsifal“ (1985); „Der Infant“ (1992); „Terezin oder Der Führer schenkt den Juden eine Stadt“ (1994); „Brasa“ (1999); „Hexenkinder“ (2000); „Nachthorn“ (2002); „Babylon“ (2007).

Amerikietiški kalneliai

FRIDIO MANN

*Vasarnamis šalia Toremolinos pietų Ispanijoje,
2004-ųjų spalį*

Gražiausios ir laimingiausios valandos man visad būdavo vakarais svetainėje. Trečią vakarą pagaliau dingteli – kodėl. Žiburių jūra pakrantės lanke ir dar vasariškas žiogų čirpimas sode. Staiga tai man pasirodo taip panašu į vaizdą iš močiutės Katios kambaryo Ramiojo vandenyno Paliseidse – ant vandenyno kranto ryškiai nušviesta Santa Monika. Nuo dabar kas vakarą valandų valandas siurbiau į save įspūdžius. Tas dabarties ir praeities, vaikystės susiliejimas. Per kasmetines kelių savaitių viešnages Ramiojo vandenyno Paliseidse vasarą arba rudenį, o dažniausiai dar ir per Kalėdas, nuo 1942-ųjų mano pirmieji įspūdžių štrichai rikiuojasi vienas šalia kito į ilgą įsirėžiančius vaizdinius ir pamažu virsta ištisomis scenomis, kaip kine. Ir ištįsusiame name, ir dideliame sode man leidžiama eiti visur. Šventi lieka tik senelio, kurį vadinome Opapa, darbo kambarys ir miegamasis. Pastarajame galiu pabūti tik kartais, kai seneliai geria rytinę kavą, kai diena prasideda jau pagyvėjusiu pašnekesiu. Ypač prisimenu senelio pasakojimą apie apsilankymą Baltuosiuose rūmuose Vašingtone pas prezidentą Ruzveltą. Jaučiu ypatingą jo pagarbą tam žmogui ir apgailestavimą, kad likus vos dviem savaitėms iki karo pabaigos miręs prezidentas nebesuspėjo pamatyti savo pergalės prieš nacių Vokietiją. Insultą, kurį anas patyrė, senelis demonstruoja labai vaizdžiai, staiga nusvarindamas galvą į priekį

virš įsivaizduojamo rašomojo stalo. Ypatinga yra ir ant stalelio prie sofos svetainėje stovinti maža dėžutė, iš kurios seneliui atidarius medinį dangtelį suskamba „Prie Žydrojo Dunojaus“. Nenuleisdamas akių stebiu, kaip viduje sukasi varpelius skambėti verčiantis miniatiūrinis volas, ir mėginu perprasti jo mechanizmą.

Darbo kambaryje popietėmis ant šviesios sofos senelis mudviem su broliu Tониu skaito pasakas – Haufo, iš „Tūkstančio ir vienos nakties“, o dažniausia – Hanso Kristiano Anderseno. Jau vien klausytis šio meistriško skaitovo tariamų žodžių – tokia šventė, kad neretai nebekreipiu dėmesio į to, kas skaitoma, turinį. Tas balsas skleidžia stiprią įtaigos jėgą. Kuo dažniau ir giliau ji mane veikia, tuo ilgiau išlieka virpesiai. Man regis, ir šiandien dar jaučiu juos garsiai skaitydamas. Nepamirštami ir daugybė į karikatūras panašių piešinukų, kuriuos senelis, taip sakant, pagal užsakymą nupiešė man – pirmiausia lenkų violončelininko Beino iš San Francisko simfoninio orkestro, kuriame grojo mano tėvas, apie jį, matyt, daug pasakojau seneliui. Nė vieno iš tų piešinių nebeliko, kaip ir beveik visų laiškų, kuriuos senelis iki pat mirties man rašė. Sugebėjau išsaugoti tik kelis vėlyvuosius, kuriuos gavau jau pusaugis ir kurie paskui buvo publikuoti. Dešimtys dar tėvų atidėtų pačių pirmųjų senelio laiškų man ir gausybė originalių paveikslėlių paslaptinai dingę.

Mėgau žaisti ir verandoje, kur esant gražiam orui kartais pusryčiaudavome. Tiesiog neaprepiamas knibždėlynas yra erdvus sodas su palmėmis, citrinmedžiais, alyvmedžiais, eukaliptais, pipirų krūmais ir didele, greit augančia šilta veja, kurią senelė Mylein kas vakarą laisto apie savo ašį besisukančiu purkštuvu. Teritorija už senelių sklypo manęs nedomina, beveik baugina. Krūmų ribą, ativeriančią sodą, vienas arba su Tониu peržengiu labai retai – į gatvę arba į apelsinų plantaciją šalimais. Kaip man vėliau papasakojo Mylein, kartais žaisdavau su kaimynystėje gyvenančiu maždaug vienmečiu aktorius sero Laurence'o Oliviero sūnumi Tarkvinu, kurį mano seneliai nelabai mėgo.

Visai kas kita – kasdieniniai pasivaikščiojimai prieš pietus kartu su seneliu. Tada mes gyvai plepam, o kartais renku nuo kelio gražius akmenėlius. Vėliau bjuiku mus pasiveja Mylein, ir visi kartu

važiuojame namo. Kartais einame palmėmis apaugusia promenada virš Santa Monikos paplūdimio. Žingsniuodamas tuo keliu po trisdešimties metų atpažįstu jau tada nublukusią šviesiai žalią pavėsinę, pro kurią anuomet kaskart praeidavome. Dar po dešimties metų to medinio namelio jau nebėra. Nors šalia pristatyta namų, kalnuota, reta augmenija apžėlusi žemė virš Ramiojo vandenyno Paliseidso atrodo tikrai skurdi ir išdžiūvusi, beveik laukinė. Vėliau, jau iš Europos atvažiavęs į Kaliforniją, nustembu, kaip ji per tą laiką įdirbta, kaip tankiai užstatytas kraštovaizdis. Anksčiau buvęs visiškai atviras įvažiavimas į mūsų 1550 San Remo kelią visiškai užaugęs. Tiesą sakant, nebūdavau su seneliu tik priešpietėmis, kai jis rašydavo, per pogulius ir pavakare, kai dirbdavo. Jis visad būdavo valgant, per pasivaikščiojimus ir per ilgas plokštelių perklausas vakarais. Per pusryčius nuo senelio sklindantis odekolono kvapas – stipriausias. Rytai net galiu palietęs skruostą patikrinti, ar jis gerai nusiskuto. Senelis labai ramus, ir vis tiek jauti, kad jis yra, net jei nekalba ar kalba nedaug. Kartais iš jo trykšta nuomonės ar pasakojimai – giedri, šviesūs, ryškūs, solidūs, o vis dėlto lengvi ir neretai linksmi. O per visa tai jaučiu, nors fiziškai mes beveik nesusiliečiam, nuolatinę, patikimą jo meilę ir švelnumą man – ypač per kasdieninius pasisveikinimus ir atsisveikinimus.

Naujojo tūkstantmečio pasitikimas San Francisko centre, Embarkadere. 1999-ųjų gruodžio 31-ji, kelios valandos iki vidurnakčio

Mudu su žmona C. įsigrūdame į perpildytą greitąjį traukinį BART (Bay Area Rapid Transit), važiuojantį iš San Francisko į Berklij, viduj tvyro cigarečių dūmai. Traukinyje vien įsilinksminęs jaunimėlis jau dabar džiaugiasi, kaip švęs mieste. Mojuoja plastikiniais buteliais su rudu skysčiu, tai tikriausia praskiestas *Ecstasy* ar kitas koks stimuliuojantis preparatas.

Pravažiavus po įlanka grūstis ir stumdymasis ne mažesni. Uoste vidurnaktį bus didžiulis fejerverkas. Kiek vėliau spūstis šiek tiek prasiskirsto. Vėl galima laisvai kvėpuoti ir vaikščioti. Prieš vidurnaktį prasideda. Tokio sodraus ir staigiai leidžiamo fejerverko dar

niekad nebuvo matęs. Bet vis tiek netrukus kažkas man pasirodo pažįstama. Fejerverkų poškėjimas, euforiškai šūkčiojantys ir nežinia kam besišypsantys veidai, šokantys kūnai, balsų skambesys, tik nuotrupomis ausis pasiekiančių frazių artikuliacija. Ar jau nesu šito sykį patyręs? Ir dar – čia, daugmaž šioje vietoje? Kuo labiau miesto centre artėjame prie Turgaus gatvės, tuo labiau man ryškėja. Staiga išvystu save pergalės šventimo šurmulyje 1945-ųjų gegužės 8-ją. Bet esu ne lauke, gatvėje, o su Tониu ir šunim Mikiu uždaryto automobilio viduje. Mano tėvai pastatę čia automobilį pėsčiomis leidosi nešami per išsišėlusią minią. Griaudėjimas aplink primena fejerverką. Tai šaudo namo sugrįžę kareiviai. Per automobilio langą matau, kaip jie gatvės šurmulyje pyškina į orą ištisas apkabas. Aplink visur, iki pat uždaryto lango grūdasi masės juoko iškreiptų veidų, siautulingi šokantys kūnai, gestikuluojančios rankos ir plaštakos. Girdžiu šūkalojimus visa gerkle. Ir visur ore sklendžia galybė laikrastinio popieriaus. Tarsi po naro gaubtu leisčiausi į per kraštus besiveržiančios linksmybės jūrą.

Dabar, artėjant naujam tūkstantmečiui man labai jau pažįstamas atrodo balsų skambėjimas, žmonių kalbėsena, tai, kaip jie mane pasiekia. Bet vėliausiai mums pasukus atgal tikrovė pažadino iš iliuzijos, kad aš vis dar arba vėl priklausau šiam kraštui ir šiems žmonėms.

*Oberrydo mokyklos internatas Belpe netoli Berno,
1952-ųjų rugsėjo šešta*

Tėvai mudu su Tониu atvežė čia automobiliu. Įvažiuojame į šiek tiek aukščiau virš kaimo pastatyto internato kiemą, įeiname į pastatą. Ten mus iškart pasitinka direktorius Huberis, supažindina su būsimais mokytojais, o pirmiausia – su panele Mary. Panelė Mary – jau tikrai sena visus miegamuosius abiejuose aukštuose prižiūrinti akiniuota auklė balta prijuoste. Smalsiai į mus spoksančius būsimuosius bendramokslius pastebime tik probėgšmais. Panelė Mary nuveda į mūsų kambarį. Ten viskas atrodo bauginančiai plika ir balta, įskaitant ir abi baltai dažytas geležines lovas prie sienos. Lauke – šiltas auksinis rudens oras. Pirmiausiai padėję nešulius panelės

Mary padedami imamės rūšiuoti baltinius ir dėti į baltą drabužių spintą. Tėvai tuo metu mindžikuoja kambaryje tarsi nereikalingi. Išdėliojus svarbiausius daiktus ateina metas atsisveikinti. Aš daug savaičių, dienų, valandų ir minučių ruošiausi šią akimirką parodyti nepalaužiamą stoisumą. Tačiau per sekundę viso to nebelieka. Kojos linksta per kelius, apsipilu ašaromis. Viskas manyje įsitempia. Baisiai veržia gerklę. Negi tai niekad nesibaigs? Nuolat viską spręsti, visą laiką stumdys tave šen ir ten? Paniška baimė būti paliktam ir būti vienam. Tada nuo grindų pamatau tėvų kojas. Staiga pajuntu, kaip tėvas pasilenkia virš manęs, švelniai lūpomis paliečia plaukus. Pakeliu akis į šalia tėvo stovinčią motiną. Tačiau ji žvelgia kažkur į viršų, į šalį. Po kelių akimirkų tėvai išeina iš kambario. Tai atsiveikimas geriems pusantrų metų.

Kichbergas. 1966-ųjų Velykų savaitė

Jau susižadėję su C. svečiuojamės pas aštuoniasdešimtmetį perkopusią močiutę. Mus priima kuo gražiausiai ir labai lepina. Mylein nepamiršo mano pamėgtų patiekalų ir skanėstų. Iš legendinio sidabrino arbatinuko pilstomą popiečio arbatą su *Sprüngli* pyragaičiais geriame mažajame viduriniajame kambaryje apatiniame aukšte. Ten vis dar tebestovi paauszuotos senelio laikų bydermajerio kėdės, o nuo sienos į mus iš Franzo Lenbacho portreto bauginančiai griežtu žvilgsniu žvelgia Mylein senelė Hedwig Dohm. C. kilusi ne iš tokios šeimos, kad aplinka šiuose namuose jai būtų šokiruojančiai svetima. Tačiau būdama taktiška ir mandagi neparodo, kad labai jau ponišką prabangą vis dėlto laiko šiek tiek perdėta.

Kaip visuomet būdami sužadėtiniai mes ir čia miegame atskiruose kambariuose. Vieną rytą mane su chalatu ir šlepetėmis išeinantį iš kambario pamačiusią C. tarsi stabas ištinka: „Kurgi tu ištraukei tokį apdarą?“, – klausia pasibaisėjusi. Aš jai ramiausiai aiškinu, kad tai likę dar iš mano laikų Kilcherberge. Kai atsikrausčiau, močiutė atidavė man senelio šliures ir du chalatus: mėlyną žieminį ir raudoną kiek pablukusį vasarinį šilkinį chalata, kuriuo senelis vilkėdavo dar Paliseidse gerdamas rytinę kavą. C. žvilgsnyje – sumišęs pasibaisėjimas, pašaipa ir užuojauta. Tada susiėmusi

žvaliu užtikrintu balsu paklausia: „Ir vis dar negali su jais išsiskirti? Na, į mūsų šeimyninį gyvenimą šitų skudurų tikrai neatsineši. Aš jau pasistengsiu iki tol tave padoriai aprenkti.“ „Taip, bet šitie labai ilgai nenusidėvi. Ką su jais darysim?“, – mėginu prieštarauti. „Su šituo numirėlio tvaiku?“ – dabar jau aiškiau pasako C. Jai patinka vadinti daiktus tikraisiais vardais.

Aš šypteliu. Trumpai padvejojusi ji pasuka į vonią. Prieš užsidadama dar sykį atsigręžia ir guviai papurto galvą. Kai po pusryčių vėl esame vienu, pirmiausia papasakoju jai apie daugybę gražių kultūrinių išgyvenimų Ciūriche teatre ir koncertų salėje, už kuriuos irgi turiu būti dėkingas Mylein. Tarp jų buvo ir asmeniniai susitikimai namie su Bruno Valteriu ir Otto Klemperiu, abu – iškilūs pavyzdžiai mano vėlesniuose dirigento moksluose. „Broliui Toniui Colikone ši ypatinga malonė niekad neteko, – sakau jai, – užtat jis išvengė senelio šlepečių ir chalātų.“

*Ciūricho kantonų policijos skyrius Kilchberge,
1960-ųjų pavasaris*

Norėdamas sutvarkyti tam tikrus formalumus, reikalingus prašant pilietybės ir leidimo apsigyventi Ciūricho kantonui priklausančiame Kilchbege vėl turiu prisistatyti įstaigoje netoli stoties. Policijos pareigūnas, kuriam esu priskirtas, priima mane kaip visad maloniai, mudu kartu peržiūrime atskirus prašymo formos punktus. Paaškina man tolesnes procedūras, kad turėsiu laikyti Šveicarijos istorijos ir geografijos egzaminą. Viliuosi, kad prie komisijos sprendimo prisidės tai, jog sklandžiai be jokio akcento kalbu su pareigūnu Ciūricho dialektu.

Kai viską aptarus jau kylu eiti, policininkas apstulbina mane visiškai netikėtu prašymu: „Ar neprieštarausite, jei dabar iškart nuvažiuosime pas jus namo ir aš apžiūrėsiu jūsų kambarį?“ – paklausia jis manęs lyg tarp kito, tarsi tai būtų savaime suprantama. Aš stengiuosi paslėpti esąs apstulbęs, netgi pasipiktinęs, ir lygiai taip pat atsainiai, lyg tai būtų savaime suprantama, sutinku su ką tik išgirstu pasiūlymu. Išėjus iš policijos skyriaus pareigūnas nusiveda mane prie savo tarnybinio motociklo. Pasodina mane ant

užpakalinės sėdynės, užšoka ant savosios ir pasuka į kalnėn į Senąją kaimo kelią. Laikantis už priešais mane esančios rankenos ir švilpiant šaltam orui mane vis labiau apima baimė. Mano kambarys. Ten ant drabužių spintos keturiomis vinutėmis prisegta mano pieštuku piešta nelabai maloni tuometinio Ciūricho koncertų salės direktoriaus Ericho Schmido, be to dar ir gyvenančio Kilchberge, karikatūra, su dar nemalonesniu parašu ir jo pavarde. Pamaniau, kad kai tvarkos sergėtojas pamatys mano nepagarbą tokiam garbiam Ciūricho kultūriniame gyvenime žmogui, bus tikras skandalas, o pilietybę matysiu kaip savo ausis. Visą laiką, kol važiuojam į kalnėn, įsitempęs galvoju, kaip šitam grėsmingam šnipui neleisti prisiartinti prie karikatūros ar nukreipti nuo jos dėmesį, o per tą laiką pridengti, kad nepamatytų... Mes jau privažiavome namą. Nulipame nuo motociklo, vedu nekviestą svečią į namą, laiptais aukštin, į savo kambarį.

Dabar jau išmušė paskutinė mano valanda Šveicarijoje, galvojau mums abiem įžengus į kambarį, mano kakta išrasojusi nuo prakaito. Palengvėja, kai policininkas iškart pasuko prie knygų lentynos – akivaizdžiai susidomėjęs. Jis taip atidžiai apžiūrinėjo, kad nedraugiškasis piešinys ant spintos priešais iš pradžių net nepateko į jo akiratį, ir aš laimėjau bent jau truputį laiko. Jis apžiūrėjo vos ne kiekvieną lentynoje stovėjusią knygą iš eilės. Aš nustebęs, užtat vis auga viltis, kad tai, ko neturi matyti, jis pamatys tik gero kai vėliau arba išvis nepamatys,. Ištraukęs knygas ima jas tyrinėti. Panašu, kad labiausiai nusižiūrėjo mano mėgstamiausio Čechovo apsakymus, Tolstojaus ir Dostojevskio romanus. Keista, vien rusiška literatūra. Dabar pamažu imu susiprotėti. Pareigūnas Mannų namuose domėjosi antivalstybine perversmo literatūra, labiausia – komunistiniais raštais iš Rusijos. Vis žiūri ir žiūri, pavartęs vėl stato knygas į lentyną.

Jo veido išraiška išlieka nepasikeitusi, dalykiška. Jokių nepageidautinų staigmenų. Po geros valandėlės nutraukia savo apžiūrą. Mano karikatūros ant spintos nė nepastebi: žvelgia pro šalį, o gal kiaurai ją. Panašu, kad vaikiški piešiniai jo nė trupučio nedomina. Tada padėkojęs ir atsisveikinęs išeina. Atsikvepiu su palengvėjimu,

laimingas. Neatrodo labai tikėtina, kad jis rado ką nors, ką galėtų panaudoti prieš mane. Bet niekad negali žinoti, dar liko šiek tiek laiko. Bendrai paėmus, matyt, galiu tikėtis palankaus sprendimo.

*Marienborn-Helmstedto pasienio postas,
1978-ųjų gruodis*

Patikrinus pasus Vokietijos Federacijos o paskui VDR pasieniečiams laukia didžiausia kliūtis, VDR muitinė. Iš pradžių mano automobilio dugnas, kaip įprasta, apžiūrimas ištraukiamais veidrodžiais. Tada reikia pravažiuoti pro mėlynai uniformuotus muitininkus. Šįkart ant užpakalinės sėdynės paskleidžiau kelis pačius storiausius Rytų Berlyno *Dietz* leidykloje išleistus ryškiai mėlynai įrištus Karlo Marxo tomus, kad nukreipčiau dėmesį nuo bagažinės. Mat savo bagaže vežu kelias ne visiškai legalias „vakarietiškas lauktuves“ savo draugams iš Leipzigo. Priėjusi jauna muitininkė per automobilio langą paima mano šveicarišką pasą su įspausta ilgalaikė viza. Tada piktu žvilgsniu nužvelgia knygas ant sėdynės. „Kas čia?“. – klausia. Aš išdidžiai ištiesiu jai „Kapitalą“ ir kuo palklusniausiai raportuoju: „Karlo Marxo veikalai“. Pareigūnė išsigandusi traukiasi atatupsta, šūkteli „Dėl Dievo meilės!“ ir rodo, kad nedelsdamas važiuočiau toliau.

1989-ųjų lapkričio devinta

Šiam metų laikui neįtikėtinai šilta ir saulėta diena. Iš pradžių su viena bičiule dalyvavome 1938-ųjų žydų pogromo minėjime Miunsteryje. Išskilmės labiau jaudinančios. Iškart po to jau vienas automobilis važiuoju į Vakarų Berlyną, kur vakare esu sutaręs susitikti su Jindrichu, jo žmona Liudmila ir dviem jų dukterimis. Kitą dieną, kaip jau seniai numatyta, Rytų Berlyno Frydrichštrasės stotyje susitiksiu su buvusiu kolega iš Leipzigo psichiatrinės ligoninės ir visą dieną praleisiu su juo rytinėje miesto dalyje.

Jau ties Marienborno pasienio užkarda atkreipiu dėmesį, kaip greit VDR pasieniečiai praleidžia keliaujančius tranzitu. Tranzito ruože pirmą sykį įprastinis susikaustymo ir nerimo jausmas užleidžia vietą stebėtinam lengvumui ir atsipalaidavimui. Ties posūkiu

į Vakarų Berlyną, Drėvico kontroliniame poste kilnojamuose nameliuose įkurdinti VDR pasieniečiai mano nuostabai nežiūri į akis tuo jau dešimtmečius pagarsėjusius skvarbiu žingsniu, o leidžia vairuotojams greitai netrukdomiems važiuoti prie sąjungininkų kontrolinio posto – Drailindeno. Netrukus jau esu pas Jindrichą. Per vakarienę daug kalbamės apie nesuvaldomą komunistinio bloko laisvėjimą, apie masinius žmonių bėgimus ties visomis rytinėmis sienomis ir apie vis dažnesnį valdančiųjų keitimąsi aukščiausiuose valdžios sluoksniuose. Jindrichas prasitaria, kad jau galvoja grįžti į Prahą. 22 val. 30 min. įjungiamo televizorių pasižiūrėti dienos įvykių apžvalgos per ARD. Ten VDR politinio biuro narys Giunteris Šabovskis per spaudos konferenciją netikėtai ir tarsi atsainiai pareiškia, kad atidaromos visos sienos į Vakarų Berlyną ir Vakarų Vokietiją.

Kitą rytą, ketinantį kirsti kontrolinį postą *Checkpoint Charlie* ir Rytų Berlyno Frydrichštrasės stotyje pasitikti savo bičiulius iš Leipzigo, mane pasitinka dešimtys gėlėmis išpuoštų signalizuojančių „trabių“. Esu praktiškai vienintelis pėstysis, pereinantis į Rytų Berlyną, tikrai sunku irtis prieš laviną primenantį srautą, tai tikriausiai nekontroliuojamai išvykstantys iš Rytų į Vakarus.

Kai Frydrichštrasės stotyje pasitinku bičiulius, paaiškėja, kad žinia apie atviras sienas Leipzigo tikriausiai nepasiekė. Visiškai priblokšti tokios naujienos jie vos pažvelgę per stoties langą įsitikina, kokia milžiniška pėsčiųjų eilė laukia prie perėjimo į Vakarų Berlyną. Nusprendžiami nedelsdami visi kartu eiti į Vakarų Berlyną. Mano bičiuliai pirmą sykį gyvenime skuba į Vakarų teritoriją, užtvartą jie praeina pirma manęs, o mane sulaiko, nes su šveicarišku pasu eiti per šį tik Vokietijos piliečiams skirtą perėjimą negalima – tik per *Checkpoint Charlie*. Bičiuliai vėl grįžta į Rytų Berlyną, ir mes pėsčiomis patraukiame link „tinkamo“ sienos perėjimo, kurį sėkmingai kertame. Pagaliau Vakaruose pasineriame į euforišką viso Berlyno jaudulį. Vakare įsiliejame į šventinę eiseną su fėkelais Kurfürstendame, kuriai pritaria politikų kalbos. Dabar sienos „griuvimas“ jau įvyko praktiškai. Jaučiu, kad bent jau atidėsiu planus iškeisti pastaraisiais metais vis labiau laisvai kvėpuoti neleidusį Vokietijos

Federacinės Respublikos ankštumą į man kur kas artimesnę Šveicarijos atmosferą. Mano žvilgsnis dabar pernelyg krypta į tolesnius labai įdomius procesus išlaisvintoje Rytų Europoje.

*Miunsterio universiteto klinika,
1991-ųjų sausio pradžia*

Pirmą kartą po vasaros atostogų vėl dirbau vaikų onkologiniame skyriuje ir kaip tik išeinu iš klinikų „lovų bokšto“. Nuo rudens aš kaip medicinos psichologas beveik kasdien kelias valandas praleidžiu su vėžiu sergančiais įvairaus amžiaus vaikais, tai teksto terapija, su vaikais dirba ir ligoninės mokyklos vokiečių kalbos mokytoja, tenykštis muzikos terapeutas ir meno terapeutė. Visi kartu stengiamės sujungti šias tris skirtingas terapijas rūšis.

Mano pavyzdys darbui su sunkiai sergančiais vaikais yra jau ne vieneri metai Tiūbingeno universiteto klinikoje taikoma tokia praktika. Ten dirbant iš daugybės vaikų tekstų ir piešinių susidarė labai įspūdinga knyga „Ašaros vaivorykštėje“. Ši labiau praktinė veikla reiškia, kad pamažu traukiuosi iš mokslinės psichologijos, o tuo pačiu – apskritai iš akademinio gyvenimo. Teksto terapinis su literatūra nedaug tesusijusi. Ji tiesiog turi suteikti galimybę vaikams – prikaustytiems prie lovų, žaidimų kambaryje ar išleistus pabūti namie – paleisti užgniauztas baimes, viltis, svajones, ilgesį ir kančias rašant. Apsakymų, klinikos kasdienybę fiksuojančių žurnalų, eilėraščių ar įsivaizduojamų laiškų forma. Mano noras – kad vaikams bent kiek palengvėtų ir kad jų psichika mobilizuotų naujas gynybines jėgas.

Pirmąją naujųjų metų darbo dieną ypač sunku būti su sergančiais vaikais. Per tą beveik trijų savaitių pertrauką supratau kad šiame vaikų skyriuje praleisti mėnesiai – matyt, panašiai kaip pirmoji anatomijos preparavimo pratybų diena – tarsi pastato vidinę apsauginę sieną, kad galėtum ištvirti tą nuolat tyrančią mirtiną grėsmę jai pasipriešinti negalintiems vaikams, jų tėvų ir artimųjų kančią. Ta siena per Kalėdų šventės akivaizdžiai tapo plonesnė. Šiandien man ypač į širdį smigo pokalbis su mažąja Lidiya, kuri per šventės parą nuostabią pasaką apie švelnią sunkiai sužeistų stirnų meilę.

Jai vėl pradėjo chemoterapiją, todėl mergaitė taip prastai jautėsi, kad vis turėjo nutraukti savo entuziastingą kalbą ir išsivemti į ant gretimo stalelio pastatytą dubenėlį. Mane smarkiai sujaudino šitaip greit besikeičiantys kraštutiniai – čia liepsningas troškimas gyventi, čia netolima mirčiai būseną. Vienoje palatoje išgirdau širdį draskantį karščiuojančios ir lovoje nuo skausmo ir pykinimo besivartančios mergytės kukčiojimą. Tuo tarpu palatos kaimynas iš visų jau sugrįžtančių jėgų smaginas lakstydamas koridoriuje lašinę sistemą naudodamas kaip paspirtuką. Jau rytoj ir vieno, ir kito vaiko būklė gali pakrypti į priešingą pusę. Vis dar matydamas prieš akis tokius vaizdus jausdamas kažkokį sunkumą skrandyje išeinu iš „lovų bokšto“ ir pasuku prie dviračių stovo pasiimti dviračio. Per klinikos teritoriją link kur kas intensyvesnio vakarų žiedo pedalus minu tik mechanškai. Mano mintys visai kitur, per mažai fiksuoja, kas vyksta aplink.

Klinikų teritoriją nuo gatvės skiria gyvatvorė. Nespėjęs pasiekti lygiagretaus gatvei dviračių takelio per vėlai pamatau iš šono iš už gyvatvorės staiga išnirusį dviratininką – įvyksta skaudus susidūrimas. Tarsi per stebuklą abu likome nesužaloti. Bet užpakalinis mano dviračio ratas taip beviltiškai sulankstytas, kad tenka nešti jį per visą miestą iki namų rytinėje dalyje.

San Paulas, 1995-ji, Didysis šeštadienis

Brazilijoje lankausi antrą kartą, pagrindinis tikslas šįsyk – populiaringi Ubiratan Mascarenho leidykloje išleistą mano romano parabolės „Terecinas arba Fiureris dovanoja miestą žydams“ vertimą į portugalų kalbą – susitikimai su skaitytojais, paskaitom, interviu spaudai.

Šiandien Ubiratanas visiškai netikėtai suorganizavo priėmimą pas San Paulo kardinolą, kuriam asmeniškai įteikčiau knygą. Man tai atrodo neapsakoma garbė. Juk šis garbusis bažnyčios tėvas, „žmonių kardinolas“ ir Vatikane taip nemėgstamos „Išsilaisvinimo teologijos“ atstovas, kaip mudviem su C. pasakojo Ubiratanas, karinės diktatūros metais Brazilijoje rizikuodamas savo gyvybe gynė gausybę režimo aukų ir daugumą jų išgelbėjo. Kaip sužinojau vėliau,

jo kardinolo tarnybos pradžią diktatūros metais sukėlė daug kalbų. Jis pardavė vyskupo rūmus, o gautus pinigus panaudojo socialinių skyrių savo arkidiecezijos miesto San Paulo pakraščiuose steigimui. Labai nekantrauju susipažinti su tuo žmogumi.

Ubiratanas nuveža mus iki kardinolo rezidencijos mieste. Mudu su C. virpančiomis širdimis įeiname į kuklumu išsiskiriantį pastatą, prisistatome sekretoriате. Mus nuveda į nedidelį asketišką kambarį, kuriame yra tik rašomasis stalas, kelios kėdės, o ant plikos sienos – tik nukryžiuotasis ir popiežiaus portretas. Atsisėdame ir laukiame, kad atsidarys durys ir per jas įžengs jo eminencija purpurine mantija, gaubiamas orumo auros, galbūt ir su palyda, o paskui, ištiesęs pabučiuoti žiedą, tėviškai nusileis iki mūsų pagerbdamas formaliu pokalbiu. Net nuo kėdžių pašokame išgirdę gretimose patalpose ar koridoriuje staiga kilusį triukšmą, kiek sutrikę dairomės. Staiga atsivėrus durims pamatome gausiai susirinkusius žmones, net žengtelimi kelis žingsnius atgal.

Staiga šalia savęs pamatau drūtą akiniuotą poną pilku kostiumu, jis šypsodamasis tiesia mums ranką. Tai kardinolas Pauo Evaristo Arns. Atsisėdęs prie rašomojo stalo, paprašęs sėstis ir mus tarsi šnekučiuodamasis klausinėja, ką jau nuveikėme Brazilijoje, apie mūsų gyvenimą Vokietijoje. Tada įteikiu jam knygą, trumpai papasakoju apie ją ir jos atsiradimą. Jis pamini vokiškas savo šaknis prie Mozelio, iš ten jo tėvai po Pirmojo pasaulinio karo iškeliavo į Braziliją, kur jis ir gimė. Pasakoja, kad Vokietijoje likę giminės buvo tokie neturtingi, jog negalėję susimokėti už siuntinius iš Brazilijos, dėl to jo tėvai netrukus buvo priversti siuntinių į užjūrį nebesiųsti.

Paskui kardinolas Paulo Evaristo Arns papasakojo apie tai, ką be perstojo veikė gelbėdamas žmonių gyvybes sunkiausiais karinės diktatūros Brazilijoje metais nuo 1968-ųjų iki 1974-ųjų. Per tuos šešerius metus jam neretai beveik netekdavo pamiegoti, nes naktimis jam ne sykį pranešdavo, kad suimtas opozicijos kovotojas. Septintą ryto su visų dingusiųjų sąrašu kardinolas prisistatydavo pas chuntos vadą, kuriam buvo priskirta jo diecezija. Mat įstatyme buvo numatyta, kad visus kardinolus kaip civilinės valdžios atstovus reikia priimti bet kuriuo metu. O prezidento rūmuose grūmodamas

generolui prieš nosį pirštu pareikalaudavo tuojau pat išleisti į laisvę visus sąraše esančius suimtuosius, antraip nedelsdamas pranešias apie tai Vatikanui, dėl ko kilsiąs nemalonus skandalas. Vadas paprastai nusileisdavo ir pažadėdavo amnestiją.

„O ar tikrai pavykdavo aukas išgelbėti?“ – paklausiau. „Devyniasdešimt procentų – pavykdavo“, – atsakė jis. Ir skausminga veido išraiška pridūrė: „Suprantama, tik tuos, kurie tuo metu, kai pasirodydavau pas generolą, dar būdavo gyvi.“ „Tai taip ir neprireikė keliauti į Romą?“, – pastebėjau nusijuokęs su palengvėjimu. „Dėl to tikrai ne“, – atsakė jis „Bet Vatikane mane vis tiek nuolat linkniavo popiežius, dėl per didelio politinio ir socialinio aktyvumo, kaip man buvo prikašiojama.“ Pašnekesys netrukus baigėsi. Aš nusprendžiau per artimiausius viešus romano apie tironiją ir melą pristatymus pateikti šio žmogaus drąsą ir iniciatyvą kaip išskirtinį kovos su prievarta ir žmogaus teisių pažeidimais pavyzdį.

Viena. Rūmų teatro valgykla, 1996-ųjų vasaris

Po pirmojo mano pjesės „Tarsi“ skaitymo su visais aktorais pačiame viršuje esančioje palėpėje kai kurie nuėjo į valgyklą ko nors išgerti. Aš prisėdu prie vieno stalelių, priešais George Tabori. Leisdamiesi laiptais kalbėjomės apie Terezienštadtą ir Prahą, klausiau, koks jo santykis su gimtuoju Budapešto miestu, o jis atsakė, kad jaučiasi ten svetimas, tiesą sakant, kaip ir visur pasaulyje, šiaip ar taip tai esanti rašytojų dalia.

Dabar prie staliuko jis pasakoja nutikimą iš vaikystės laikų Budapešte. Vyresnis jo brolis buvo žurnalistas. Laikraštyje pasirodė ilgas Budapešte padarytas jo interviu su Thomu Mannu, kuriame mano senelis pasakojo labai įdomius ir įkvėptus dalykus apie neseniai pasirodžiusį romaną „Užburtas kalnas“. Apie tą interviu kalbėjo visi. Netrukus paaiškėjo, kad Thomas Mannas tuo metu visai nesilankė Budapešte ir kad Taborio brolis visą tą interviu išgalvojo. Jį iškart išmetė iš redakcijos. Netrukus jis rado darbą kitame laikraštyje. Tačiau ir ten po kurio laiko sukūrė kažkokią sensacingą istoriją, ir jį iškart atleido. Tada išvyko į Angliją. Ten parašė daug romanų. Vėliau George jam pasakė: „Tiesą sakant, man tavo romanai atrodo

labai jau nuobodūs. Tavo melai Budapešto laikraščiuose buvo kur kas įdomesni. Juk meluoti – tiesiog rašytojo darbas. “

Mes dar kurį laiką kalbamės apie tiesą ir melą. George Tabori sako, jog jam dažnai kyla klausimas, kodėl gi mes tiek daug meluojame. Sako, kad gali būti dvi priežastys. Arba dėl to, kad meluoti lengviau, nei pasakyti tiesą – arba todėl, kad melas ir tiesa yra taip arti vienas kito, kad nelabai juos atskirsi.

Nida Kuršių Nerijoje, Lietuva,

2007 metų liepos 16-ta

Užvakar prasidėjo dešimtas Thomo Manno festivalis. Šiandien popiet koncerte su džiazo muzikantu, perkusininku ir kompozitoriumi Vladimiru Tarasovu aš skaitysiu. Vladimiras su didele mušamųjų baterija suteiks mano skaitomiems tekstams muzikinę formą. Vakar priešpiet mes repetavome. Tekstai daugiausiai apie šviesos ir šešėlio, vilties ir nevilties, kaltės ir atleidimo santykį – ir apie du vienas nuo kito priklausomus, nes neatskiriamai susietus Siamo dvynius.

Septinta valanda ryto, giliu viešbučio lovoje. Nekantraudamas laukiu šios dienos renginio, juk su Vladimiru, su kuriu tik vakar asmeniškai susipažinau, mes kuo puikiau bendradarbiaujame, tarp mūsų yra tikra meninė harmonija. Be to, skaitymas su mušamaisiais yra masinantis naujas eksperimentas.

Staiga lauke prapliumpa lietus. Netrukus plyksteli pirmieji žaibai, paskui – perkūnijos griausmas. Regis, audra per kelias minutes atslinko nuo jūros, ji kaip reta šviesi. Po valandėlės trumpai atlėgsta, bet paskui prapliumpa dar smarkiau. Audra trunka mažiausiai pusvalandį. Šitaip šelstant stichijai mane staiga persmelkia mintis: pasaulinis tvanas. Ir rikiuojasi pastaraisiais metais vis dažnesnių potvynių, cunamių ir uraganų, panašių į „Katrina“ bei kitokių vandens katastrofų bene visuose žemynuose vaizdai. Visos katastrofos – globalios, tai žmogaus pagreitintos klimato kaitos pasekmė. Gal tai naujo pasaulinio tvano pranašai?

Dabartinis šniokštinas ir griaudėjimas aiškiai tėra tik silpnas akustinis įspūdis. Mušamaisiais jį galima gerai atkurti, tai kiek

primena dviejų vienas į kitą trenkiamų akmenų garsus. Prie jų tikėtų pasakojimai iš Biblijos, iš Pradžios knygos – ne tik dėl potvynio katastrofos, bet ir apie tai, dėl ko ir kodėl ji kilo, ir apie kovą už mūsų planetos išlikimą ir išgelbėjimą. Žinoma, turi atsirasti vietos ir Nojaus laivui. O visa tai baigtųsi šiuolaikiška Dievo ir Nojaus santaika po pasaulinio tvano.

Šį vakarą po skaitymo būtinai reikia papasakoti apie šią idėją Vladimirui. Jei jam patiks, parašysiu tekstą, bent jau libreto eskizą, pastolius. O tada jau tegu Vladimiras sprendžia, ar skaitant jam užteks tik mušamųjų, o gal tekstus reikėtų atlikti kaip jo sukurtas solo arba choro giesmes. Arba kad atliktų keli perkusininkai, o gal net visas orkestras. Žodžiu, savotiška džiazo opera. Labai įdomu, ką apie tai mano Vladimiras.

Pranešimas perskaitytas 2009 m. liepos 16 d.

Perspausdinta iš „Rowohlt Verlag“ 2008, iš vokiečių k. vertė Kristina Sprindžiūnaitė

Achterbahn. Ein Lebensweg

FRIDO MANN

*Eine Ferienwohnung bei Torremolinos in Südsanien
im Oktober 2004*

Die schönsten und beglückendsten Stunden erlebe ich immer am Abend im Wohnzimmer. Endlich am dritten Abend geht mir auf, warum. Der Blick auf das Lichtermeer an der weit geschwungenen Küste und das noch sommerliche Zirpen der Grillen im Garten. Es erinnert mich plötzlich fast überwältigend an den Blick von Großmutter Katias Zimmer in Pacific Palisades auf das hell erleuchtete Santa Monica an der Pazifik-Küste. Ab jetzt sauge ich jeden Abend stundenlang die Eindrücke in mich auf. Dieses Ineinanderverschmelzen von Gegenwart und Kindervergangenheit.

Während der regelmäßigen, mehrwöchigen Aufenthalte in Pacific Palisades im Sommer oder Herbst und meistens auch über die Weihnachtsfeiertage ab 1942 reihen sich meine ersten schemenhaften Eindrücke immer mehr zu bleibend prägnanten Bildern aneinander und runden sich langsam zu filmartigen Szenenkomplexen. Sowohl im langgestreckten, zweistöckigen Haus als auch im großen Garten kann ich mich frei bewegen. Besondere Heiligtümer bleiben das Arbeits- und das Schlafzimmer meines Großvaters, genannt Opapa. In Letzterem darf ich mich nur manchmal beim ersten Morgenkaffee beider Großeltern aufhalten, wo der Tag bereits mit angeregter Unterhaltung beginnt. Besonders erinnere ich mich an die Erzählung meines Großvaters von seinem Besuch im Weißen Haus

in Washington bei Präsident Roosevelt. Ich spüre seine besondere Hochachtung vor diesem Mann und sein Bedauern, dass der nur zwei Wochen vor Kriegsende verstorbene Präsident seinen Sieg über Nazideutschland nicht mehr erleben durfte. Den Schlaganfall, den er erlitt, demonstriert mein Opapa sehr anschaulich mit einem plötzlichen Fallenlassen seines Kopfes nach vorn auf eine fingierte Schreibtischplatte. Eine Besonderheit ist auch die auf einem Sofatisch im living room stehende kleine Spieldose, aus der, wenn Großvater den Holzdeckel für mich aufklappt, „An der schönen blauen Donau“ erklingt. Ich beobachte dabei fasziniert das Drehen der die Glockenklänge erzeugenden Miniaturwalze im Inneren und versuche, deren Mechanismus zu ergründen.

Im Arbeitszimmer pflegt unser Großvater meinem Bruder Toni und mir nachmittags auf dem hellen Sofa Märchen vorzulesen, von Hauff, aus Tausendundeiner Nacht und vor allem von Hans Christian Andersen. Die Rezitationsweise des meisterhaften Vorlesers ist ein solches Fest, dass ich oft schon kaum mehr auf den Inhalt des Vorgetragenen achte. Von dieser Stimme geht eine starke suggestive Kraft aus. Je häufiger und tiefer sie auf mich wirkt, desto anhaltender sind die Nachschwingungen. Ich glaube es noch heute zu spüren, wenn ich selber vorlese. Unvergesslich für mich sind auch die zahllosen karikaturähnlichen Zeichnungen, die mein Großvater sozusagen auf Bestellung für mich verfertigt hat: vor allem von dem polnischen Cellisten Bein in der San Francisco Symphony, in der mein Vater mitspielte und von dem ich meinem Großvater wohl viel erzählt habe. Diese Zeichnungen existieren alle nicht mehr, so wie auch fast alle Briefe, die mir mein Großvater bis zu seinem Tod geschrieben hat. Die ganz wenigen späten, die ich als Halbwüchsiger selbst verwahrt habe und die auch veröffentlicht worden sind, vermochte ich zu retten. Die Dutzende der noch von meinen Eltern aufgehobenen, ganz frühen Briefe meines Großvaters an mich und die Fülle seiner originellen Zeichnungen sind hingegen alle auf mysteriöse Weise verloren gegangen.

Genauso gern wie im Großelternhaus spiele ich auch draußen auf der porch, der Veranda, wo bei schönem Wetter manchmal

gefrühstückt wird. Ein schier unermesslicher Tummelplatz ist der weitläufige Garten mit den Palmen und den Zitronen-, Öl- und Eukalyptusbäumen und Pfeffersträuchern und dem großen, schnell wachsenden, warmen Rasen, der allabendlich von Großmutter Mielein mit dem sich um die eigene Achse drehenden sprinkler bewässert wird. Der Bereich außerhalb des großelterlichen Grundstücks ist für mich uninteressant, fast ängstigend. Die Grenze des den Garten umzäunenden Buschwerks überschreite ich allein oder mit Toni nur selten – auf die Straße oder zu den benachbarten Orangenplantagen. Wie mir Mielein später erzählte, soll ich gelegentlich mit dem in der Nachbarschaft wohnenden, etwa gleichaltrigen Sohn des Schauspielers Sir Laurence Olivier gespielt haben, einem bei meinen Großeltern ziemlich unbeliebten jungen namens Tarquin.

Etwas ganz anderes sind die täglichen Spaziergänge vor jedem Mittagessen zusammen mit dem Großvater. Dort plaudern wir angeregt, und ich sammle manchmal schöne Steine von der Straße auf. Irgendwann holt uns Mielein mit dem Buick ein, und wir fahren alle zusammen wieder nach Hause. Manchmal spazieren wir auf der palmenreichen Promenade über dem Strand von Santa Monica. Beim Abschreiten der Strecke dreißig Jahre später erkenne ich wieder den damals schon vom Wetter gebleichten, hellgrünen Holzverschlag, an dem wir früher jedes Mal vorbeingingen. Weitere zehn Jahre später ist das Bretterhäuschen verschwunden. Trotz der Nachbarhäuser wirkt das nur mit dünner Vegetation bewachsene, bergige Land oberhalb von Pacific Palisades recht karg und trocken, fast wild. Bei meinen späteren Kalifornienbesuchen aus Europa bin ich erstaunt über die zwischenzeitliche Kultivierung und dichte Bebauung der Landschaft. Auch die früher völlig offene Einfahrt zu unserer 1550 San Remo Drive ist total zugewachsen. Eigentlich sind es nur die Vormittagsstunden des Schreibens und die Zeit des Mittagsschlafs und der nachmittäglichen Arbeit des Großvaters, die ich nicht mit ihm verbringe. Während aller Mahlzeiten der Spaziergänge und beim ausführlichen abendlichen Schallplattenhören ist er immer da. Beim Frühstück ist der von ihm ausgehende Duft nach Eau de Cologne am stärksten. Auch darf ich am Morgen mit einer

Berührung seiner Wange prüfen, wie gründlich rasiert diese ist. Er ist ein sehr ruhiger Großvater, trotzdem präsent, auch wenn er wenig oder gar nicht spricht. Gelegentlich sprudeln Meinungsäußerungen oder Erzählungen aus ihm heraus, heiter, hell, prägnant; gesetzt und doch leicht und oft lustig. Und durch alles hindurch spüre ich, obwohl wir einander körperlich kaum berühren, seine durchgehende, verlässliche Liebe und Zärtlichkeit mir gegenüber, besonders bei den alltäglichen Begrüßungen oder Verabschiedungen.

Jahrtausendwechsel in San Francisco Downtown, Embarcadero.

Es ist der 31. Dezember 1999, wenige Stunden vor Mitternacht

Meine Frau C. und ich quetschen uns in die von Berkeley nach San Francisco fahrende, überfüllte und im Inneren von Zigarettenrauch benebelte BART (*BayArea Rapid Transit*). Im Zug lauter ausgelassenes Jungvolk in Vorfreude auf das Feiern in der Stadt. Plastikflaschen mit einer braunen, vermutlich mit Ecstasy oder einem anderen Aufputschmittel versetzten Flüssigkeit werden geschwenkt. Auch nach der beengenden Fahrt unterirdisch durch die Bucht geht das Gedränge und Geschiebe unvermindert weiter. Am Hafen ist für Mitternacht ein riesiges Feuerwerk angekündigt. Irgendwann verteilt sich die Menge ein wenig. Man kann wieder atmen und freier herumlaufen. Kurz vor 24 Uhr geht es richtig los. So ein reichhaltiges und rasant abgeschossenes Feuerwerk habe ich noch nie gesehen. Trotzdem kommt mir bald etwas bekannt vor. Das Krachen der Feuerwerkskörper, die euphorisch schreienden und blind lachenden Gesichter, die tanzenden Körper, der Klang der Stimmen, die Artikulation der nur bruchstückhaft zu vernehmenden Äußerungen. Habe ich das alles nicht schon einmal erlebt? Dazu noch etwa hier, an dieser Stelle? Je mehr wir uns im Stadttinneren der Market Street nähern, desto mehr dämmert es mir. Plötzlich sehe ich mich inmitten des Taumels der Siegesfeier am 8. Mai 1945. Aber ich befinde mich nicht draußen auf der Straße, sondern zusammen mit Toni und unserem Hund Micky im Inneren unseres Autos eingesperrt. Meine Eltern hatten hier den Wagen abgestellt und sich dann zu Fuß ein Stück weit durch das Gewühl der wildgewordenen Menge vorwärtstreiben

lassen. Das Krachen um mich herum klingt ähnlich wie Feuerwerk. Es sind Schüsse von heimgekehrten Soldaten. Ich sehe vom Autofenster aus, wie sie im entfesselten Trubel auf der Straße ihre Munition ins Leere verschießen. Überall bis dicht um die geschlossene Fensterscheibe herum schieben sich Massen verzerrt lachender Gesichter, tobende und tanzende Körper, gestikulierende Arme und Hände. Ich höre wilde Schreie. Und überall fliegen Massen an Zeitungspapier durch die Luft. Es ist, als triebe ich in einer Taucherglocke inmitten eines Meeres überschäumender Ausgelassenheit umher. Jetzt, bei der Jahrtausendwende, sind der Klang der Stimmen, die Redeweise der Menschen und ihre Art, mich zu bewegen, mir unheimlich vertraut. Aber spätestens als wir uns wieder auf den Heimweg machen, hat mich die Gegenwart aus der Illusion geholt, immer noch oder wieder zu diesem Land und seinen Menschen zu gehören.

Landschulheim Oberried in Belp bei Bern, 26. September 1952

Meine Eltern liefern Toni und mich mit dem Auto im Internat ab. Wir fahren in den Hof des etwas oberhalb des Dorfes gelegenen Internats und betreten dann das Gebäude. Dort werden wir gleich von Direktor Huber in Empfang genommen und mit unseren zukünftigen Lehrern und vor allem mit Fräulein Marie bekannt gemacht. Fräulein Marie ist die schon recht alte, weißgeschürzte und bebrillte und für alle Schlafzimmer auf den beiden Stockwerken zuständige Kinderfrau. Von unseren zukünftigen Mitschülern, die uns neugierig mustern, nehmen wir nur am Rande Notiz. Fräulein Marie führt uns in unser Zimmer. Dort erscheint alles erschreckend kahl und weiß, einschließlich der beiden weiß angestrichenen Eisenbetten an der Wand. Draußen ist warmes, goldenes Herbstwetter. Als Erstes, stellen wir unser Gepäck ab und beginnen mit Fräulein Maries Hilfe mit dem Einsortieren der Wäsche in den weißen Kleiderschrank. Meine Eltern stehen derweil ein bisschen wie fehl am Platz im Zimmer herum. Als das Wichtigste ausgepackt ist, kommt die Zeit des Abschiednehmens. Ich bin viele Wochen, Tage und Stunden, ja Minuten diesem Augenblick mit ungebrochen stoischer Haltung entgegengegangen. Doch plötzlich bricht alles von einer Sekunde

zur anderen zusammen. Ich sinke in die Knie, beginne heftig zu weinen. Alles krampft sich in mir zusammen. Eine schreckliche Enge in der Kehle. Nimmt denn das nie ein Ende? Diese ständige Fremdbestimmung, dieses unaufhörliche Hin-und-Her-Geschubse? Panische Angst vor dem Alleingelassenwerden und dem Alleinsein. Dann erblicke ich vom Boden aus die Füße meiner Eltern. Auf einmal spüre ich, wie mein Vater sich über mich beugt und mir einen sanften Kuss auf das Haar drückt. Ich schaue zu meiner neben meinem Vater stehenden Mutter hoch. Doch diese blickt hoch aufgerichtet und starr zur Seite. Wenige Augenblicke später verlassen meine beiden Eltern das Zimmer. Es ist ein Abschied für gut anderthalb Jahre.

Kilchberg, Osterwoche 1966

Besuch mit C. während unserer Verlobungszeit in Kilchberg bei meiner inzwischen schon über achtzigjährigen Großmutter. Wir werden aufs Feinste aufgenommen und sehr verwöhnt. Mielein hat meine langjährigen Lieblingsgerichte und Lieblingsleckereien nicht vergessen. Der aus der legendären Silberkanne gereichte Nachmittagstee mit Petits Fours von Sprüngli wird im kleinen Mittelzimmer im Erdgeschoss eingenommen. Dort stehen immer noch die vergoldeten Biedermeierstühle aus Großvaters Zeiten an ihrem Platz, und von der Wand schaut Mieleins von Franz Lenbach porträtierte Großmutter Hedwig Dohm mit ihrem furchterregend strengen Blick zu uns herab. C. stammt nicht aus Verhältnissen, die ihr das Ambiente in diesem Haus als schockierend fremd erscheinen ließen. Doch lässt sie es sich aus Takt und Höflichkeit nicht anmerken, dass sie den hochgradig herrschaftlichen Luxus hier vielleicht doch als ein bisschen übertrieben empfindet.

Wie immer schlafen wir als Verlobte auch hier noch in getrennten Räumen. Als C. mich eines Morgens zum ersten Mal in meinem Morgenmantel und meinen Pantoffeln aus meinem Zimmer treten sieht, stutzt sie. „Wo in aller Welt hast du denn diese Aufmachung aufgetrieben?“, fragt sie entgeistert. Ich erkläre ihr völlig unbefangen, dies stamme noch aus meiner Kilchberger Zeit. Meine Großmutter habe mich bei meinem Einzug mit den Pantoffeln und den beiden

Morgenmänteln meines Großvaters ausgestattet, einem blauen für den Winter und einem roten, etwas ausgebleichten Sommermorgenmantel aus Seide, den mein Großvater schon in Pacific Palisades beim Morgenkaffee getragen hat. C. starrt mich mit einer Mischung aus Entsetzen, Belustigung und Mitleid an. Dann fasst sie sich und meint mit frischer und resoluter Stimme: „Und davon hast du dich noch immer nicht getrennt? Also, in unsere Ehe bringst du mir diese Klamotten nicht mit. Ich werde dafür sorgen, dass du vorher anständig eingekleidet wirst.“ – „Ja, aber die Dinger hier sind unglaublich haltbar. Was machen wir damit?“, versuche ich einzuwenden. „Mit diesem Totenmuff?“, wird sie jetzt deutlicher. C. bringt die Dinge gern auf den Punkt. Ich schmunzle. Sie überlegt kurz und geht dann zum Badezimmer. Bevor sie verschwindet, dreht sie sich noch einmal um und schüttelt amüsiert den Kopf. Als wir nach dem Frühstück wieder unter uns sind, ist es mir wichtig, ihr von meinen vielen unvergesslich schönen Kulturerlebnissen in Zürich im Schauspielhaus und in der Tonhalle zu erzählen, die ich Mielein ebenfalls zu verdanken habe. Dazu gehören auch die persönlichen Begegnungen im Haus mit Bruno Walter und mit Otto Klemperer, beide herausragende Vorbilder für meine spätere Dirigentenausbildung. „Meinem Bruder Toni in Zollikon wurde zwar nie diese besondere Gunst zuteil“, erkläre ich ihr, „aber dafür ist er dem Morgenmantel und den Pantoffeln unseres Großvaters entkommen.“

*Ein Posten der Zürcher Kantonspolizei in Kilchberg
im Frühjahr 1960*

Zur Erledigung bestimmter Formalitäten für die Bearbeitung meines Antrags auf Einbürgerung in die zum Kanton Zürich gehörende Gemeinde Kilchberg habe ich mich erneut bei der zuständigen Behörde in Bahnhofsnähe einzufinden. Der für mich zuständige Polizeibeamte empfängt mich wie immer freundlich und geht mit mir die einzelnen Punkte des Antragsformulars durch. Er erklärt mir das weitere Procedere, zu dem auch die am Schluss abzulegende Prüfung in Schweizer Geschichts- und Landeskunde gehört. Ich baue darauf, dass mir meine flüssige und völlig akzentfreie Verständigung mit dem

Beamten im Zürcher Dialekt für die Entscheidung der zuständigen Kommission zugutekommt. Als ich mich nach dem Ende unserer Besprechung verabschieden will, überrascht mich der Polizist mit einer völlig unerwarteten Bitte. „Hätten Sie etwas dagegen, wenn wir jetzt eben mal rasch zu Ihnen nach Hause an die Alte Landstraße fahren und ich mich ein bisschen in Ihrem Zimmer umsehe?“, fragt mich der Mann beiläufig und wie selbstverständlich. Ich versuche mir meine Verblüffung, ja, ein gewisses Befremden nicht anmerken zu lassen und stimme genauso beiläufig und selbstverständlich dem eben gemachten Vorschlag zu. Wir verlassen gleich den Polizeiposten, und der Beamte führt mich zu seinem Dienstmotorrad. Er komplimentiert mich auf dessen hinteren Soziussitz, begibt sich mit einem Schwung auf seinen Fahrersitz und fährt los, den Berg hoch zur Alten Landstraße. Während ich mich am Griff vor mir festhalte und wir durch die kalte Luft sausen, beschleichen mich zunehmend Angstgefühle. Mein Zimmer. Da hängt an der Kleiderschrankwand, mit vier Reißzwecken befestigt, eine von mir gezeichnete, wenig schmeichelhafte Bleistiftkarikatur des zu allem auch noch in Kilchberg wohnhaften derzeitigen Chefs der Zürcher Tonhalle Erich Schmid, mit einer noch weniger schmeichelhaften Legende mit seinem Namen darunter. Wenn der Ordnungshüter meine Verunglimpfung einer im Zürcher Kulturleben so angesehenen Persönlichkeit entdeckt, denke ich mir, ist der Skandal komplett, und ich kann mir meine Staatsbürgerschaft an den Hut stecken. Krampfhaft überlege ich mir während der ganzen Bergfahrt, wie ich diesen bedrohlichen Schnüffler von meiner Karikatur fernhalten oder ablenken könnte. Ich gehe alle Möglichkeiten durch, wie ich mich vor das Corpus Delicti hinstellen könnte, um es zu verdecken, damit er es nicht sieht. Und schon sind wir am Haus angelangt. Wir steigen von unserem Gefährt ab, und ich führe meinen unerwünschten Gast ins Haus und dann die Treppe hoch in mein Zimmer.

Jetzt har mein letztes Schweizerstündchen geschlagen, denke ich mit Schweißperlen auf der Stirn, als wir beide das Zimmer betreten. Zu meiner Erleichterung steuert der Polizist direkt auf mein Bücherregal zu, offenbar sehr neugierig darauf. Er betrachtet es so

aufmerksam, dass die unliebsame Zeichnung an der gegenüberliegenden Schrankwand erst gar nicht in sein Blickfeld gerät und ich wenigstens ein bisschen Zeit gewinne. Er schaut sich fast jedes Buch in meinem Regal der Reihe nach genau an. Ich bin verwundert, und meine Hoffnung wächst, dass er das, was er nicht sehen soll, erst möglichst spät oder überhaupt nicht mehr entdeckt. Irgendwann beginnt er damit sich das eine oder andere Buch herauszugreifen und es zu inspizieren. Dabei scheint er es besonders auf einen Kurzgeschichtenband meines Lieblings Tschechow und auf Romane von Tolstoj und Dostojewski abgesehen zu haben. Komisch, lauter russische Literatur. Jetzt dämmt es mir langsam. Der Beamte hat es auf subversiv staatsfeindliche Literatur abgesehen, vor allem kommunistische Schriften aus Russland, im Hause der Manns. Er schaut und schaut und blättert und stellt dann Bücher wieder ins Regal.

Seine Miene bleibt unverändert sachlich. Keine unliebsamen Überraschungen. Nach einer ganzen Weile lässt er von seiner Examinierung ab. Von meiner Schrankkarikatur nimmt er keinerlei Notiz, schaut an ihr vorbei oder möglicherweise sogar durch sie hindurch. Kinderzeichnungen scheinen ihn nicht im Geringsten zu interessieren. Dann bedankt und verabschiedet er sich und geht. Erlöst und beglückt atme ich auf. Ich empfinde es als eher unwahrscheinlich, dass er etwas gefunden hat, das er gegen mich verwenden könnte. Aber man weiß nie, es ist noch ein wenig Zeit. Alles in allem darf ich wohl auf einen günstigen Entscheid hoffen.

Grenzübergang Marienborn-Helmstedt im Dezember 1978. Nach der Passkontrolle durch den Bundes- und dann durch den DDR-Grenzschutz erfolgt die Haupthürde beim DDR-Zoll. Zuerst wird der Unterboden meines Autos mit den üblichen fahrbaren Spiegeln abgesucht. Dann folgt die Vorfahrt zu den blau uniformierten Zöllnern. Diesmal habe ich auf dem Rücksitz demonstrativ einige besonders voluminöse Bände der im Ostberliner Dietz-Verlag erschienenen Werke von Karl Marx in leuchtend blauem Einband ausgebreitet, um von meinem Kofferraum abzulenken. Denn in diesem habe ich in meinem Gepäck einige nicht hundertprozentig legale „West-Mitbringsel“ für meine Leipziger Freunde verstaut. Eine

junge Zöllnerin tritt auf mich zu und nimmt durchs Autofenster meinen Schweizer Pass mit eingetragenem Dauervisum entgegen. Dann wirft sie einen argwöhnischen Blick auf die Bücher auf dem Rücksitz „Was ist das?“, will sie wissen. Ich strecke ihr stolz „Das Kapital“ entgegen und melde ihr gehorsamst: „Die Werke von Karl Marx.“ Die Beamtin weicht erschrocken zurück, ruft: „Um Gottes willen“, und bedeutet mir sofort weiterzufahren.

9. November 1989

Es ist ein für die Jahreszeit unglaublich warmer und sonniger Tag. Er beginnt mit einem Besuch zusammen mit einer Freundin bei einer Gedenkfeier in der Synagoge i in Münster zum 51. Jahrestag des Judenpogroms von 1938. Die Feier ist sehr bewegend. Unmittelbar danach fahre ich allein mit dem Auto nach Westberlin, wo ich abends mit Jindrich, seiner ersten Frau Ludmilla und ihren beiden Töchtern verabredet bin. Tags darauf werde ich mich, wie schon länger vereinbart, am Ostberliner Bahnhof Friedrichstraße mit ehemaligen Kollegen aus der Leipziger Psychiatrie treffen, um mit ihnen den Tag im Osten der Stadt zu verbringen.

Schon am Grenzkontrollpunkt Marienborn fällt mir auf, wie rasch die DDR-Grenzbeamten die Transitreisenden abfertigen. Auf der Transitstrecke macht zum ersten Mal mein übliches Gefühl von Beklemmung und Angst einer erstaunlichen Leichtigkeit und Entspanntheit Platz. Bei der Ausfahrt nach Westberlin am Kontrollpunkt Drewitz verzichten die dort in ihren Containerhäuschen verschanzten DDR-Grenzbeamten überraschend auf ihren seit Jahrzehnten berüchtigten bohrenden Blick in die Augen, und die Autofahrer dürfen rasch und fließend weiter zum Alliierten Kontrollpunkt Dreilinden passieren. Kurze Zeit später bin ich in Jindrichs Wohnung angelangt. Während des gemeinsamen Abendbrots unterhalten wir uns ausgiebig über die unaufhaltsam fortschreitende Auflösung des kommunistischen Machtblocks, über die Massenflucht der Menschen an allen Ostgrenzen und über den immer häufigeren Wechsel der Machthaber in den höchsten Regierungsetagen. Jindrich gibt zu erkennen, dass er eine baldige Rückkehr in seine Prager

Heimat erwägt. Um 22.30 Uhr stellen wir den Fernseher für die ARD-Tagesthemen an. Dort verkündet das DDR-Politbüromitglied Günter Schabowski bei einer Pressekonferenz überraschend und beiläufig die sofortige Öffnung aller Grenzen nach Westberlin und Westdeutschland. Als ich am nächsten Morgen den Kontrollpunkt Checkpoint Charlie passieren will, um am Ostberliner Bahnhof Friedrichstraße meine Leipziger Freunde abzuholen, kommen mir Dutzende blumengeschmückter und hupender „Trabis“ entgegen. Ich bin praktisch der einzige nach Ostberlin wechselnde Fußgänger und habe Mühe, gegen den lawinenartigen Strom der anscheinend ohne Kontrolle von Ost nach West Ausreisenden anzusteuern.

Als ich am Bahnhof Friedrichstraße meine Freunde abhole, stellt sich heraus, dass die Nachricht von der Grenzöffnung offenbar nicht bis Leipzig vorgedrungen ist. Völlig fassungslos über diese Neuigkeit überzeugen sie sich mit einem Blick durch das Fenster der Bahnhofshalle von der riesigen Warteschlange vor dem Fußgängerübergang nach Westberlin. Wir beschließen, unverzüglich alle zusammen nach Westberlin zu gehen. Nachdem meine Freunde, zum ersten Mal in ihrem Leben mir in westliches Territorium vorauseilend, die Sperre passiert haben, werde ich aufgehalten, weil ich mit meinem Schweizer Pass nicht diesen nur für deutsche Staatsbürger zugänglichen Grenzübergang, sondern nur den Übergang Checkpoint Charlie benutzen darf. Meine Freunde kehren durch die Sperre wieder nach Ostberlin zurück, und wir begeben uns alle zu Fuß zum „richtigen“ Grenzübergang und passieren diesen unbehelligt. Endlich auf Westberliner Gebiet, tauchen wir in, euphorischen Gesamtberliner Taumel unter. Am Abend reihen wir uns in den feierlichen, von mehreren Politikeransprachen begleiteten Fackelumzug am Kurfürstendamm ein. Jetzt ist die „Wende“ praktisch vollzogen. Und ich spüre deutlich, dass ich meinen Plan, die mir in den letzten Jahren immer stickiger vorkommende Enge in der Bundesrepublik Deutschland nach und nach gegen die für mich sehr viel heimischere Atmosphäre in der Schweiz einzutauschen, zumindest aufschieben werde. Mein Blick ist jetzt viel zu sehr auf die weiteren, äußerst spannenden Entwicklungen im befreiten Osteuropa gerichtet.

Universitätsklinikum Münster, Anfang Januar 1991

Ich bin zum ersten Mal nach den Weihnachtsferien wieder in der Abteilung Kinderonkologie tätig gewesen und verlasse gerade den „Bettenturm“ des Klinikums. Seit Herbst leiste ich als Medizinspsychologe hier fast täglich mehrere Stunden mit krebskranken Kindern aus allen Altersstufen therapeutische Textarbeit, zusammen mit einer Deutschlehrerin der Krankenhausschule, einem schon etwas länger dort tätigen Musiktherapeuten und einer Kunsttherapeutin. Wir versuchen gemeinsam, diese drei unterschiedlichen therapeutischen Angebote miteinander zu verbinden.

Mein Vorbild für die Textarbeit mit lebensbedrohlich erkrankten Kindern ist das schon seit einigen Jahren in der Universitätsklinik Tübingen angewandte, gleiche Verfahren. Aus der dortigen Textarbeit ist das aus zahlreichen Kindertexten und -Zeichnungen bestehende, sehr eindrucksvolle Buch „Tränen im Regenbogen“ entstanden. Für mich bedeutet diese wieder mehr praktische Tätigkeit auch einen schrittweisen Ausstieg aus der wissenschaftlichen Psychologie und damit aus dem akademischen Leben überhaupt. Mit Literatur hat die therapeutische Textarbeit wenig zu tun. Sie soll für die Kinder vielmehr eine Möglichkeit darstellen, sich im Krankenbett, im Spielzimmer oder im Heimurlaub aus ihrem Knäuel von Ängsten, Hoffnungen, Träumen, Sehnsüchten und Leiden freizuschreiben, in Form von Erzählungen, Klinikalltagsberichten, Gedichten oder fingierten Briefen. Mein Wunsch ist es, den Kindern ein wenig Erleichterung zu verschaffen und in ihnen neue psychische Abwehrkräfte zu mobilisieren.

An meinem ersten Arbeitstag im neuen Jahr ist mir das Zusammensein mit den kranken Kindern besonders schwergefallen. Mir ist nach der knapp dreiwöchigen Pause deutlich geworden, dass ich im Lauf der vergangenen Monate auf dieser Kinderstation – wohl ähnlich wie im anatomischen Präparierkurs bald nach dem ersten Tag – einen inneren Schutzwall aufgebaut hatte, um die tödliche Bedrohung der wehrlosen Kinder und das Leid der Eltern und Angehörigen leichter ertragen zu können. Dieser Wall war über die Weihnachtsfeiertage offenbar wieder dünner geworden. Besonders habe

ich mir heute das Gespräch mit der kleinen Lydia zu Herzen genommen, die während der Feiertage eine bezaubernde Fabel über das zarte Liebesband zweier schwer verletzter Rehe verfasst hatte. Wegen ihrer inzwischen wiederaufgenommenen Chemotherapie ging es ihr jetzt so miserabel, dass sie ihren begeisterten Vortrag immer wieder unterbrechen musste, um sich in die auf ihrem Nachttisch bereitstehende Nierenschale zu übergeben. Ich fühle mich insgesamt recht mitgenommen von den unheimlich rasch wechselnden Extremen zwischen aufflammendem Lebenswillen und todesnaher Verfassung. In einem der Zimmer muss ich mir das herzerreißende Wimmern eines fiebernden und sich in seinem Bett vor Schmerzen und Übelkeit windenden kleinen Mädchens anhören. Gleichzeitig nutzt dessen Zimmernachbar seine zwischendurch zurückkehrenden Kräfte dazu, im Flur ausgelassen mit seinem Infusator wie auf einem Tretroller umherzusausen. Schon morgen kann der Zustand dieser beiden Kinder genau umgekehrt sein. Mit all diesen Bildern vor Augen und einem dumpfen Gefühl im Magen begeben sich nach dem Verlassen des „Bettenturms“ zum Fahrradständer und hole dort mein Fahrrad. Dann fahre ich, mehr mechanisch in die Pedale tretend, durchs Klinikgelände zum verkehrsdichten Westring. In meiner Geistesabwesenheit achte ich zu wenig auf das, was um mich herum vor sich geht. Als Nächstes muss ich durch eine offene Hecke die Grenze zwischen Klinikgelände und Autostraße überqueren. Kaum habe ich den Fahrradweg parallel zur Straße erreicht, erblicke ich zu spät einen seitlich hinter der Hecke plötzlich auftauchenden Radfahrer – und es gibt einen vehementen Zusammenstoß. Wie durch ein Wunder kommen wir beide unverletzt davon. Aber das Hinterrad meines Fahrrads ist so hoffnungslos verbogen, dass ich es durch die ganze Stadt bis zu meiner Wohnung im Ostviertel tragen muss.

São Paulo, Karsamstag 1995

Während dieses zweiten Brasilienaufenthalts bin ich vor allem damit beschäftigt, die von Ubiratan Mascarenhas in seinem Verlag herausgegebene portugiesische Übersetzung meiner Romanparabel „Terezin oder Der Führer schenkt den Juden eine Stadt“ mit

Lesungen, Vorträgen und Presseinterviews bekannt zu machen. Heute hat Ubiratan, für mich völlig überraschend, auch einen Empfang beim Kardinal von São Paulo vermittelt, dem ich das Buch persönlich übergeben soll. Ich empfinde das als ungeheuerere Ehre. Denn dieser hohe kirchliche Würdenträger, ein „Kardinal des Volkes“ und Angehöriger der im Vatikan wenig beliebten „Befreiungstheologie“, soll sich, wie C. und ich uns von Ubiratan haben berichten lassen, während der brasilianischen Militärdiktatur unter Einsatz seines Lebens für unzählige Opfer des Regimes eingesetzt und die meisten von ihnen gerettet haben. Wie ich erst später erfahren, begann sein Amt als Kardinal mitten in der Diktatur mit einem Paukenschlag. Er verkaufte sein Bischofspalais und verwendete den Erlös für den Bau von Sozialstationen am Randgürtel um seine Erzdiozeseanstalt São Paulo. Ich bin ungeheuer gespannt darauf, diesen Mann kennenzulernen.

Ubiratan fährt uns zum Amtssitz des Kardinals in der Stadt. C. und ich betreten mit Herzklopfen das auffallend bescheiden wirkende Gebäude, und wir melden uns im Sekretariat an. Man führt uns in einen kleinen, karg aussehenden Raum nur mit einem Schreibtisch, einigen Stühlen und einem Kruzifix mit Papstbild an der sonst völlig schmucklosen Wand. Wir nehmen Platz und warten darauf, dass sich irgendwann die Türe öffnen und Seine Eminenz im purpurnen Ornat und umgeben von einer Aura von Glanz und Würde, womöglich in Begleitung, in den Raum schreiten wird, um sich dann, uns den Ring zum Kuss entgegenstreckend, wohlwollend zu uns herabzuneigen und uns mit einem kurzen, förmlichen Gespräch zu beehren. Irgendwann schreckt uns ein plötzlich losbrechender Lärm im Nebenraum oder im Flur von unseren Stühlen hoch, und wir schauen uns etwas unsicher um. Als plötzlich die Tür aufgeht, sehen wir im Flur eine große Menschenansammlung, die uns ein paar Schritte zurückweichen lässt.

Plötzlich taucht an meiner Seite ein untersetzter, bebrillter Herr in grauem Anzug auf und streckt uns lächelnd die Hand entgegen. Es ist der Kardinal Paulo Evaristo Arns. Er setzt sich an seinen Schreibtisch, bittet uns, Platz zu nehmen, und fängt an, sich im Plauderton mit

uns zu unterhalten, erkundigt sich nach unserem bisherigen Ergehen in Brasilien und nach unserem Leben in Deutschland. Dann übergebe ich ihm mein Buch und erläutere es kurz mitsamt den Hintergründen seiner Entstehung. Irgendwann erwähnt er seine deutsche Abstammung von der Mosel, von wo seine Eltern nach dem Ersten Weltkrieg nach Brasilien ausgewandert seien, wo er geboren wurde. Die in Deutschland zurückgebliebenen Verwandten seien so arm gewesen, erzählt er, dass sie die Zustellgebühr für Hilfspakete aus Brasilien nicht hätten bezahlen können; deshalb hätten seine Eltern ihre Sendungen nach Übersee bald einstellen müssen. Dann beginnt Kardinal Paulo Evaristo Arns von seinem pausenlosen Einsatz zur Rettung von Menschenleben während der schlimmsten Zeit der brasilianischen Militärdiktatur zwischen 1968 und 1974 zu berichten. Während dieser sechs Jahre habe er häufig so gut wie nicht geschlafen, weil er jede Nacht oft mehrmals wegen der Verhaftung eines Oppositionellen herausgerufen wurde. Morgens um sieben Uhr sei er dann mit einer Liste aller Verschwundenen bei dem für seine Erzdiözese zuständigen Junta-Chef vorstellig geworden. Denn das Gesetz sah vor, dass jeder Kardinal als Stellvertreter der weltlichen Regierungsgewalt jederzeit empfangen werden musste. Und im Präsidentenpalast habe er dann mit seinem vor der Nase des Generals fuchtelnden Zeigefinger gefordert, alle auf seiner Liste aufgeführten Verhafteten auf der Stelle freizulassen, andernfalls er den Vorfall unverzüglich dem Vatikan in Rom melden und damit einen peinlichen Skandal entfachen werde. Daraufhin hätte der Machthaber regelmäßig nachgegeben und eine allgemeine Amnestie versprochen.

„Und konnten die Opfer dann auch wirklich gerettet werden?“, frage ich. „Zu neunzig Prozent ja“, antwortet er, um dann mit schmerzlichem Ausdruck hinzuzufügen: „Das heißt natürlich nur alle die, die zum Zeitpunkt meines Erscheinens beim General noch lebten.“ – „Dann ist Ihnen also eine Reise nach Rom erspart geblieben?“, bemerke ich erleichtert lachend. „Aus diesem Grund schon“, entgegnet er. „Aber ich bin trotzdem wiederholt vom Papst in den Vatikan zitiert worden, wegen meines politischen und sozialen Ober-Engagements, wie man mir vorhielt.“ Bald ist die Unterredung zu

Ende. Ich nehme mir vor, bei den nächsten öffentlichen Vorstellungen meiner von Tyrannei und Lüge handelnden Romanparabel „Terezin“ den Mut und den Einsatz dieses Mannes als besonderes Beispiel im Kampf gegen Gewalt und Menschenrechtsverletzungen anzuführen.

Wien, Kantine des Burgtheaters, Februar 1996

Nach der ersten Leseprobe meines Bühnenstücks „Als ob“ mit allen Schauspielern auf dem ganz oben gelegenen „Schnürboden“ gehen einige von uns in die Kantine, um dort etwas zu trinken. Ich setze mich an einem der vielen kleinen Tischchen George Tabori gegenüber. Auf dem Weg die Treppe hinunter hatten wir uns über Theresienstadt und Prag unterhalten, und ich hatte George nach seiner Beziehung zu seiner Heimatstadt Budapest gefragt, woraufhin er mir geantwortet hatte, er fühle sich dort fremd, so wie eigentlich überall auf der Welt, als Schriftsteller ohnehin.

Jetzt am Tisch erzählt er mir eine Anekdote aus seiner Budapester Kindheit. Sein älterer Bruder war als Journalist für eine Zeitung in der Stadt tätig. Irgendwann erschien dort ein von ihm wiedergegebenes langes Interview, das er mit Thomas Mann in Budapest geführt hatte und in dem mein Großvater Hochinteressantes und Geistreiches über seinen neu erschienenen Roman „Der Zauberberg“ von sich gegeben hatte. Dieses Interview war in aller Munde. Bald stellte sich jedoch heraus, dass Thomas Mann damals gar nicht in Budapest gewesen war und dass Taboris Bruder dieses Interview frei erfunden hatte. Der flog daraufhin sofort aus der Redaktion. Bald fand er eine Anstellung bei einer anderen Zeitung. Aber auch dort erfand er bald wieder irgendeine sensationelle Story und wurde wieder fristlos entlassen. Daraufhin ging er nach England. Dort schrieb er ganz viele Romane. George sagte ihm dann später einmal: „Ich finde deine Romane eigentlich ziemlich langweilig. Deine Lügen damals in den Budapester Zeitungen waren viel interessanter. Denn das Lügen gehört doch nun einmal zur Arbeit eines Schriftstellers dazu.“

Wir reden dann noch eine Zeit lang über das Thema Wahrheit und Lüge. Irgendwann meint George Tabori, er würde sich oft

fragen, warum wir eigentlich alle so viel lügen. Es gäbe zwei mögliche Gründe dafür, sagt er. Entweder weil es leichter sei zu lügen, als die Wahrheit zu sagen – oder weil Lüge und Wahrheit so nahe beieinanderlägen, dass man beides kaum mehr voneinander unterscheiden könne.

Nida auf der Kurischen Nehrung in Litauen, 16. Juli 2007

Das zehnte Thomas-Mann-Festival wurde vorgestern eröffnet. Heute Nachmittag werde ich zusammen mit dem russischen Jazzmusiker und Komponisten Vladimir Tarasov ein Rezitationskonzert aufführen. Vladimir wird mit einer großen Schlagzeugbatterie meine gelesenen Texte musikalisch mitgestalten. Wir haben gestern Vormittag geprobt. Bei den Texten geht es hauptsächlich um das Verhältnis von Licht und Schatten, Hoffnung und Verzweiflung, Schuld und Vergebung – und um zwei aufeinander angewiesene, da untrennbar miteinander verbundene siamesische Zwillinge.

Es ist sieben Uhr morgens, und ich liege in meinem Hotelbett. Ich freue mich auf die heutige Veranstaltung, besonders, weil ich mit Vladimir, den ich erst gestern persönlich kennengelernt habe, ausgezeichnet zusammenarbeite und wir beide künstlerisch besonders gut harmonieren. Dazu kommt, dass ein Rezitationskonzert mit Schlagzeug ein faszinierend neues Experiment ist.

Plötzlich setzt draußen ein gewaltiger Platzregen ein. Bald zucken auch die ersten Blitze, gefolgt von krachenden Donnerschlägen. Das Gewitter scheint innerhalb von Minuten vom Meer heraufgezogen zu sein und ist von einer seltenen Helligkeit. Nach einer Weile ebbt es kurz ab, schwillt dann jedoch wieder umso heftiger an. Das Gewitter dauert mindestens eine halbe Stunde. Mitten in diesem elementaren Tosen durchzuckt mich plötzlich ein Gedanke: Sintflut. Dann reihen sich Bilder von den in den letzten Jahren immer häufigeren Überschwemmungen, Tsunamis und Orkanen wie „Katrina“ und anderen Flutkatastrophen auf fast allen Kontinenten aneinander. Alles globale Katastrophen und auch Folge des von uns Menschen beschleunigten Klimawandels. Sind sie vielleicht Vorboten einer neuen Sintflut?

Das jetzige Rauschen und Krachen vermittelt mir sicher nur einen vagen akustischen Eindruck. Mit einem Schlagzeug ließe sich das musikalisch gut darstellen, ein bisschen wie der Klang zweier aufeinanderschlagender Steine, denke ich. Dazu könnten, ausgehend vom biblischen Bericht in der Genesis, einschlägige Texte zu Gehör gebracht werden – nicht nur bezüglich der Flutkatastrophe, sondern auch über deren Hintergründe und Ursachen und über den Kampf zur Bewahrung und Rettung unseres Planeten. Natürlich müsste auch die Arche einen Platz erhalten. Und das Ganze würde mit einer modernen Version des Bundes Gottes mit Noah nach der Sintflut enden. Ich muss heute Abend nach unserem Rezitationskonzert Vladimir unbedingt von dieser Idee erzählen. Wenn sie ihm gefällt, werde ich als Nächstes einen Text schreiben, wenigstens den Rahmen eines Librettos, ein erstes Grundgerüst. Und danach soll Vladimir entscheiden, ob er es bei einer Rezitation nur mit Schlagzeuggestaltung belassen möchte oder ob die Texte mit einem von ihm zu komponierenden Solo- oder Chorgesang vorgetragen werden sollen. Oder aber von mehreren Schlagzeugern oder sogar einem Orchester. Eine Art Jazzoper also. Ich bin gespannt, was Vladimir dazu sagen wird.

Gehalten am 16. Juli 2008

Auszug aus „Rowohlt Verlag“ 2008

Frido Mann, geboren 1940 in Monterey/Kalifornien, arbeitete viele Jahre als Klinischer Psychologe in Münster, Leipzig und Prag. Er lebt heute als freier Schriftsteller in Pfäffikon/Schweiz und in Göttingen. Buchveröffentlichungen: „Professor Parsifal“ (1985); „Der Infant. Roman“ (1992); Terezin oder Der Führer schenkt den Juden eine Stadt“ (1994); „Brasa. Roma“ (1999); Hexenkinder. Roman“ (2000); „Nachthorn. Roman“ (2002); „Babylon. Roman“ (2007); „Babylon“ erscheint im August 2008 auch als rororo-Taschenbuch.

Vytautas Landsbergis – Lietuvos politikas, visuomenės veikėjas, meno, muzikos ir kultūros istorikas, išleidęs apie 30 knygų, kuriose iš pradžių daugiausiai gvildeno M. K. Čiurlionio kūrybą, o vėlesniais metais – Lietuvos ir tarptautinius politinius klausimus. Autorius gimė 1932 m. spalio 18 d. Kaune. Gimtajame mieste baigė vidurinę ir J. Gruodžio muzikos mokyklą. 1950 m. įstojo į Valstybinę konservatoriją Vilniuje, ją baigė 1955 m. ir ligi šiol gyvena Lietuvos sostinėje. Norvegų taikos premijos pagrindu jis įsteigė Vytauto Landsbergio fondą – labdarinę organizaciją, kuri rūpinasi vaikų invalidų globa, jų gydymu ir jaunų menininkų parama. Vytautui Landsbergiui suteiktas ne vieno Europos ir JAV universitetų garbės daktaro vardas. 2003–2004 m. Vytautas Landsbergis buvo Europos Parlamento stebėtojas, o nuo 2004 m. gegužės 1 d. – Europos Parlamento narys.

Baltijos jūra

— VYTAUTAS LANDSBERGIS

Senosios rytinių pakrančių gentys davė jūrai Baltijos vardą, ir jis grįžo joms atgal rikošetu. Aisčiai tapo baltais. O vardas susijęs, be abejo, su vaizdu ir būdvardžiu. Sidabrinė, pilka, baltai putota ir skalaujanti baltus smėlio paplūdimius, ne kokias tamsias šiaurės uolas, tiesiog šviesi ir skaisti, ji nusipelnė Baltijos vardo. Toli istorijoje bei geografijoje liko Svebų jūra (Tacitus) arba Rytų jūra (tai tik vokiečiams – *Ostsee*). Baltams ji – Baltija, taip ir pasaulyje. Baltai įrašė savo adresą. Tačiau Baltijos jūra, esu įsitikinęs, turėjo ir senesnę praamžinę, aisčių protėvių vartotą, vardą. Jis buvo Jūra.

Apie šį motinos vardą mums liudija jos dukros – Jūraitės. Arba Jūratos, broliai žemačiai. Iš jų tik vieną beaptiko devynioliktame šimtmetyje Liudvikas Jucevičius, o paskui pamilo Kastytis Čiurlionis. „Nerasi geriau, negu žvejas“ – čia jo žodžiai sutiktai Palangoje nežemiškai Jūratei, kurios žemiškasis vardas buvo Sofija. Beje, šiame miestelyje ant marių krašto ilgai vis buvo Jūraitės gatvė. Tikriausiai, kalbininkų indėlis. Bet L. Jucevičius užrašė mums, be karalienės Juratos, dar kitą visų Jūros dukterų vardą: Celtyčios. Gal nepastebėjau, o gal filologai mitologai nė nebus šio vardo nagrinėję. Celtyčios, čeltyčios? – bene už to slypi kelias (celš), gal keltas, ar jos keltininkės ar keliavedės? Funkcija būtų lyg ir tokia – nusinešti visus žvejojančius Kastyčius į gelmes, tiesiog perkelti kitur.

Šiaip ar taip, užaugom ant marių krašto, o marių vardas buvo Jūra. Jeigu reikdavo įsimeninti, melstis, kreiptis – geriau viena-

skaita. Padainuoti apie jos erdves jau patogiau daugiskaita – jūrės marės. Nežvejotos ar dar kokios. M.K. Čiurlionio simfoninės poemos pavadinimas, jo ranka užrašytas – „Marės“. Tai nebe vien lietuviškos, bet pasaulio marės, kaip ir Maironiui suklupusiam prieš Šv. Mariją „prie verkiančių marių“.

Tad kas vis dėl to lietuviams yra Baltijos jūra? Ypatingas vaizdas ir jo garsai, svaigus kvapas net nebekūrenant gintaro laužų, kuriuos praktikavę senovės prūsai, erdvės šauksmas, galimas gyvenimo būdas. Beribiai toliai kompensuoja Lietuvoje neregėtų didžiųjų kalnų stoką, užtat nors bangų viršūnės snieguotos.

Be abejo, ten ir nerimas, ir kvietimas į kažkur nežinia kur „už jurių marių, už mėlynųjų“. Archetipiniai poetiniai įvaizdžiai nuo senovinių liaudies dainų iki naujųjų laikų „žvengiančio Vyties respublikos“, kaip svajojo kelionės laive Juozas Tysliava: „o anapus – sidabro rytojus“. Visi šie įvaizdžiai irgi reiškė sąjaučiamą kompensaciją už tai, kad materialiai jūros savo istorijoje neturėjome. Virtualiai, idealiai – gal dar geriau? Žinome, kad senoji Lietuvos valstybė jūros neeksploatavo, germanų stumiama nuo jūros žiūrėjo į žemyną ir plėtėsi žemėmis. Istorijos specifika turėjo virsti ir kultūros specifika. Lietuvos dvasią formavo žemė ir ją dengiąs dangus, o ne jūra, kaip graikų. Kas tas gyvybės šaltinis, kurio prasmės nesuvokę protėviai lietuviai galėdavo ir užkapoti, nelyginant mito žaltį, žemdirbių dalgiais. Tačiau žemininkų, ne jūrininkų, dvasioje visvien glūdėjo ir nepelningos, veikiau grėsmingos jūros didžiųjų galių pažinimo ilgesys. „Man krūtinę užliek savo šalta banga / Ar tą galią suteik“, bemaž pagoniškai meldėsi Baltijos jūrai Maironis.

Galų gale lietuviai susivokė, atsigręžė į Baltiją ir jūrų keliais bendraujančią Europą. Atgimusi 20 amžiaus respublika pasirašė rankoves ir atsiėmė pajūrį. Dalį iš Kuršo, dalį su Klaipėda – iš laikinai, po Versalio, administravusių prancūzų. Švito visai kiti laikai, ir laisvės džiaugsmo šūksnis veržėsi Juozui Tysliavai iš krūtinės: „Jūrate! Nušėk į Norvegiją gintaro paštą!“ Atėjo didžioji egzistencinė Lietuvos permaina, jūrų valstybė ir jos kultūrinės implikacijos dar pasireiškė.

Kol kas, po 50 metų naujosios nelaisvės, kai ir Baltija buvo vėl ne mūsų, tebesimaitiname Jūratės legenda ir Eglės mitu, nors ir šio

giluminė prasmė nebuvo jūra, bet žemės apvaisinimas medžiais. Iš pačių naujausių laikų įsiminė „Jūra“ – verslo kompanija, didysis okeaninės žvejybos laivynas, kuriuo lietuviai būtų galėję semtis gerovę pasaulio vandenynuose, ta proga ir plačiau apsidairydami, akis prasikrapštydami. Bet ne, sudraskė, iššvaistė, pragėrė nelyginant stepių barbarai per laukinės posovietinės privatizacijos laikotarpį.

Dabar dar turim šiek tiek žvejybos laivyno ir visai nedidelį karo laivyną, iš naujo pratinamės prie Baltijos. Vis dar yra senų kaimo žmonių, kurie kokia nors proga pirmąsyk pamato jūrą. Juk nuo amžių pakako miško ir dangaus. Jiems jūra, manau, prabyla kaip grožis ir dvasia. Bet šiaip esam paversti materialistais, o dar ir modernusis pasaulis ne kažkur kitur nužengęs šlovina pirmiausiai materialiąją naudą. Todėl net Europos Parlamente išgirdęs diskutuojant apie jūros naudą pamėginau literatūriškai apibendrinti mūsų civilizacijos dabartį.

Jūra svarbi ekonomiškai.

Dangus

irgi būna svarbus.

Mėnulis – mažai.

Nors ir mainytųsi vis kitoniškai.

Žvaigždės

visai nesvarbios.

Debesys – jeigu lyja dar

jeigu barbina daržą

bet ne jų nenaudingi

skirtingi pavidalai.

Gaminti yra ypatingai

svarbu.

Nebūtinai kokią mintį.

O ar vaikščioti vakarais po du

ar jaustis pavasarį šventiškai –

palikta

nacionalinei kompetencijai.

*Vaikai
ir tu Marija –
pagelbėkit žmoniją.*

Vartotojiškas požiūris į jūrą labiau atspindi žmonijos degradaciją, negu toks pat į žemę ir miškus. Už nualintą žemę, iškirstus didžiuosius miškus Gamta atkeršija dykumomis. Jūra siunčia pavojaus pranešimus kitaip. Tai kolektyvinės banginių savižudybės, tai Ramiajame vandenyne plūduriuojanti Europos dydžio šiukšlių sala, tai dykvietės be gyvybės mūsų Baltijos dugne. Tuose dideliuose plotuose nebėra nei augmenijos, nei gyvūnijos, ir tie plotai tik plinta, nemažėja, perspėdami apie būsimą viso Baltijos dugno dykumą. Baltija miršta, ir mes tai leidžiam, padedam, kad mūsų jūra motulė greičiau numirtų. Kuo ne banginių savižudybė? Kuo ne „mirties kultūra“, apie kurią prabilo, apeliuodamas į žmonijos protą, Jonas Paulius Antrasis?

Taip nuo ekologijos grįžkime dar prie kultūros ir jūros vaidmens tautų kultūroje.

Štai antikos graikai, ir kaip juos suprato Heinrichas Heinė.

*Thalatta! Thalatta!
Sei mir gegrüßt, du ewiges Meer!
Sei mir gegrüßt zehntausendmal,
Aus jauchzendem Herzen,
Wie einst dich begrüßten
Zehntausend Griechenherzen,
Unglückbekämpfende, heimatverlangende,
Weltberühmte Griechenherzen.*

*Es wogten die Fluten,
Sie wogten und brausten,
Die Sonne goß eilig herunter
Die spielenden Rosenlichter,
Die aufgescheuchten Möwenzüge
Flatterten fort, lautschreiend,*

*Es stampften die Rosse, es klirrten die Schilde,
Und weithin erscholl es wie Siegesruf:
Thalatta! Thalatta!*

Iš eilėraščių ciklo „Šiaurės jūra“. Meergruß

O štai lietuviai, paskutiniai Europoje gamtos garbintojai, kurie į saulę, girią, paukščius, Dievą ir jūrą kreipdavosi meiliais dimityvais. Taip ir į didžiąją amžiną jūrą – artimą širdžiai. Tai ypač gražu meilės dainų tautosakoje, kur jūra nušviečia ir žmonių meilę kosminiais, mitiniais atspalviais.

*Už jūrelių už marelių
nulijo, nusnigo,
su jaunuoju bernužėliu
bešnekant, bekalbant.*

Tai kitur, begalinėse tolybėse už jūros horizonto ir lijo, ir snigo, o čia mudviem tik saulė švietė.

*O tame laively
mergelė sėdėjo,
marelių putelėm
sau veidelį prausė.*

Bet kuris romantizmo ir simbolizmo dailininkas, nuo C. D. Friedricho iki M. K. Čiurlionio galėtų pamatyti čia savo paveikslą, skirtą amžinai temai. Tik štai tų nežinomų sielų, kuriose gimė liaudies dainos, niekas nepriskiria genijų rangui.

Pažvelgę į jūros veidrodį matome jame plaukiančius debesis, moduluojančių saulėlydžio spalvų muziką, saulės arba mėnulio taką į begalybę – o matom ir savo kaip žemės tautų veidą. Kai veidas darosi negražus, galbūt iš sąmonės kyla noras tą veidrodį sudaužyti.

Gali atsitikti, kad Baltijai neleisim iš lėto numirti, galime ją ir užmušti.

Galima užmušti ir šią Kuršių neriją. Tokių veiksmų numatyta pietinėje nerijos dalyje, kurią pagal Potsdamo susitarimą laikinai, ligi būsimos Taikos sutarties su Vokietija, valdo Rusija. Pasigirdo planų, kad ten bus kertami kopų miškai, nukasamos pačios kopos, statomi dideli viešbučiai. Kopakabana, pilnas iš turizmo prie mirštančiojo lovos. Bet kai gamta pajudės, jos nesustabdys, kaip ir vandenynų lygmens kilimo.

Mažasis peilis Nerijai po kaklu – tai naftos gręžiniai, kai naujasis laukinis kapitalizmas atsisako bet kokių išankstinių garantijų kompensuoti galimą gamtos nelaimę.

Ir didžioji giljotina – daugelio milijardų investicija į „Gazpromo“ arba Rusijos-Vokietijos dujų vamzdį Baltijos dugnu. Nuo Sankt Peterburgo iki Greifswaldo. Per Suomų įlankos ypač nuodingas dugno nuosėdas, kurios kaupia sunkiųjų metalų ir kitas pramonės atliekas, o dabar bus pakeltos, kad pasklistų vandenimis. Estai atsisakė išsinuodijimo rizikos, bet suomiai sutiko nuodyti estus. Vamzdis eis toliau išilgai jūros per vokiško cheminio ginklo kapinytus. Tos bombos ir patrankų šoviniai su ipritu, dioksinu ir kitomis dovanomis liko nepanaudotos Antrajame pasauliniame kare, tai gali būti panaudotos dabar. 80.000 tonų mirties, glūdinčios metalo kevaluose, kurie jau baigia kiaurai prarūdyti ir siunčia rankas apdeginančius pranešimus. Didelė dalis tos amunicijos išbarstyta nežinomose vietose tarp Gotlando ir Latvijos – Lietuvos. Sovietų kariškiai net nepaskandino jos, kaip privalejo, kartu su prikrautais laivais, o plačiai išbarstė. Laivus galbūt pragėrė. Netrukus tai gali sugrįžti rikošetu ir patiems Koenigsbergo – Kaliningrado pajūryje gyvenantiems rusams, ir senosioms nedidelėms rytinio kranto tautoms, kurių likimas, nelyginant antrarūšių čiabuvių genčių, juk negali sustabdyti Europos gerovės ir pažangos. Briuselyje aš jau pradėjau atvirai kalbėti apie naująją kolonializmą pačioje Europoje. Draugai vokiečiai pyksta, bet ką darysi, kad jų šalis blogai elgiasi.

Jau laikas man išgirsti klausimą: ar mes čia susirinkom į kultūros, ar į politikos renginį?

Jūroj telpa viskas, ir svajonės, ir šiukšlės. O politika nuo kultūros visai neatskirtos. Tas pats, juk politika – kultūros dalis. Blogą

politiką sumąsto ir vykdo prastos kultūros asmenys. Jie šiuo metu gali galutinai pažeisti Baltijos jūrą, jeigu matys joje tik vandenį vamzdžiui gramzdinti ir dugne nutiesti. Vanduo su vamzdžiu, toks būtų mirusios Baltijos vardas. Aplink ją gyventų vamzdžio kultūros žmonės, pakeitę ankstesnius su virveline keramika ir fosfatinėmis trąšomis.

O pati jūra kaip kultūros veiksnys, ar jau neturi ko pasakyti žmonėms? – Turi.

Triumfuojančio materializmo epochoje mūsų jūra stojasi ant mirties slenksčio, kad taptų mokytoja. Ji tiesiog išryškina klausimą, ar mums svarbu gyventi, ar svarbu gyventi čia, prie šios jūros.

Mirdama ji taptų mirtimi, ypač jei dugno žaltys arba „Gazpromo“ slibinas išties pasireikš kaip keršytojas. Gaunate, ko esate nusipelnę. Galėsite proanūkiams papasakoti, kad jų dvokiančioje baloje buvo žuvų, skraidė žuvėdros, atklysdavo net ruonių.

Alternatyva, jeigu atsilieptume į Baltijos klausimą kaip gyvybės kultūros gynėjai, būtų ginti mūsų ir proanūkių jūrą nuo primityvaus pragmatizmo ir gobšaus neatsakingumo. Kiekviena pozicija yra kultūra, vienokia arba kitokia.

Pranešimas perskaitytas 2008 m. liepos 18 d.

Das Baltische Meer

— VYTAUTAS LANDSBERGIS

Die alten Stämme der östlichen Küste gaben dem Meer den Namen „Baltija“ oder „Baltikum“, der dann rückwirkend ihr eigener Name wurde. Die Aisten wurden zu Balten. Dieser Name aber hängt bestimmt mit dem Bild und dem Adjektiv „baltas“, also „weiß“, zusammen. Silbern, grau, weiß schäumend, weiße Sandstrände und nicht etwa dunkle Felsen des Nordens umspülend, einfach hell und rein, hat dieses Meer den Namen Baltikum auch verdient. Fern in der Geschichte und Geographie blieb das suevische (nach Tacitus) oder das Östliche Meer (nur die Deutschen nennen es die Ostsee). Für die Balten ist es das Baltische Meer, so ist auch weltweit. Damit gaben die Balten ihre Adresse an.

Dennoch bin ich sicher, daß das Baltische Meer auch einen älteren, einen uralten Namen besaß, der von den aestischen Vorfahren gebraucht wurde. Dieser Name war Jūra [das Meer].

Von diesem weiblichen, diesem Mutternamen zeugen ihre Töchter, Jūraitės. Oder Jūraitos, wie unsere semaitischen Brüder sie nennen. Im 19. Jahrhundert fand der Dichter und Sammler litauischer Folklore Liudvikas Jucevičius nur noch eine von ihnen. Später verliebte sich Kastytis Čiurlionis in sie. „Du kannst keinen besseren als einen Fischer finden“ – dies waren seine Worte, gerichtet an eine außerirdische Jūratė, die er unter dem irdischen Namen Sofia in Palanga traf. In diesem Städtchen am Meeresufer gab es übrigens lange Zeit auch die Jūraitė-Straße. Dieser Verdienst ist wohl den

Sprachwissenschaftlern zuzuschreiben. L.Jucevičius aber, notierte für uns neben dem der Königin Jūrata auch noch einen anderen Namen für alle Töchter der Jūra: Celtyčios. Möglicherweise ist es mir entgangen, aber es kann sein, daß die Philologen und Mythologen diesen Namen noch nie untersucht haben. *Celtyčios, čeltyčios?* Steckt der Weg (lettisch: *celš*) oder die Fähre (litauisch: *keltas*) dahinter, sind sie denn Fährfrauen oder Wegweiserinnen? Die Funktion scheint folgende zu sein: alle fischenden Kastytis in die Tiefen zu führen, einfach an einen anderen Ort zu versetzen.

Jedenfalls sind wir am Meeresufer aufgewachsen, und der Name des Meeres war Jūra, das Meer. Der Singular war für die Personifizierung, für das Gebet, für die Anrede besser geeignet. Um über ihre Weiten zu singen paßte dann besser der Plural: *jūrės marės*, in etwa Seemeere, ungefischte oder sonstige. Das symphonische Poem von Čiurlionis ist von seiner Hand im Plural als *Marės* betitelt worden. Damit meint er wohl nicht mehr die litauischen, sondern gleichsam die Weltmeere – genau wie der große Dichter Maironis, der an den „weinenden Meeren“ vor der Heiligen Maria hinkniete.

Was ist denn das Baltische Meer für die Litauer? Ein besonderes Bild und seine Geräusche, ein schwindelerregendes Geruch, selbst wenn man keine Bernsteinfeuer mehr hat, die angeblich von den alten Pruzen praktiziert wurden, ein Ruf der Ferne, eine mögliche Lebensweise. Grenzenlose Weiten ersetzen das Fehlen von großen Bergen, die in Litauen unbekannt sind, die Wellenrücken sind wenigstens schneebedeckt.

Natürlich ist dort auch Unruhe, und auch der Ruf, sich irgendwohin, „hinter die blauen Meere und Seen“, zu begeben. Archetypische Bilder von den alten Volksliedern bis zur neuzeitlichen „Republik des wiehernenden Vytis“, wie der Futurist Juozas Tysliava auf dem Reiseschiff träumte: „und jenseits das silberne Morgen“. Alle diese Bilder bedeuteten auch eine unbewußte Kompensierung der Tatsache, daß wir in unserer Geschichte kein materielles Meer hatten. Virtuell, ideell – vielleicht war es auch besser so? Wir wissen, daß der alte litauische Staat das Meer nicht benutzt hat, er schaute, von den Germanen gedrängt, in Richtung des Kontinents und erweiterte

sich auf dem festen Boden. Diese Eigenart der Geschichte sollte auch zur Eigenart der Kultur werden. Der litauische Geist wurde nicht von dem Meer, wie bei den Griechen, sondern von der Erde und dem Himmel darüber geformt. Was ist schon diese Quelle des Lebens, die unsere litauische Vorfahren wie die mythische Natter auch mit Sensen totschiagen konnten, ohne ihren Sinn zu verstehen. Und doch schlummerte im Geiste dieser Leute des Landes und nicht des Meeres die Sehnsucht, die großen Kräfte des nicht gewinnbringenden und eher bedrohlichen Meeres zu erkennen. „Wirf mir die Kälte der Wellen auf die Brust oder... gib mir die Kraft“, – in dieser Weise, fast heidnisch, betete Maironis das Baltische Meer an.

Schließlich besannen sich die Litauer und sie wandten sich ihrem Baltischen Meere und dem auf Meereswegen verkehrenden Europa zu. Die wiedergeborene Republik des 20. Jahrhunderts krepelte ihre Ärmel hoch und nahm die Küste wieder in ihren Besitz. Den einen Teil von Kurland, den anderen, mit Klaipėda, von den Franzosen, die nach Versailles dieses Gebiet provisorisch regierten. Ganz neue Zeiten brachen da an, und ein freudiger Freiheitsruf drang aus der Brust des Futuristen Tysliava: „Bringe die Bernsteinpost nach Norwegen, Jūratė!“ Die große Wende der litauischen Existenz war gekommen, der Seestaats und seine kulturelle Implikationen sollten noch ihre Gestalt erhalten.

Zur Zeit aber, nach 50 Jahren der neuen Unfreiheit, als das Baltische Meer wieder nicht uns gehörte, zehren wir immer noch von der Jūratė-Sage und dem Mythos von Eglė, obwohl der tiefere Sinn des letzteren nicht das Meer, sondern die Bepflanzung der Erde mit Bäumen war. Aus den allerneuesten Zeiten blieb mir der Betrieb „Jūra“ in Erinnerung, die große Flotte der Ozeanfischerei, mit der die Litauer sowohl ihren Wohlstand aus dem Weltmeere schöpfen, als auch sich bei dieser Gelegenheit die Augen ein wenig reiben und etwas mehr von der Welt sehen könnten. Doch es ist anders geworden, die Flotte wurde während der wilden postsowjetischen Privatisierung wie von Barbaren der Steppe in Teile zerrissen, vergeudet und verunken.

Heute besitzen wir noch einen Rest der Fischereiflotte und eine

ganz kleine Militärmarine und versuchen, uns von neuem an das Baltische Meer zu gewöhnen. Immer noch gibt es alte Dorfleute, die anlässlich irgend einer Gelegenheit das Meer zum ersten Mal sehen. Seit eh und je gab man sich doch mit dem Wald und dem Himmel zufrieden. Diese Menschen, so glaube ich, spricht das Meer als Schönheit und Geist an. Sonst aber sind wir zu Materialisten gemacht worden, und die moderne Welt ist uns auch nicht viel weiter voran, denn auch sie verehrt vor allem den materiellen Gewinn. Deshalb versuchte ich, als ich persönlich im Europa-Parlament die Debatten über den Nutzen des Meeres hörte, die Gegenwart unserer Zivilisation literarisch wie folgt zum Ausdruck zu bringen:

Das Meer ist wirtschaftlich wichtig.

Auch der Himmel

ist manchmal so.

Der Mond nur ganz wenig.

Selbst wenn er sein Gesicht ständig ändert.

Die Sterne

sind völlig unwichtig.

Die Wolken – soweit sie noch Regen bringen

und den Garten betrommeln,

nicht aber wegen ihrer nutzlosen

Gestaltenveränderungen.

Zu produzieren ist

Ganz entscheidend wichtig.

Nicht unbedingt eine Idee.

Ob man aber abends zu zweit spazieren geht

oder ob man im Frühling Festlichkeit fühlt,

ist der Kompetenz

der Mitgliedstaaten überlassen.

Ihr Kinder

Und auch du, Maria,

Rettet die Menschheit.

Die Verbrauchermentalität hinsichtlich des Meeres spiegelt die Degradierung der Menschheit besser wieder, als dieselbe Mentalität hinsichtlich der Erde und der Wälder. Für den ausgesaugten Boden und die ausgerodeten Großwälder rächt sich die Natur mit Wüsten. Das Meer sendet andere Alarmsignale. Zu ihnen gehören kollektive Selbstmorde der Wale, die Abfallinsel mitten im Stillen Ozean, die etwa so groß wie Europa ist, oder leblose öde Flecken auf dem Grunde unseres Baltischen Meeres. In diesen großen Gebieten gibt es keine Pflanzen und keine Tiere, diese Gebiete erweitern sich ständig, sie werden nicht kleiner und entsenden dadurch eine Warnung über die künftige Wüste auf dem gesamten Boden des Baltischen Meeres. Das Meer stirbt, und wir lassen es zu, wir helfen mit, damit unser Mütterchen Meer schneller tot ist. Gleicht es nicht den Selbstmorden der Wale? Ist es nicht jene „Kultur des Todes“, von der Johannes Paul II. sprach, als er an die menschliche Vernunft appelierte?

Auf diesem Wege kehren wir nun wieder von der Ökologie zur Kultur zurück und zur Rolle des Meeres in den Kulturen der Völker.

Nehmen wir z.B. die griechische Antike und wie sie von Heinrich Heine verstanden wurde:

*Thalatta! Thalatta!
Sei mir begrüßt, du ewiges Meer!
Sei mir begrüßt zehntausendmal,
Aus jauchzendem Herzen,
Wie einst dich begrüßten
Zehntausend Griechenherzen,
Unglückbekämpfende, heimatverlangende,
Weltberühmte Griechenherzen.*

*Es wogten die Fluten,
Sie wogten und brausten,
Die Sonne goß eilig herunter
Die spielenden Rosenlichter,*

*Die aufgescheuchten Möwenzüge
Flatterten fort, lautschreiend,
Es stampften die Rosse, es klirrten die Schilde,
Und weithin erscholl es wie Siegesruf:
Thalatta! Thalatta!*

Aus dem Gedichtzyklus „Meergruß“

Hier nun sind die Litauer, die letzten Naturverehrer in Europa, die gewohnt waren, Sonne, Wald, Vögel, Gott und das Meer mit liebevollen Diminutiva anzureden. So redeten sie auch das ihrem Herzen nahe große und ewige Meer an. Besonders schön klingt es in der Folklore der Liebeslieder, wo das Meer auch die menschliche Liebe mit kosmischer und mythischer Färbung verklärt.

*Hinter Meerlein, hinter Seelein
fiel der Regen, fiel der Schnee,
als wir mit dem jungen Bürschchen
redeten, plauderten.*

Es soll heißen, daß es nur anderswo, in den unendlichen Weiten hinter dem Meereshorizont, geregnet und geschneit hat, für uns beide aber hier die Sonne schien.

*Und in jenem Schiffchen
saß ein junges Mädchen
das mit Meeresschäumchen
sich das Antlitz wusch.*

Jeder romantische oder symbolistische Künstler von C.D. Friedrich bis M.K. Čiurlionis könnte hier ein von ihm selbst gemaltes Bild zu diesem ewigen Thema erblicken. Nur daß diese unbekannten Seelen, die die Volkslieder schufen, nicht zu den Genies gezählt werden.

Im Spiegel des Meeres sehen wir dahinschwimmende Wolken,

Farbmodulationen beim Sonnenuntergang, die Sonnen- oder Mondstraße in die Unendlichkeit; wir sehen aber darin auch unser eigenes Gesicht, als Gesicht der Völker der Welt. Wenn das Gesicht nicht mehr schön ist, fühlt man vielleicht eine unbewußte Versuchung, den Spiegel zu zerschlagen.

Es kann passieren, daß wir das Baltische Meer nicht langsam sterben lassen, es kann passieren, daß wir es töten.

Auch diese Kurische Nehrung kann man töten. Solche Vorhaben hegt man im südlichen Teil der Nehrung, in jenem Gebiet, das nach dem Potsdamer Vertrag vorläufig, bis zum künftigen Friedensvertrag mit Deutschland, von Rußland regiert wird. Man hört über Pläne, dort die Dünenwälder zu roden, die Dünen selbst wegzubaggern und große Hotels zu bauen. Copacabana, Gewinn aus Tourismus am Sterbebett. Doch wenn die Natur sich in Bewegung setzt, wird sie nicht mehr zu halten sein, genau wie beim Steigen des Wasserspiegels der Weltmeere.

Das kleinere Messer an der Kehle der Nehrung sind die Erdölbohrungen, wo der neue wilde Kapitalismus sich weigert, irgendwelche Garantien gegen eine mögliche Naturkatastrophe zu geben.

Die große Guillotine aber stellen die milliardenschwere Investitionen in das „Gazprom“- oder die deutsch-russische Erdölleitung auf dem Boden des Baltischen Meeres dar – von Sankt Petersburg bis nach Greifswald. Durch die besonders giftigen Bodenabsätze der Finnischen Bucht, wo Schwermetalle und andere Industrieabfälle lagern, die jetzt aufgewirbelt werden und sich mit den Gewässern ausbreiten. Die Esten fanden das Selbstvergiftungsrisiko zu hoch, die Finnen aber waren bereit, die Esten zu vergiften. Die Pipeline wird weiter auf dem Meeresboden durch die Grabstätten der deutschen chemischen Waffen gelegt. Diese Bomben und Artilleriegranaten mit Iprit, Dioxin und anderen schönen Geschenken blieben im Zweiten Weltkrieg unbenutzt, es kann also passieren, daß sie jetzt benutzt werden. 80.000 Tonnen Tod stecken in den Metallhülsen, die fast durchgerostet sind und uns brennende Nachrichten senden. Ein großer Teil dieser Munition ist an unbekannten Orten zwischen Gotland, Lettland und Litauen verstreut. Sowjetisches

Militär hat sie nicht einmal, wie sie es sollten, zusammen mit den geladenen Schiffen versenkt, sonder im breiten Umkreis zerstreut. Die Schiffe wurden vielleicht vertrunken. Es kann passieren, daß es bald sowohl gegen die Russen selbst zurückschlägt, die an der Kaliningrader-Königsberger Küste leben, als auch gegen die alten kleineren Völker der Ostküste, deren Schicksal, wie das von zweit-rangigen Autochthonenstämmen, den europäischen Wohlstand und Fortschritt ja nicht aufhalten kann. Ich habe in Brüssel begonnen, offen von einem neuen Kolonialismus mitten in Europa zu reden. Deutsche Freunde nehmen es mir übel, doch was soll man da tun, wenn ihr Land sich schlecht benimmt. Es redet über die Einheit Europas, seine Taten aber gehen in die Richtung, die Europäische Union durch die Gazprom-Union zu ersetzen.

Es ist wohl an der Zeit, daß ich hier die Frage höre: sind wir hier zu einer kulturellen, oder zu einer politischen Veranstaltung gekommen?

Das Meer schließt alles ein, sowohl Träume, als auch Abfälle. Und Politik ist durchaus nicht getrennt von Kultur. Sie sind beide gleich, ist doch Politik ein Teil der Kultur. Eine schlechte Politik wird von Menschen ausgedacht und verwirklicht, die schlechte Kultur besitzen. Heute können diese Menschen das Baltische Meer endgültig und tödlich verletzen, wenn sie darin nur ein Gewässer sehen, um eine Pipeline darin zu versenken und auf den Boden zu legen. Gewässer mit einer Pipeline – dies wäre dann der Name des toten Baltischen Meeres. An seinen Küsten würden Menschen der Pipeline-Kultur leben anstelle derer mit Schnurkeramik oder Phosphatdünger.

Und das Meer selbst als Erscheinung der Kultur – hat es den Menschen schon nichts mehr zu sagen? Doch.

In einer Epoche des triumphierenden Materialismus stellt sich das Meer an die Schwelle des Todes, um unsere Lehrerin zu werden. Sie stellt uns einfach die scharfe Frage, ob das Leben uns wichtig ist, ob es für uns wichtig ist, hier, an diesem Meer, zu leben.

Im Sterben würde das Meer sich in den Tod verwandeln, – besonders, falls die Bodennatter oder der „Gazprom“-Drache sich

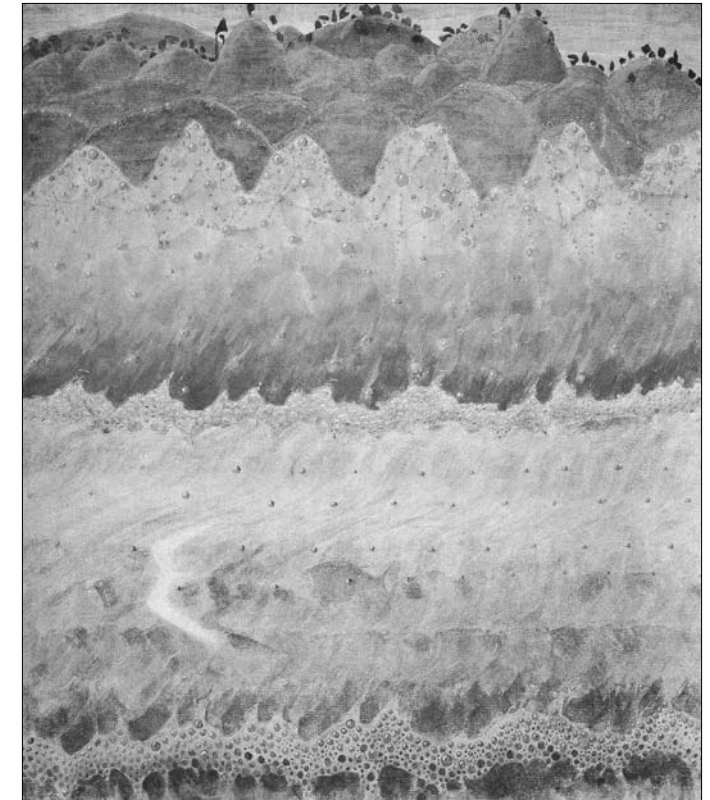
wirklich als Rächer erweist. Ihr bekommt, was ihr verdient habt. Ihr könnt dann den Enkelkindern erzählen, daß es in ihrem stinkenden Sumpf einst Fische gab, daß dort Möwen flogen und manchmal selbst Seehunde auftauchten.

Die Alternative wäre, falls wir das Baltische Meer als Lebenskultur verteidigen, unsere Enkelkinder vor dem primitiven Pragmatismus und der gewinnsüchtigen Unverantwortlichkeit zu beschützen. Jede Haltung, so oder so, ist dennoch eine Kultur.

Gehalten am 18. Juli 2008

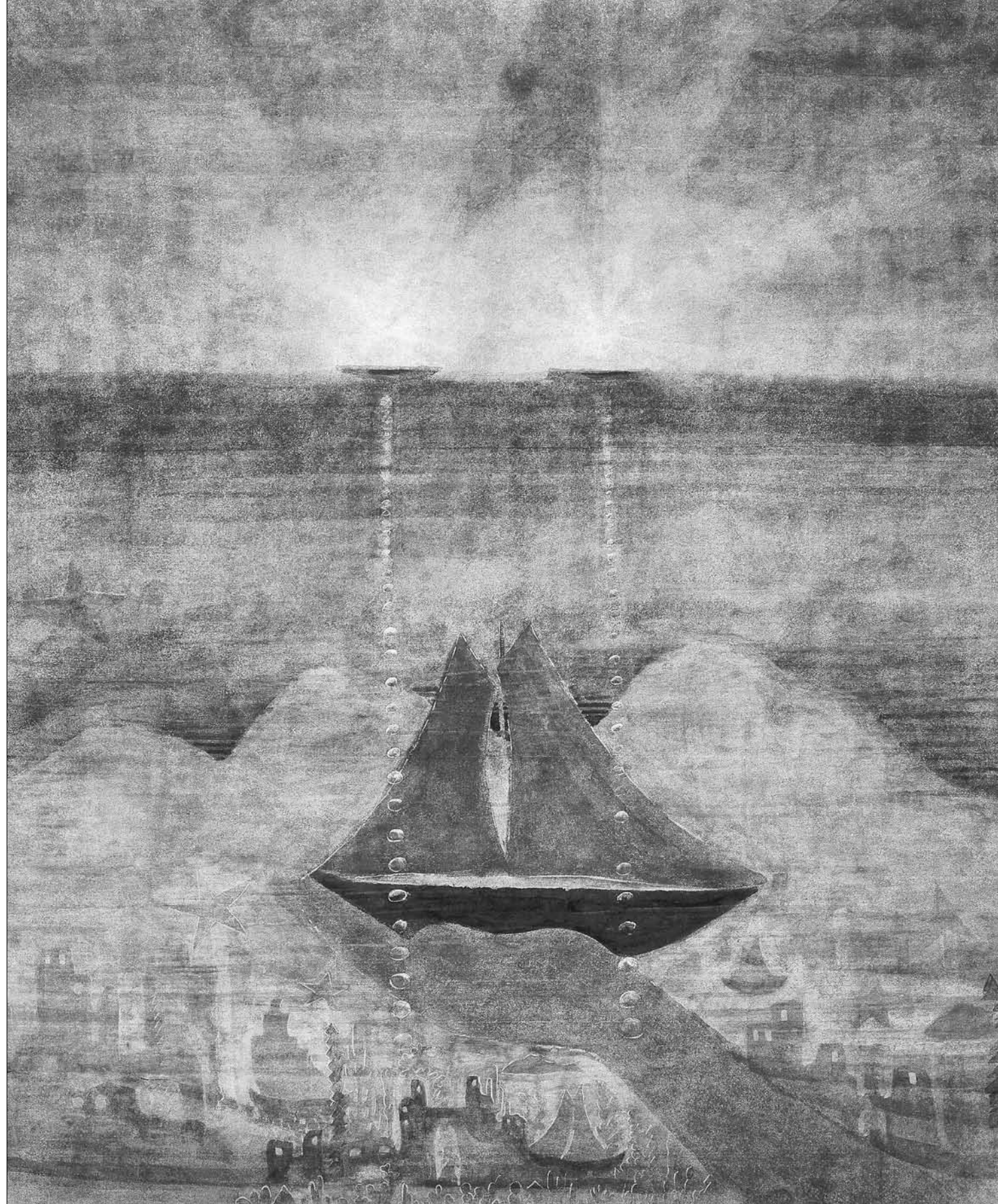
Übersetzung von Antanas Gailius

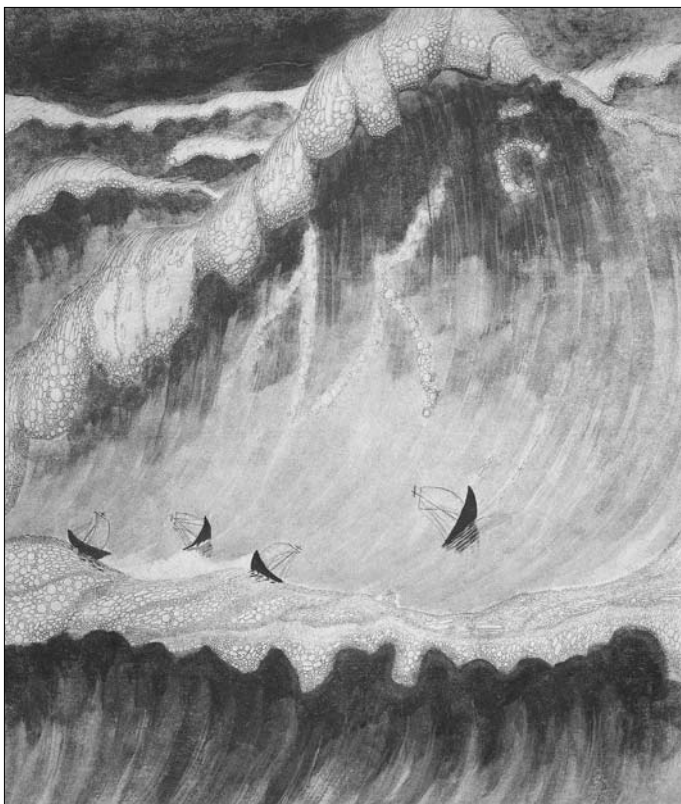
Vytautas Landsbergis – der litauische Politiker, Kunst-, Musik- und Kulturhistoriker, veröffentlichte mehr als 30 Bücher, zunächst zu den Werken von M. K. Čiurlionis, später zur litauischen und internationalen Politik. Geboren 1932 in Kaunas, Abitur und Abschluss der Musikschule 1950, Studium an der Musikhochschule (Konservatorium) in Vilnius mit dem Abschluss 1955. Mit dem erhaltenen norwegischen Friedenspreis wurde die Vytautas-Landsbergis-Stiftung gegründet – eine karitative Organisation, die sich mit der Betreuung und Behandlung der behinderten Kinder sowie mit der Förderung von jungen Künstlern beschäftigt. Vytautas Landsbergis erhielt mehrere Ehrendokortitel der europäischen und US Universitäten. 2003–2004 war er Beobachter beim EU-Parlament, und ab Mai 2004 ist er Abgeordneter des Europäischen Parlaments.

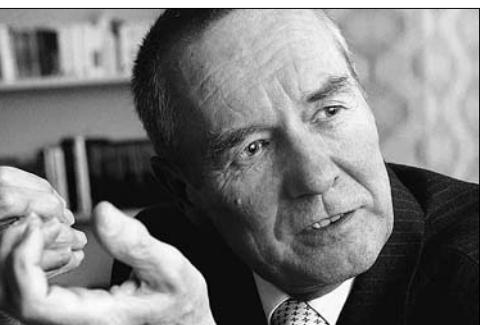
M. K. Čiurlionis. Allegro. 1908

M.K. Čiurlionis. Andante. 1908

M.K. Čiurlionis. *Finale*. 1908

Hermannas Kurzke gimė 1943 m. Berlyne, Miuncheno ir Viurcburgo universitetuose studijavo vokiečių filologiją ir katalikų teologiją. Naujosios vokiečių literatūros istorijos profesorius Mainco universitete. Paskelbė darbų apie Thomą Manną (tarp jų „Thomas Mann. Gyvenimas kaip meno kūrinys“, išverstas į lietuvių kalbą, „Thomas Mann. Ein Porträt für seine Leser“); Goethe („Belagerung von Mainz“); romantizmą (Novalį); himnologiją (sudarė komentuoatą antologiją „Geistliches Wunderhorn. Große deutsche Kirchenlieder“); šiuolaikinę literatūrą ir religingumą literatūroje („Unglaubensgespräch. Vom Nutzen und Nachteil der Religion für das Leben“). Bendradarbiauja laikraščiu „Frankfurter Allgemeine Zeitung“ ir „Literarische Welt“ kultūros skiltyse. Yra vienas iš didžiojo komentauto Franfurto Thomo Manno raštų leidimo sudarytojų. Interneto puslapis: www.staff.uni-mainz.de/kurzke.

Tikėlis Thomas

Tikėjimas ir kalba Thomo Manno veikaluose

HERMANN KURZKE

Esama draudimo kurti atvaizdus, privalančio ginti Dievo nesuvokiamumą nuo žmonių įkyrumo, ir esama tuo pačiu tikslu skelbiamo draudimo kalbėti. Įvardinti – vadinasi, įvaldyti, padaryti pavaldų. Tam, apie ką galiu kalbėti, aš turiu valdžią. Draudimas tarti Dievo vardą saugo Dievo laisvę. Dievui aš valdžios neturiu. Sakralinė kalba visados yra kalbėjimas, sukant ratu aplink paslaptį; ji niekados neskelbia apibrėžimo, kas Dievas yra ir kaip jis atrodo, ji byloja palyginimais ir parabolėmis, vaizdais ir metaforomis, ji kalba parybyje ir iki tos ribos, už kurios tveria paslapties erdvė – jos saugoma ir nuo jos sauganti.

„Dievo, kuris yra, nėra“, – rašė Dietrichas Bonhoefferis. Jis turėjo galvoje, kad Dievas nesutelpa į mūsų sąvokas. Jau ir žodis „yra“ užgriebia pernelyg toli. Mūsų kalbos jo nepasiekia. „Kalbėjimas pagrįstas nesantūriu savęs pervertinimu, – sako Hofmannsthalio *Sudėtingasis* (II, 14), – gyvenime, kuriame juk, galų pagaleje, tikrai svarbūs yra paskutiniai, nenusakomieji dalykai.“ Aiškindamiesi šį išeities tašką, pasitelksime į pagalbą ir Goethę. „Paskui kalbėjomės apie religijos reikalus ir Dievo vardo minėjimą be reikalo, – pasakoja Eckermannas 1823 m. gruodžio 31 d. – „Žmonės kalba apie jį taip, – sakė Goethe, – lyg toji nesuvokiama, visiškai neišmąstoma esybė būtų ne kažin kas daugiau už juos pačius. Juk kitaip jie neskųtų: *Viešpats* Dievas, *mielasis* Dievas, *gerasis* Dievas. Dievas jiems, ypač dvasininkams, kasdien apie jį šnekantiems, tampa tuščia fraze,

pliku vardu, kurį tardami, jie visai nieko negalvoja. Jeigu jie būtų persiėmę jo didybe, tai nutiltų ir iš pagarbos drovėtųsi jį minėti.“

Hebrajų Senajame Testamente Dievo vardas perteikiamas tetragrama, keturiomis raidėmis, kurias krikščionys įprato tarti kaip „Jehova“ arba „Jahvė“. Pirmykštė jų reikšmė buvo „neištariamybė“. Tiesa, jau ir senasis judaizmas naudojo perkeltiniais aprašymais, kuriuos aptinkame ir romane apie Juozapą: „Elohimai“, žodžio „El“ daugiskaitos forma, iš tikrųjų reiškiančia „dievai“ ir, matyt, vartotą paskirus politeistinės aplinkos dievus pranokstančiai esybei nuskaidyti, – ir „Adon“ arba „Adonaj“ – „viešpats“ arba „viešpačiai“. Krikščionybėje tatau greit supaprastinama. Septuagintoje rašoma „κύριος“, Vulgatoje – *dominus*, tada Martinas Lutheris 1700 kartų mini „Viešpatį“. Taip nesuvokiamas dalykas atsidūrė sąvokų valdžioje, nes „Viešpats“ yra kas kita, nei „nesuvokiamybė“.

Saugoti Dievą nuo žmonių įkyrumo naujaisiais laikais darėsi vis svarbesnė užduotis. Vėlių vėliausiai nuo XVI ir XVII šimtmečių konfesinių karų žodis „Dievas“ vis dažniau virto sudėtine žmogiškiems interesams pavaldžių ideologijų dalimi. XIX ir XX šimtmečiais ši padėtis ir toliau aštrėjo. Bemaž nėra nė vienos partijos, nė vieno sąjūdžio, kurie žodžio „Dievas“ nebūtų kaip kiaulės tampe po savo kaimą. Jis naudotas kertiniu pačių įvairiausių statinių akmeniu – paveikslų naikintojų ir paveikslų gabintojų, papistų ir sekmininkų, nacionalistų ir antisemitų, pacifistų ir belicistų, nacionalsocialistų ir socialinių krikščionių, kairiųjų ir dešiniųjų. Tokie dalykai negali nepadaryti žalos kalbai. Žodis „Dievas“ pavirto pigia moneta. Poetikos požiūriu jis apskritai nieko nevertas. Ir tikintis žmogus jo viešai bemaž negali vartoti, išskyrus vieną svarbią išimtį – liturgijos prieglobstyje, sakralioje erdvėje. Anapus šios erdvės ribų kiekvienam kalbai jautriam žmogui privalu laikytis griežtų taisyklių. Centrinė estetinė nuoroda susijusi su citatos vaidmeniu. Žodį „Dievas“ įmanu vartoti, tarpininkaujant citatai. „Jeigu tėvas būtų gyvas, – sako Tomas Budenbrokas, prasidėjęs šeimos nuosmukiui, – jeigu jis būtų čia, su mumis, jis susinertų rankas ir pavestų mus visus Dievo malonei“ (VII dalis, 7 skyrius). Pats Tomas Budenbrokas rankų neneria. Jis cituoja ankstesnį rankų nėrimą, ankstesnį tikėjimą. Jis norėtų

melstis, tačiau, pats nebegalėdamas, gelbstisi citata. Tai garbingas ir gerbtinas, iki šiai dienai tinkamas vartoti metodas.

Tai, kas ištarta, yra baigta, – taip rašoma novelėje *Tonijas Kregeris*. To Thomas Mannas išmoko iš Nietzsche. Kas pažinta, tas nebegyva. Iš žodžio įkyrumo, apie kurį kalba Tonijas Kregeris, randasi lyg ir koks pačią save virškinančios kalbos rajumas. Tatai nėra lengva suvokti. „Tikroji minties gyvastis, – rašo Schopenhaueris (*Apie rašytojavių ir stilių*, §275), – tveria tol, kol ji pasiekia žodžių paribio tašką: ten mintis petrifikuojasi, nuo to momento yra nebegyva, bet nesunaikinama nelyg suakmenėję priešistoriniai gyviai ir augalai. [...] Mat vos mūsų mąstymas randa žodžius, jis jau nebėra nei nuoširdus, nei giliausiąją prasme rimtas.“ Kalbėti iš principo yra nediskretiška. Tiesa, kalbėdami mes pažįstame, bet sykiu ir sugriauname. Pritaikius šią mintį religijos temai: per šimtmečius apie religiją, religijos vardu ir remiantis religija pasakyta tiek, kad vis didesnės kalbos sritys religijos požiūriu pasidariusios nebetinkamos vartoti. Mūsų laikais, besaikio ir netramdomo nediskretiškumo laikais, kalbos dėvėjimasis nepaprastai paspartėjęs. Čia kalbame apie estetinį, o ne apie teologinį aspektą, taigi apie tai, kad religinės kalbos žodžiai bemaž ištisai atrodo nusidėvėję. Bemaž nė vieno iš jų – malonė, nuodėmė, atpirkimas, išganymas, – jau nebeįmanoma tiesmukai vartoti. Ypač dažnai, dangstant interesus, buvo neleistinai tariamasi Dievo vardas. Literatūra tatau be gailesčio atskleidė. Dauguma paskutiniųjų dviejų šimtų metų rašytojų ir poetų nuvalkiotą religinį žodyną visai pagrįstai laikė nebevartotinu. Tačiau jų religinis amo netekimas yra ne asmeninis religinis silpnumas ir ne liūdnai nihilistinis nutilimas, – kaip tik šis amo netekimas yra erdvė žinios, kurios buveinė yra ne plepalai, bet tylą. Nekalbėti apie Dievą gali būti tam tikra maldingumo atmaina.

KAIP ABRAOMAS DIEVĄ ATRADO

Thomas Mannas giliai jautė šią padėtį. Jis nebuvo bažnyčios lankytojas, tačiau vis tiek buvo didžiausias XX šimtmečio krikščioniškas rašytojas. Iš aštuonių jo romanų keturių temos yra akivaizdžiai religinės. *Užburtas kalnas* yra romanas apie mirtį, *Daktare Fauste*

kalbama apie išganyką, *Išrinktasis* yra romanas apie nuodėmę, malonę ir popiežiaus išrinkimą, o *Juozapas ir jo broliai* jau savaime yra didžiausias biblinis romanas per visą literatūros istoriją. Taigi iš šių romanų galime pasimokyti, kaip modernybės laikais įmanu kalbėti apie Dievą. Bemaž niekados apie jį nekalbama be priedangos. Su žodžiu „Dievas“ Thomas Mannas elgiasi kraštutinai diskretiškai. Melstis jis sau leidžia tik tada, kai tikrai melstis reikia, kai kitaip jau visiškai nebeįsėina – pavyzdžiui, per 1937 m. Naujuosius Metus, kai jis, ketveris metus grūmęsis, pasiskelbia esąs tremtyje: „Ir kaip žmogus, kurio lūpoms ar juolab plunksnai dėl religinio drovumo apskritai sunku minėti aukščiausiąjį vardą, giliausio sukrėtimo akimirkomis dėl kraštutinės raiškos jo vis dėlto neįstengia išvengti, taip leiskite ir man [...] šį atsaką baigti maldos atodūsiu: Tegu Dievas padeda mūsų apniukusiam ir prievartaujamam kraštui, tegu išmoko jį sudaryti taiką su pasauliu ir savimi pačiu!“ (*Susirašinėjimas su Bona*).

Dėl religinio drovumo: atvirai reiškiamas religingumas yra keblus. Toni Budenbrok pradėjus balsiai kalbėti maldą, visi net susigūžia drovėdamiesi (*Budenbrokai*, x dalis, 8 skyrius). Šis gėdos jausmas yra kaukė, po kuria Thomas Mannas slepiasi. Bet koks religinis tiesmukumas jam regisi būsiąs piktnaudžiavimas. Taip mėginama Dievą įsprausti į kalbos skryneles, nors jis pranoksta bet kokią suvokimą. Kiekvienas ištartas žodis jau yra perviršis. Tik tas, kuris tyli, geba girdėti – tuo Thomas Mannas giminingas mistikai. Dievo akivaizdoje kiekvienas žmonių skelbiamas teologinis teiginys pasirodo kaip savęs pervertinimas, į kurį atsakoma ironija. Ši ironija yra stačiai teologinė dorybė. Panašu, kad Thomo Manno Dievas yra ironikas. Šiaip ar taip, gėdos jausmas ir ironija yra dvi to paties medalio pusės, jos yra kalbinės diskrecijos atmainos paslapties akivaizdoje.

Gėda ir ironija viešpatauja ir didžiausiame religiniame Thomo Manno veikale, dviejų tūkstančių puslapių romanų tetralogijoje *Juozapas ir jo broliai*, rašytoje nuo 1926 iki 1942 m. Ten (*Jaunasis Juozapas*, antrasis skyrius) esama skirsnio provokuojama antrašte *Kaip Abraomas Dievą atrado*. Thomas Mannas būtų galėjęs ir parašyti: Kaip Abraomas Dievą išrado. Mat nėra abejonės, kad žmogus

Dievą sukūrė. Dievas yra žmonijos ilgesių projekcijos figūra, čia Feuerbachas visiškai teisus. Šiaip ar taip, tai toji Mėnulio pusė, kurią mes gebame kultūros požiūriu matyti. Antrosios, tamsiosos, ne žmogaus sukurtosios pusės egzistencija taip nėra ginčijama, tačiau apie ją mums verčiau nieko nekalbėti, ją mes garbiname tylomis. Dievas yra kuriamas – kol kas laikykimės šio teiginio. Tiesa, žmogus yra Dievo paveikslas, tačiau ir Dievas yra žmogaus paveikslas, nepaprastai išaukštinta žmogaus versija. Žmogus kuriasi paveikslą, į kurį nori tapti panašus, ir šia prasme triūsia prie Dievo paveikslo. Dievas, tamsusis ir tylusis Dievas, galbūt yra giliausias pamatas, kad žmogus nėra savimi patenkintas ir kuriasi sau tokį aukštybių paveikslą. Ar Dievas iš tikrųjų egzistuoja, ar ne, – tatau Thomo Manno atveju lieka tikėjimo kupinos abejonės erdvėje ir gali ten likti, kol humanizmo vardan triūsiama prie Dievo paveikslo. Šiaip ar taip, šiame skyriuje esama pasąžo, kuris, jei tik savo ruožtu nėra vien vaizdinys Abraomo *sieloje*, aiškiai konstatuoja, kad Dievas yra „didingą „aš“ tarantis „tu“, Abraomui ir pasauliui nepriklausąs ir išorinis“. „Dievas buvo ugnyje, bet jis nebuvo ugnis“, jis galbūt todėl gali būti atrastas ir išmąstytas, kad jis yra.

Kaip nutiko, kad Abraomas atrado Dievą? Paskaitysiu, šiek tiek trumpindamas, kelis minėto skyriaus pasąžus: „Protėviui besąlygiškai svarbus buvo klausimas, kam žmogus turi tarnauti, ir keistasis jo atsakymas į tą klausimą buvo toks: Vienam Aukščiausiam. Ir tikrai keista! Tuo atsakymu bylojo savigarbos jausmas, kurį būtų galėjęs pavadinti pasipūtėlišku ir labai perdėtu. Vyras tasai būtų galėjęs sau tarti: „Kas gi esu daugiau ir kam aš daugiau tinku, – ir aš, ir sykiu manyje slypįs žmogus! Užteks, kad tarnausiu kokiam nors eliukui ar stabui ir žemesniajam dievukui, tatau nieko nelemia“. Taip jam patogiau būtų buvę. Tačiau jisai tarė: „Man, Abramui, o drauge su manim – ir žmogui valia tarnauti tiktai vienam Aukščiausiam“. Taip viskas prasidėjo. [...] Prasidėjo tuo, kad Abramus pamanė, jog vienai motinai žemei dera tarnauti ir melstis, nes ji derlių duodanti ir gyvastį palaikanti. Tačiau jis pastebėjo, kad žemei reikalingas lietus iš dangaus. Taigi ėmė dairytis dangun, pamatė saulę, josios grožybę, palaimą ir praeiksmą nešančią josios galybę, ir jau buvo

beapsisprendžias ją garbinti. Saulė nusileido, tad Abramasis įsitikino, jog ji, vadinasi, negali būti visų aukščiausia. Tada jis pažvelgė į mėnulį ir į žvaigždes – į šiuos net itin prielankiai ir su ypatinga viltimi. [...] Mat, Aušrinei patekęs, piemuo su banda pranyko, ir Abramasis nusprendė: „Ne, jie nėra manęs verti dievai“. Sielvartas graužė jo nusplūkusią sielą, ir jis padarė tokią išvadą: „Jeigu viršum jų, nors ir labai jie aukštai, nebūtų dar kokio vairininko ir viešpaties, kaipgi vienas jų galėtų tekėti, o kitas – leistis? Nederama būtų man, žmogui, tarnauti jiems, o ne tam, kuris juos valdo“.

Taip Abraomas, nepailsdamas ieškoti Aukščiausiojo, atrado Dievą, mokydamas jį toliau suformavo ir išmąstė [...] tam tikru atžvilgiu Abraomas buvo Dievo tėvas. Abramasis įžvelgė Jį ir išmąstė; didingosios ypatybės, kurias Abraomas Jam priskyrė, buvo, žinia, pirminė paties Dievo nuosavybė, Abramasis nebuvo jų kūrėjas. Tačiau, kita vertus, ar jis, tas savybes pažindamas, skelbdamas ir savo mąstymu jas realizuodamas, tam tikra prasme tikrai nebuvo ir jų kūrėjas? Žinia, galingosios Dievo savybės buvo tam tikra nuo Abraomo nepriklausoma išorinė ir objektyvi duotybė, bet sykiu jos ir jame slypėjo ir iš jo kilo; jo paties sielos galybė tam tikromis akimirkomis buvo sunkiai nuo jų teatskiriama, per pažinimą su tomis Dievo ypatybėmis kryžiuosi ir daiktan lydėsi, ir kaip tik iš to radosi sandora, kurią Viešpats paskui su Abraomu sudarė ir kuri buvo vien pabrėžtinis vidinio fakto patvirtinimas [...].“

Kadangi Dievo ir Abraomo sielos didybė buvo bemaž lygios, jie du gerai kits kitą pažinojo ir dažnai ginčijosi dėl prieštaraimų tarp gero kūrėjo ir pačiai sau paliktos kūrinijos, kurioje teisumas nuolat vis buvo trypiamas kojomis: „Klausyk, Viešpatie, – tarė anuomet Abramasis, – arba taip, arba kitaip, arba viena, arba antra! Jeigu nori turėti pasaulį, negali reikalauti, kad jis būtų teisingas; o jeigu tau tik teisumas terūpi, tada jau galas pasauliui. Tu tempi virvę išsyk už abiejų galų, nori, kad ir pasaulis būtų, ir teisumas jame. Bet jeigu nebūsi šiek tiek atlaidesnis, pasaulis negalės išlikti!“

Neturėdamas argumentų atremti šiuos priekaištus, Dievas apsigaubė maloninga tyla. Romano apie Juozapą pasakotojas aiškina: „Tasai Dievo tylėjimas buvo išraiška šiurpulingo fakto, priklausiusio

drauge ir objektyviajai Dievo būčiai, ir Abraomo sielos didybei, kurios savičiausias kūrinys jis, ko gero, buvo: fakto, kad prieštaringumas gyvojo pasaulio, kuris privalo būti teisingas, slypėjo pačioje Dievo didybėje, kad jis, gyvasis Dievas, buvo ne geras ar bent ne vien geras, bet sykiu ir blogas, kad blogis buvo jo gyvumo dalis, be to, kad blogis buvo ir šventas, stačiai šventumo reikalaujanti šventenybė! [...] ir tamsybės, blogis ir nenumatomos baisybės, ir žemės drebėjimas, pleškantis žaibas, saulę temdantis skėrių antplūdis, septyni piktieji vėjai, dulkių Abubu, širšės ir gyvatės buvo iš Dievo, ir jeigu jis buvo vadinamas visų ligų Viešpačiu, tai todėl, kad sykiu jas ir siuntė, ir gydė. Jis buvo ne gėris, jis buvo visa.“

Ne gėris, bet visa: šitaip jau esame pažengę toliau, nei siekia vaizdinys „mielojo“ Dievo, negalinčio atsakyti į kančios klausimą. Toliau esame pažengę ir literatūros požiūriu, nes su šiuo Dievu jau vėl galima kalbėtis. Jis yra literatūros figūra – kaip Viešpats Goethės *Fausto* prologe. Dievas, kurį sutinkame tekstuose, yra literatūra. Tai ne trūkumas, o išlaisvinimas ir šansas. Iš teiginio, kad Dievas yra išmąstytas, Thomas Mannas nedaro reikšmingos požiūriu kritiškos išvados: Matot, jo iš tikrųjų nėra; jo išvada priešinga: imkimės visi kartu Dievą atrasti, jį mąstyti ir drauge triūsti prie jo paveiklo. Thomas Mannas žino: būti be Dievo yra ne išsilaisvinimas, bet nuskurdimas. Nuolat vis atsinaujinantis Dievo išradinėjimas yra viena didžiųjų kultūros užduočių. Tas, kuris laiko žmogų Dievo paveikslu, nori tapti panašiu į Dievą. Tas, kuris, laikydamasis vulgaraus darvinizmo, laiko žmogų egoistine beždžione, turi taikstyti su savo panašumu į beždžionę. Žmonėms Dievas reikalingas, „visados jie tik dievus mėgdžioja ir elgiasi pagal tą dievų paveikslą, kurį susidaro“ (*Juozapas maitintojas*, Trečiasis skyrius, skirsnis „*Ašian tuo netikui!*“).

RAŠTAS IR TRADICIJA, LITERATŪROS POŽIŪRIU

Novalis provokuodamas sakė, kad kiekvienas privalas parašyti Bibliją (savosiose *Friedricho Schlegelio „Idėjų“ paraščių pastabose*). Kas yra rašytojai? Argi jie (bent jau reikšmingieji tarp jų) visados nėra sykiu ir apreiškimų gavę pranašai? Galbūt jie rašo ne Biblijas, bet vis dėlto – lyg ir kokius Biblijos apokrifus. Raštas ir tradicija, sako

katalikų Bažnyčia, bet paskui ji linkusi tradicijos sąvoką susiaurinti iki Romos mokymo. O gyvoji krikščionybės tradicija reiškia saugoti ugnį, ne pelenus; jai priklauso visa krikščionių kuriama kultūra – ir Thomo Manno romanas apie Juozapą, ir sakropopsas, ir Izenheimo altorius, ir Georgo Groszo Kristus su dujokauke, ir bokso profesionalų žėgnojimasis prieš kovą, ir šventojo Blažiejaus laiminimas. Visi raginami prisidėti, toliau plėtojant krikščionybę, nekreipiant dėmesio į klausimą, ar tas dera ar nedera prie šiuo metu dominuojančių doktrinų. Tradicija viską patikrins ir atskirs, ką verta išsaugoti. Daug religinio ilgesio šiandien veši anapus bažnyčių sienų, bet jeigu tokio ilgesio pagautas žmogus paskui kyšteli galvą į bažnyčią, jis pernelyg dažnai vėl atbaidomas visokiausio pobūdžio reikalavimais. Juk tikėjimas turi išlaisvinti. Įžūliai ir pašaipiai elgdamasis su Biblija, Thomas Mannas mėgina išsivaduoti iš maldingų pančių, kuriais jau išstisus šimtmečius surakinta krikščionybės Naujiena.

Thomas Mannas yra Nietzsche sekėjas. Jis žino, kokios sąlyginės yra visos vadinamosios tiesos. Pažodinis dogmų tekstas gal ir tebėra likęs tas pats, tačiau iš tikrųjų juk akivaizdu, kad kiekvienai laikui tiki kai ką kita ar bent ką kita akcentuoja. Empiriškai žvelgiant, nėra vienodu liekančio tikėjimo, vienodu liekančio tikėjimo išpažinimo – to mus visai nuneigiamai moko literatūros ir dvasios istorija. Net ir tuo pačiu metu tikėjimas nėra visur vienodas. Tradicija klostosi decentralizuotai ir regionaliai, ji yra ne tai, kas parašyta katekizmuose, enciklikose ir konkordijų formulėse, o tai, ką konkretūs tėvai konkrečiuose regionuose perduoda konkretiems vaikams.

Savaime suprantama, kad ir religinius tekstus galima nagrinėti literatūriškai. Tada, be abejo, pamatome, kad nė vienas religinis tekstas nėra vien kiekvienu žodžiu šventas – nei Biblija, nei dogmos ir net nei tikėjimo išpažinimas. Kanoniniai tekstai irgi yra literatūra, jie pavaldūs toms pačioms kūrimo ir recepcijos sąlygoms, kaip ir literatūra. Nei vienu, nei kitu turinio neįmanoma atskirti nuo formos. Pastoviųjų ir kintamųjų, išliekančiųjų ir besikeičiančiųjų dalykų santykis tikėjimo atveju nėra kaip branduolio ir kevalo ar kaip kūno ir apdaro. Nuo tikėjimo tiesų neįmanoma nuvilkti jų istorinio drabužio, neįmanoma jų turėti, sakytume, tyrų ir nuogų.

Ir Biblija, ir tikėjimo išpažinimas, ir dogmatikos raštai apkibę žemiškuoju purvu tų šimtmečių, kuriais šie tekstai radosi, – ir tas yra normalu ir visai nieko bloga. Romano apie Juozapą pasakotojas tikrai teisus, sakydamas, kad biblinės pranašystės apie Pažadėtąją žemę Izraeliui yra „vėlyvi ir tikslingi intarpai, o jų paskirtis – pirminių Dievo sumanymų pavidalu sukurti teisinį pagrindą tiems politiniams jėgų santykiams, kurie susiklostė karų keliu“ (*Prologas: Kelionė į pragarus*, Nr. 1). Pažadas yra vėliau atsiradusi politinė pateisinamoji ideologija. Thomo Manno pasakotojas tatau pasako sausai ir lyg tarp kita ko, tačiau oras išsyk nuskaidrėja, troški dvasios prievartavimo atmosfera pašalinama, o laisvam žvilgsniui atsiveria tikroji Biblijos didybė, kuri nėra ta, kad ten pasakojami vien pavyzdiniai dalykai. Tiesa, kaip moko ir Biblija, niekur neaptinkama tyra ir gryna, ją aptinkame *tiktai* su jos persimainymais istoriniais pavidalais. Raštas ir tradicija yra nelyg kokia upė, kuriamė pirminio šaltinio vanduo – Raštas – neatskiriama susimaišęs su visokio pobūdžio intakų srovėmis. Juk Reinas ties Bona susideda ne vien iš krikščioninio tyrumo pirminio Gotardo versmės vandens, – jis yra Reinas su visa jame plūduriuojančia bjaurastimi ir su viskuo, ką jis nešasi, perėmęs iš Arės, Nekaro, Maino ir Mozelio. Griežtai žvelgiant, ir pats šaltinis neaptinkamas. Ir prie Gotardo Reinas randasi ne iš kokio vieno vienintelio didžiulio urvo, o iš daugybės draugėn suplūstančių mažų versmių, tad tikrųjų jo ištakų neįmanu aptikti. Tas pat ir Biblijos atveju – ji suplūdusi iš daugybės mažų versmių ir todėl jos šventumas yra labai skirtingo pobūdžio; kaip žinia, praėjo ištisi šimtmečiai, iki daugmaž tapo aišku, kas jai priklauso, o kas – ne. Išsilaisvinimas būtų pripažinti, kad Šventojo Rašto neišbaigtumas yra ne trūkumas, bet paskata toliau rašyti, taigi, kažkas gera ir drąsinama – ypač rašytojams ir menininkams.

THOMAS MANNAS IR BIBLIJA

Thomas Mannas šios užduoties ėmėsi originaliai. Jis labai nuodugniai susipažino su Biblija ir Biblijos kritika. Ta aplinkybė, kad esama prieštaravimų tarp mokslinio pasaulėvaizdžio ir Biblijos, jo visai netrikdo, – priešingai, jis tatau paverčia pozityvia galia. Jo

santykis su šiuo konglomeratišku raštų masyvu, „kuris, turėdamas šimtus legendinių, anoniminių, pseudoniminių ir daugiau ar mažiau istorinių autorių, kaip visuma pats savaime susikūrė, ir todėl jo autoriumi vadinti Dievą yra visai pagrįstas dalykas“, – tasai santykis yra ne dogminis, bet pragmatinis. „Kas, žvelgiant proto akimis, yra Biblija? Ji susideda iš gausybės skirtingo pobūdžio ir nenuneigiamai skirtingos vertės literatūrinių judaizmo ir ankstyvosios krikščionybės produktų: mitų, sakmių, novelių, himnų ir kitokių kūrinių, istorinių pranešimų, traktatų, patarlių rinkinių ir įstatymų kodeksų, kurių sukūrimas ar, teisingiau, užrašymas išsidėstęs labai ilgame laiko periode – nuo penktojo šimtmečio prieš Kristų iki antrojo šimtmečio po Kristaus. Tačiau kai kurių jos dalių pradmenys savo kilme siekia dar tolimesnius laikus; tai žilos senovės likučiai ir nuolaužos, gulintys šioje knygoje nelyg didingi rieduliai.“ Tokia genezė, Thomo Manno akimis, ne tik nekelia abejonių dėl šios knygos rango, bet veikia kaip tik daro ją tokią vertingą. „Būdama pamokymų ir paguodos kalendorius, postilė, ratu besisukančių švenčių tekstų rinkinys, kurio didingą, su niekuo nesupainiojamą intonaciją mes girdime visose žmogaus gyvenimo stadijose, per krikštą, tuoktuves, laidotuves, ši milžiniška knyga yra persunkta ilgų žmonijos kartų pamaldumo, maldingo pasitikėjimo, primygtinius klausimus keliančios devocijos ir pagarbios meilės, tai – širdies nuosavybė, kurios neatims ir neįstengs paliesti kad ir kokia proto kritika“ (*Apie Knygų knygą ir Juozapą*).

Bibliją tokią padarė jos poveikio istorija. Todėl Thomas Mannas ir nedvejodamas ryžtasi Bibliją toliau kurti, ją humoristiškai taisyti, modernizuoti, su žaismingu mokslingumu filologiškai aiškinti jos netikslumus ir daryti ją psichologijos požiūriu įtikimą.

DIEVAS DARO PAŽANGĄ

Abraomas išmąstė Dievą. Jo kelias nebaigtas. Jis turi būti toliau tęsiamas. Privalu toliau triūsti prie Dievo paveiklo. Mat Dievo paveikslui artima tolesnės raidos idėja. Romane apie Juozapą esama atkryčio motyvo. Atkritėliai yra tie, kurie dar tebeaukvoja žmones – kaip, pavyzdžiui, Labanas, kuris, mėgindamas užsitikrinti Dievo

palaimą, savo namų pamatuose palaidoja pirmgimį sūnelį. O juk Dievas per Izaoko auką Abraomui parodė, kad žmonių aukojimo laikas jau praeityje. Man pasakojo, kad kino filme *Antroji pusė* sakoma: „Niekados nepaaukočiau sūnaus. Atsižadėčiau bet kurio Dievo“. Tai leistinas, žmogiškas atsakas. Ją aptinkame jau Thomo Manno romane: „O kai Abraomas susirengė [paskersti sūnų], tuomet tarė Viešpats: „Kaip drįsti? Argi aš Melechas, jaučiagalvis Baalų karalius? Ne, aš esu Abraomo Dievas, [...] ir tai, ką liepiau tau, liepiau ne tam, kad taip ir padarytum, o tam, kad patirtum, ko tau nevalia daryti, nes tai tiesiog tikra baisenybė akivaizdoj mano, o čia štai, beje, tau aviną duosiu“ (*Jokūbo istorijos*, Pirmasis skyrius, *Išmėginimas*).

Gyvulio auka yra pirmoji humanizuojamosios pažangos pakopa. Antroji pakopa yra kūno ir kraujo pakeitimas duona ir vynu. Dabar jau ir žudyti gyvulio pasirodo nebereikš, trokštant numaldyti Dievą. Dievas daro pažangą – lygiai kaip ir žmogus privalėtų ją daryti. Palyginti su realia gyvulio ar žmogaus auka, simbolizacija ir sublimacija yra pažanga. Taip žvelgiant, ginčai dėl Vakarienes ir kruvini susidūrimai, kurių dėl jos būta, yra atkryčiai. Thomas Mannas vaizduoja vieną tokį atkrytį, kai senasis Izaokas, gulėdamas mirties patale ir būdamas jau gerokai susijaukusio proto, atsiverčia į berniuką, virš kurio tėvas kitados kėlė skerdiko peilį: „Visai prieš pat kvapą išleisdamas jis net pamėgino – ir tiesiog neapsakomai sėkmingai pamėgino – avinu bliauti, o bekraujis jo veidas drauge pasidarė nuostabiai panašus į to gyvulio fizionomiją [...], todėl tad jie, siaubo pagauti, kuo skubiausiai kniūbsti puolė, kad nematytų, kaip sūnus į aviną virsta [...]“ (*Jokūbo istorijos*, Ketvirtasis skyrius, *Pirmykštis bliovimas*). Mirštančiojo Izaoko bliovimas romane tampa atkryčio simboliu. Reikalavimą laikytis senai senų, akivaizdžiai atgyvenusių išpažinimo skirtingumų Thomas Mannas priskiria „bliovimo“ kategorijai. „Laikams, kuriais buvo įmanu ginčytis, ar ostija „esanti“ aukos kūnas, ar tik ji „reiškianti“, buvo lemta ateiti tik trim tūkstančiais metų vėliau; tačiau ir šie didžiai tušti samprotavimai niekaip neįstengė pakeisti to fakto, kad paslapties esmė yra ir lieka belaikė dabartis.“ Belaikė dabartis. Kultūros požiūriu, per

kiekvieną Vakarienę susiduriame su simboliniu be galo senų laikų vyksmo sudabartinimu. Thomas Mannas nesiduoda apgaunamas. Per Vakarienę akivaizdžiai lieka duona ir vynas – ar Mišios vyktų pagal husitų, ar pagal kalvinistų, ar pagal liuteronų, ar pagal katalikų apeigas; lieka duona ir vynas, kurie nepavirsta į kūną ir kraują, ir tą visi mato. Jei esi ne teologas, o literatūros mokslininkas, tau turi būti leidžiama pasakyti: čia kalbama apie simbolį – man nepatinka teologų frazė „tik simbolis“. Funkcionuojantis simbolis yra didis dalykas, jis daro didelį poveikį tapatumo steigčiai. Liturgija privalo būti švenčiama oriai – dėl galingų simbolių, darančių poveikį stipriai taptumo steigčiai. Menininkai ir kunigai triūsia prie apeigos, prie mito. Menininkas ieško ne tiesos, bet pavidalo, taigi ir formuojamosios galios, kuria religija, kaip didis pasakojimas ir kultūrinis taisyklių veiklas, stabilizuoja gyvenimą. Menininkų bažnyčioje ne skebiamos dogmos, bet kultivuojami mitai.

Popiežius Benediktas XVI 2007 m. vasario 22 d. Apaštališkajame laiške *Sacramentum Caritatis* kalba apie „ars celebrandi“ (celebravimo meną). Taigi kunigas yra *artifex*, menininkas, šventybės amatininkas. Apeiga ir iš jos kyla tikėjimas visados yra tai tikra dirbtinybė. Celebravimo menininkas privalo žinoti, kokiomis priemonėmis jis pasieks pageidaujamą efektą. Tuo jis gimimingas pasauliečiui menininkui. Profesionalai nuo diletantų visados skiriasi tuo, kad žino, kokiomis priemonėmis pasiekiamas tam tikras poveikis. Krikščionių menininkų, muzikų, rašytojų, intelektualų užduotis ir toliau lieka tęsti tradiciją, ir toliau teberašant, – konstruktyviai ar destruktiviai, palaimingai ar piktai, švelniai ar šiurkščiai.

IRONIJA

Tikėjimas ir kalba: čia turime galvoje ne profesinę teologų kalbą, kuri bent iš pradžių su tikėjimu menkai tesusijusi; ir ne tą saldų žodyną, kuriuo savo kalbas puošia religijos valdininkai. Thomo Manno akimis žvelgiant, ši tema turi dvi briaunas, vieną tamsią, o kitą – žvilgančią, vieną gilios tylos, o kitą – kuo guviausio ironiško plepumo. Šimtas tūkstančių puslapių, kuriuos jis parašė per savo ilgą gyvenimą, siaučia tylos erdvę, tvyrančią juose lyg ciklono akis.

Diskretiškumas, verčias tylėti apie Amžinąjį, yra tamsioji briauna, reiškianti ne religijos akligatvį ir uždusimą, bet, priešingai, laisvę. Kalbos istorijos požiūriu jis, be to, yra pūdymas, kuris reikalingas, kad nualinta dirva gautų pailsėti. Šiame diskretiškume, o ne vien retoriškame imanencijos pertekliuje, slypi transcendencija, kurios pasigedo uolūs Thomo Manno kritikai (1953.12.26 ir kiti dienoraščio įrašai).

Šviesioji ir žvilgančioji pusė yra ironija, su kuria religinė tradicija gausiai ir gyvai iškeliama prieš akis. Ši ironija nėra griaunanti, ji yra Biblijos atgaivinimas, ji reiškia, kad atgaunama žaidimo laisvė Biblijos atžvilgiu, kad Biblija susigrąžinama kaip literatūra ir sykiu sudabartinama šiandieniniame mūsų gyvenime. Ironija yra viena tikėjimo laikysenų. Tikėjimas, kaip jį apibrėžia Thomas Mannas *Apolitiško žmogaus apmąstymuose*, yra ne doktrinieriškas teisuoliškumas, bet ieškojimo kupina abejonė. Ironija viską reliatyvizuoja, ir reliatyvizuoja pagrįstai, nes visa yra tuštybė. Koheletas, Saliamono pamokslininkas, buvo ne tik paniurėlis, bet ir ironikas. Jei viskas tėra vien vėjo dvelksmas, tuomet visa aprėpianti ironija yra teisingas atsakas į visą bruzdesį – net ir labai bruzdantiems. Kokiu nors požiūriu kone viskas yra komiška. Ironija yra teisingas atsakas į žmogaus klystamumą ir laikinumą. Ironija yra kuklumas. Ironija neskebia didingų teiginių. Ironija psichologizuoja, istorizuoja ir estetizuoja tikėjimą, daro jį nedogmatišką ir nepatetišką, kaip tik todėl jį sykiu modernizuodama ir humanizuodama. Ironija yra laisvė ir teikia laisvę. *Homo ironicus* Thomas Mannas yra didis *homo religiosus*.

Pranešimas perskaitytas 2009 m. liepos 14 d.

Iš vokiečių k. vertė Antanas Gailius

Der gläubige Thomas

Glaube und Sprache bei Thomas Mann

HERMANN KURZKE

Es gibt ein Bilderverbot, das die Unbegreiflichkeit Gottes vor der Zudringlichkeit der Menschen schützen soll, und es gibt ein Sprachverbot, das dem gleichen Zweck dient. Benennen heißt Beherrschen, heißt Untertänig machen. Worüber ich sprechen kann, darüber habe ich Macht. Das Verbot, den Gottesnamen auszusprechen, wahrt Gottes Freiheit. Über Gott habe ich keine Macht. Sakrale Sprache ist immer Sprache um ein Geheimnis herum; sie sagt niemals definitiv, wer Gott ist und wie er aussieht, sondern sie spricht in Gleichnissen und Parabeln, in Bildern und Metaphern, sie redet auf einer Grenze und bis zu einer Grenze hin, hinter der der Raum des Geheimnisses ist, das von ihr und vor ihr geschützt wird.

„Einen Gott, den es gibt, gibt es nicht“, schrieb Dietrich Bonhoeffer. Er meinte damit, dass Gott nicht unter unsere Begriffe fällt. Schon die Wendung „Es gibt“ geht zu weit. Unser Reden erreicht ihn nicht. „Das Reden basiert auf einer indezenten Selbstüberschätzung“, sagt Hofmannsthal *Schwieriger* (II, 14), „in einem Leben, wo doch schließlich alles auf das Letzte, Unaussprechliche ankommt“. Auch Goethe nehmen wir zu Hilfe, um den Ausgangspunkt zu klären. „Wir sprachen sodann über religiöse Dinge und den Mißbrauch des göttlichen Namens“, berichtet Eckermann vom 31. Dezember 1823. „Die Leute traktieren ihn“, sagte Goethe, „als wäre das unbegreifliche, gar nicht auszudenkende höchste Wesen nicht viel mehr als ihresgleichen. Sie würden sonst nicht sagen: der

Herr Gott, der *liebe* Gott, der *gute* Gott. Er wird ihnen, besonders den Geistlichen, die ihn täglich im Munde führen, zu einer Phrase, zu einem bloßen Namen, wobei sie sich auch gar nichts denken. Wären sie aber durchdrungen von seiner Größe, sie würden verstummen und ihn vor Verehrung nicht nennen mögen.“

Der Gottesname wird im hebräischen Alten Testament mit dem Tetragramm wiedergegeben, vier Buchstaben, die Christen als Jehova oder Jahwe auszusprechen sich angewöhnt haben. Ursprünglich bedeuteten sie Unaussprechlichkeit. Freilich hat schon das alte Judentum Übertragungen verwendet, die wir dann auch im Joseph-Roman finden: Elohim, die Pluralform von El – eigentlich „die Götter“, womit wohl eine die Einzelgötter der polytheistischen Umgebung überbietende Wesenheit gemeint war – und Adon oder Adonaj – der Herr bzw. die Herren. Im Christentum wird das rasch simplifiziert. Die Septuaginta schreibt „κύριος“, die Vulgata „dominus“, Martin Luther dann 1700 Mal „der Herr“. Damit ist der Unbegreifliche unter die Herrschaft der Begriffe geraten, denn „Herr“ ist etwas anderes als „Unbegreiflichkeit“.

Gott zu schützen vor der Zudringlichkeit der Menschen ist eine in der Neuzeit immer mehr zunehmende Aufgabe geworden. Spätestens seit den Konfessionskriegen des 16. und 17. Jahrhunderts ist das Wort „Gott“ immer häufiger zum Bestandteil von Ideologien geworden und menschlichen Interessen unterworfen worden. Das hat sich im 19. und 20. Jahrhundert weiter verschärft. Es gibt kaum eine Partei, kaum eine Bewegung, die das Wort „Gott“ nicht als Sau durch ihr Dorf getrieben hat. Es wurde als Schlußstein der gegensätzlichsten Gebäude verwendet – von Bilderstürmern und Bilderverehrern, von Papisten und von Pfingstlern, von Nationalisten und Antisemiten, von Pazifisten und Bellizisten, von Nationalsozialisten und von Christlich-Sozialen, von Linken wie von Rechten.

So etwas läßt die Sprache nicht unbeschädigt. Das Wort „Gott“ ist zu einer billigen Münze geworden. Es taugt poetisch überhaupt nichts mehr. Auch als Gläubiger kann man es öffentlich kaum noch verwenden, mit einer wichtigen Ausnahme: im Schutz der Liturgie, im sakralen Raum. Außerhalb gibt es für jeden sprachlich sensiblen

Menschen strenge Vorschriften. Eine zentrale ästhetische Anweisung betrifft die Rolle des Zitierens. Man kann das Wort „Gott“ benützen im Medium des Zitats. „Wäre Vater am Leben“, sagt Thomas Buddenbrook, als es mit der Familie bergab geht, „wäre er hier bei uns zugegen: er würde die Hände falten und uns alle der Gnade Gottes empfehlen“ (7. Teil, 7. Kapitel). Thomas Buddenbrook faltet nicht selbst die Hände. Er zitiert früheres Händefalten, früheren Glauben. Er will beten, kann es aber nicht mehr, und rettet sich ins Zitat. Das ist eine ehrliche und ehrenwerte, bis heute brauchbare Methode.

Das Ausgesprochene ist erledigt, so steht es in der Erzählung *Tonio Kröger*. Das lernte Thomas Mann von Nietzsche. Was erkannt ist, ist tot. Aus der Zudringlichkeit des Wortes, von der Tonio Kröger spricht, folgert eine Art Gefräßigkeit der Sprache, die sich selbst verschlingt. Das ist schwer zu fassen. „Das eigentliche Leben eines Gedankens“, schreibt Schopenhauer (*Über Schriftstellerei und Stil*, §275) „dauert nur, bis er an den Grenzpunkt der Worte angelangt ist: da petrifiziert er, ist fortan tot, aber unverwüstlich gleich den versteinerten Tieren und Pflanzen der Vorwelt. [...] Sobald nämlich unser Denken Worte gefunden hat, ist es schon nicht mehr innig noch im tiefsten Grunde ernst.“ Sprechen ist prinzipiell indiskret. Sprechend erkennen wir zwar, aber wir zerstören auch. Auf das Thema Religion angewendet: Es ist seit Jahrhunderten so viel von und über und mit Religion gesagt worden, daß immer größere Bereiche der Sprache religiös unverwendbar geworden sind. In unserer Zeit, einer Zeit maßloser und ungehemmter Indiskretionen, hat sich der Sprachverbrauch enorm beschleunigt. Es geht hier um den ästhetischen, nicht um den theologischen Aspekt, also darum, dass die Worte der religiösen Sprache fast durchgehend verbraucht wirken. Kaum eines davon, Gnade, Sünde, Erlösung, Heil, ist noch unbefangen verwendbar. Der Name Gottes insbesondere wurde viel zu oft mißbräuchlich im Munde geführt, als Deckmantel für Interessen. Das wurde von der Dichtkunst unbarmherzig aufgedeckt. Die meisten Dichter der letzten zweihundert Jahre hielten das abgewetzte religiöse Vokabular aus guten Gründen für nicht mehr verwendbar.

Ihre religiöse Wortlosigkeit ist aber nicht private Religionsschwäche und nicht traurig nihilistisches Verstummen, sondern gerade sie ist der Raum einer Botschaft, die nicht im Geschwätz zu Hause ist, sondern im Schweigen. Nicht von Gott zu reden kann eine Art von Frömmigkeit sein.

WIE ABRAHAM GOTT ENTDECKTE

Thomas Mann hat diese Sachverhalte tief empfunden. Er war kein Kirchgänger, und er war trotzdem der größte christliche Autor des 20. Jahrhunderts. Vier seiner acht Romane haben manifest religiöse Themen. *Der Zauberberg* ist ein Roman über den Tod, im *Doktor Faustus* geht es um die Erlösung, *Der Erwählte* ist ein Roman über Sünde und Gnade und die Wahl eines Papstes, und *Joseph und seine Brüder* ist sowieso der größte biblische Roman der Literaturgeschichte. Man kann aus diesen Romanen lernen, wie in der Moderne von Gott gesprochen werden kann. So gut wie nie wird ungeschützt von ihm geredet. Thomas Mann wahrt äußerste Diskretion gegenüber dem Wort „Gott“. Ein Gebet erlaubt er sich nur, wenn es wirklich darauf ankommt, wenn es gar nicht mehr anders geht – zum Beispiel an Neujahr 1937, als er sich nach vierjährigem Ringen zum Exil bekennt: „Und wie wohl auch ein Mensch, der aus religiöser Schamhaftigkeit den obersten Namen gemeinhin nur schwer über die Lippen oder gar aus der Feder bringt, in Augenblicken tiefer Erschütterung ihn dennoch um letzten Ausdrucks willen nicht entbehren mag, so lassen Sie mich [...] diese Erwiderung mit dem Stoßgebet schließen: Gott helfe unserm verdüsterten und mißbrauchten Lande und lehre es, seinen Frieden zu machen mit der Welt und mit sich selbst!“ (*Briefwechsel mit Bonn*)

Aus religiöser Schamhaftigkeit: Auf eigene Rechnung ausgedrückt ist das Religiöse peinlich. Als Tony Buddenbrook anhebt, ein lautes Gebet zu sprechen, zieht es alle zusammen vor Geniertheit (*Buddenbrooks*, 10. Teil, 8. Kapitel). Diese Scham ist die Maske, hinter der sich Thomas Manns Frömmigkeit verbirgt. Alles religiös Direkte erscheint ihm als Übergriff. Es will Gott in die Kästchen der Sprache einfangen, während er doch über alles Begreifen ist.

Jedes gesprochene Wort ist schon zuviel. Nur wer schweigt, kann hören – das verbindet Thomas Mann mit der Mystik. Vor Gott erscheint jede von Menschen gemachte theologische Aussage als Selbstüberschätzung, die mit Ironie quittiert wird. Ja, die Ironie ist eine theologische Tugend. Thomas Manns Gott scheint ein Ironiker zu sein. Scham und Ironie sind jedenfalls zwei Seiten derselben Medaille, sind Formen sprachlicher Diskretion gegenüber dem Geheimnis.

Scham und Ironie beherrschen auch Thomas Manns größtes religiöses Werk, die zweitausend Seiten starke Romantetralogie *Joseph und seine Brüder*, die von 1926 bis 1942 geschrieben wurde. Es gibt dort (*Der junge Joseph*, 2. Hauptstück) einen Abschnitt mit der provokanten Überschrift *Wie Abraham Gott entdeckte*. Thomas Mann hätte es auch überschreiben können: *Wie Abraham Gott erfand*. Denn es ist kein Zweifel, der Mensch hat Gott gemacht. Gott ist eine Projektionsfigur menschlicher Sehnsüchte, da hat Feuerbach ganz recht. Das ist jedenfalls die Seite des Mondes, die wir kulturell sehen können. Die Existenz einer anderen, der dunklen, nicht von Menschen geschaffenen Seite wird damit nicht bestritten, aber über sie machen wir besser keine Aussagen, sie verehren wir schweigend. Gott wird gemacht – daran halten wir uns erst einmal. Zwar ist der Mensch Gottes Ebenbild, aber Gott ist auch das Ebenbild des Menschen, eine überhöhte Version von ihm. Der Mensch erschafft sich das Bild, dem er ähnlich werden will, und arbeitet insofern am Bilde Gottes. Gott, der dunkle und schweigende Gott, mag der tiefste Grund dafür sein, daß der Mensch mit sich nicht zufrieden ist und ein solches Hochbild von sich entwickelt. Ob Gott wirklich existiert oder nicht, das verbleibt bei Thomas Mann im Raum eines gläubigen Zweifels und darf dort verbleiben, solange um der Humanität willen am Bilde Gottes gearbeitet wird. Immerhin gibt es im Kapitel eine Passage, die, wenn sie nicht ihrerseits nur eine Vorstellung in Abraham ist, klarstellt, daß Gott „ein gewaltig Ich sagendes Du außer Abraham und außer der Welt“ ist. „Er war im Feuer, aber nicht das Feuer“, er kann vielleicht nur deshalb entdeckt und hervorgedacht werden, weil er *ist*.

Wie kam es, daß Abraham Gott entdeckte? Ich lese, mit kleinen Kürzungen, ein paar Passagen aus dem entsprechenden Abschnitt vor: „Urvater hatte die Frage unbedingt wichtig genommen, wem der Mensch dienen solle, und seine merkwürdige Antwort darauf war gewesen: Dem Höchsten allein. Merkwürdig in der Tat! Es sprach aus der Antwort ein Selbstgefühl, das man fast hoffärtig und überhitzt hätte nennen können. Der Mann hätte mögen zu sich selber sagen: „Was bin und taue ich weiter und in mir der Mensch! Es genügt, daß ich irgendeinem Elchen oder Ab- und Untergott diene, es liegt nichts daran.“ So hätte er es bequemer gehabt. Er aber sprach: „Ich, Abram, und in mir der Mensch, darf ausschließlich dem Höchsten dienen.“ Damit fing alles an. [...] Es fing damit an, daß Abram dachte, der Mutter Erde allein gebühre Dienst und Anbetung, denn sie bringe die Früchte und erhalte das Leben. Aber er bemerkte, daß sie Regen brauche vom Himmel. Also sah er sich an dem Himmel um, sah die Sonne in ihrer Herrlichkeit, Segens- und Fluchgewalt und war auf dem Punkt, sich für sie zu entscheiden. Da jedoch ging sie unter, und er überzeugte sich, sie könne also nicht wohl das Höchste sein. Also blickte er auf den Mond und die Sterne – auf diese sogar mit besonderer Neigung und Hoffnung. [...] Denn da der Morgenstern aufging, verschwanden Hirt und Herde, und Abram folgerte: Nein, auch sie sind nicht meiner würdige Götter. Seine Seele war bekümmert vor Mühe, und er folgerte: „Hätten sie nicht über sich noch, so hoch sie sind, einen Lenker und Herrn, wie möchte das eine auf-, das andere untergehen? Es wäre unschicklich für mich, den Menschen, ihnen zu dienen und nicht vielmehr dem, der über sie gebietet.“

So hatte Abraham Gott entdeckt aus Drang zum Höchsten, hatte ihn lehrend weiter ausgeformt und hervorgedacht [...] gewissermaßen war Abraham Gottes Vater. Er hatte ihn erschaut und hervorgedacht, die mächtigen Eigenschaften, die er ihm zuschrieb, waren wohl Gottes ursprüngliches Eigentum, Abram war nicht ihr Erzeuger. Aber war er es nicht dennoch in einem gewissen Sinne, indem er sie erkannte, sie lehrte und denkend verwirklichte? Gottes gewaltige Eigenschaften waren zwar etwas sachlich Gegebenes

außer Abraham, zugleich aber waren sie auch in ihm und von ihm; die Macht seiner eigenen Seele war in gewissen Augenblicken kaum von ihnen zu unterscheiden, verschränkte sich und verschmolz erkennend in eines mit ihnen, und das war der Ursprung des Bundes, den der Herr dann mit Abraham schloß und der nur die ausdrückliche Bestätigung einer inneren Tatsache war [...].

Weil Gottes Größe mit Abrahams Seelengröße fast zusammenfiel, kannten sich die beiden gut und stritten häufig miteinander über die Widersprüche zwischen einem guten Schöpfer und einer auf sich gestellten Schöpfung, in der das Recht immer wieder mit Füßen getreten wird: „Höre, Herr“, hatte Abram damals gesagt, „so oder so, das eine oder das andere! Willst du eine Welt haben, kannst du nicht Recht verlangen; ist es dir aber ums Recht zu tun, so ist es aus mit der Welt. Du fassst die Schnur bei beiden Enden an, willst eine Welt und in ihr Recht. Wenn du aber nicht etwas milder wirst, so kann die Welt nicht bestehen.“

Weil Gott dagegen kein Argument hatte, hüllte er sich in wohlwollendes Schweigen. Der Erzähler des Joseph-Romans erläutert:

Dieses Schweigen war der Ausdruck eines ungeheueren Faktums, das sowohl dem Außensein Gottes wie auch gleichzeitig der Seelengröße Abrahams angehörte, deren eigentlichstes Erzeugnis es vielleicht war: des Faktums, daß der Widerspruch einer Lebewelt, die gerecht sein sollte, in Gottes Größe selber lag, daß er, der lebendige Gott, nicht gut oder nur unter anderem gut, außerdem aber auch böse war, daß seine Lebendigkeit das Böse mit umschloß und dabei heilig, das Heilige selbst war und Heiligkeit forderte! [...] auch die Finsternis, das Böse und das unberechenbar Schreckliche, auch das Erdbeben, der knisternde Blitz, der Heuschreckenschwarm, der die Sonne verdunkelte, die sieben bösen Winde, der Staub-Abubu, die Hornissen und Schlangen waren von Gott, und hieß er der Herr der Seuchen, so darum, weil er zugleich ihr Sender war und ihr Arzt. Er war nicht das Gute, sondern das Ganze.

Nicht das Gute, sondern das Ganze: Damit ist man schon weiter als mit der Vorstellung vom „lieben“ Gott, der die Frage nach dem Leid nicht beantworten kann. Und man ist auch literarisch

weiter, denn mit diesem Gott kann man wieder reden. Er ist eine literarische Figur wie der Herr im Prolog zu Goethes Faust. Ein Gott, der uns in Texten begegnet, ist Literatur. Das ist kein Mangel, sondern eine Befreiung und eine Chance. Thomas Mann schließt aus Gottes Hervorgedachtheit nicht religionskritisch: Da seht, es gibt ihn gar nicht wirklich, sondern er schließt im Gegenteil: Laßt uns alle mitmachen, laßt uns Gott entdecken, hervordenken und gemeinsam arbeiten an seinem Bilde. Er weiß: Ohne Gott zu sein ist keine Befreiung, sondern eine Verarmung. Die immer neue Erfindung Gottes ist eine der großen Aufgaben der Kultur. Wer den Menschen für Gottes Ebenbild hält, der will Gott ähnlich werden. Wer den Menschen vulgärdarwinistisch für einen egoistischen Affen hält, muß sich mit Affenähnlichkeit zufriedengeben. Die Menschen brauchen Gott, „immer ahmen sie nur die Götter nach, und je wie das Bild ist, das sie sich von ihnen machen, danach tun sie.“ (*Joseph der Ernährer*, 3. Hauptstück, Abschnitt „*Ich glaub‘ nicht dran!*“)

SCHRIFT UND TRADITION, LITERARISCH BETRACHTET

Novalis meinte provozierend, daß jeder eine Bibel schreiben solle (in seinen *Randbemerkungen zu Friedrich Schlegels ‚Ideen‘*). Was sind Dichter? Sind sie (wenigstens die bedeutenden unter ihnen) nicht immer auch Propheten, die Offenbarungen empfangen haben? Sie schreiben vielleicht keine Bibeln, aber doch eine Art Apokryphen zur Bibel. Die Schrift *und* die Tradition, sagt die katholische Kirche, aber dann neigt sie dazu, den Begriff Tradition auf das römische Lehramt einzuengen. Lebendige christliche Tradition aber bedeutet, die Flamme zu hüten, nicht die Asche; zu ihr gehört alles, was Christen kulturell schaffen, Thomas Manns Joseph-Roman ebenso wie Sacropop, der Isenheimer Altar ebenso wie Christus mit der Gasmaske von George Grosz, das Kreuzzeichen des Boxprofis vor dem Kampf ebenso wie der Blasiussegen. Alle sind aufgefordert, an der Weiterentwicklung des Christentums mitzuwirken, unbekümmert darum, ob das zu den gerade herrschenden Doktrinen paßt oder nicht. Die Tradition wird alles prüfen und das Bleibende

herausfiltern. Viel religiöse Sehnsucht sprießt heute außerhalb der Kirchen, aber wenn ein Sehnsüchtiger dann seinen Kopf in die Kirche hineinsteckt, dann wird er allzu oft wieder hinausgescheucht durch Zumutungen aller Art. Der Glaube soll doch frei machen. Wenn Thomas Mann frech und spöttisch mit der Bibel umgeht, dann um sich der frommen Fesseln zu erwehren, in die seit Jahrhunderten die christliche Botschaft geschlagen wird.

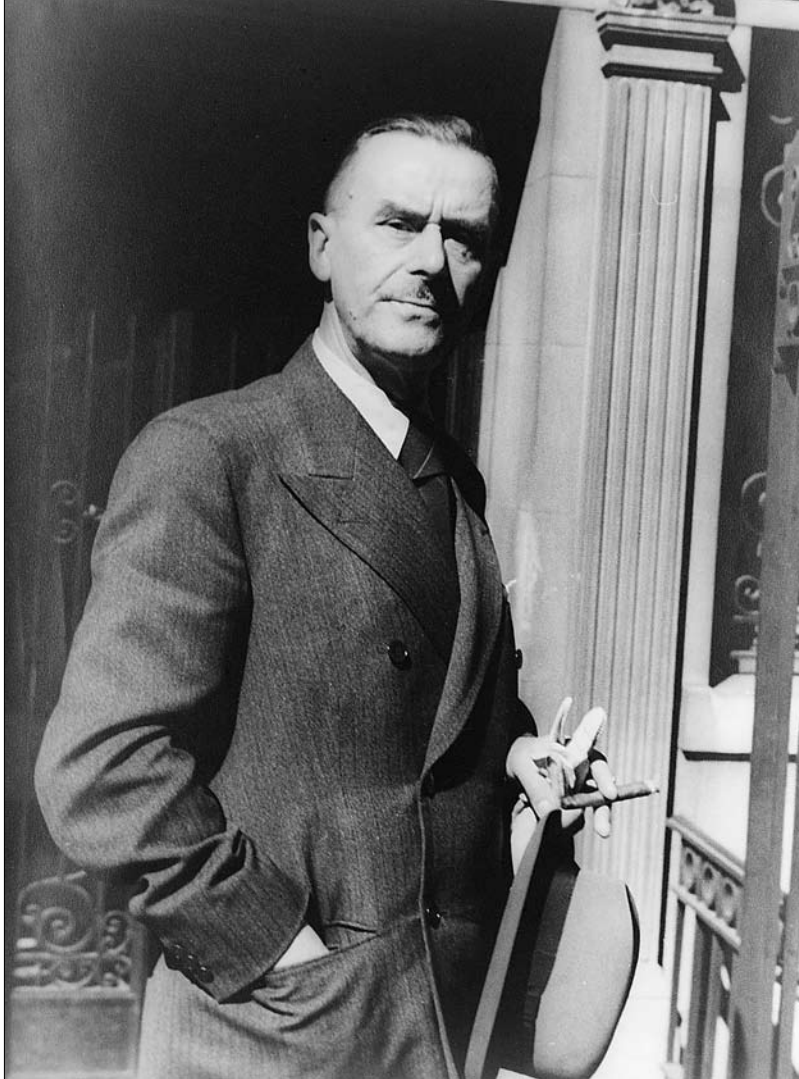
Thomas Mann kommt von Nietzsche her. Er weiß, wie bedingt aller sogenannten Wahrheiten sind. Der Wortlaut der Dogmen mag gleich geblieben sein, aber in Wirklichkeit glaubt doch ganz offenkundig jede Zeit etwas anderes oder setzt zumindest andere Schwerpunkte. Empirisch gesehen gibt es keinen gleichbleibenden Glauben, kein gleichbleibendes Bekenntnis – das lehrt die Literatur- und Geistesgeschichte ganz unwiderlegbar. Nicht einmal zur gleichen Zeit ist der Glaube überall gleich. Tradition vollzieht sich dezentral und regional, ist nicht das, was in den Katechismen, Enzykliken und Konkordienformeln steht, sondern das, was konkrete Eltern in konkreten Regionen ihren konkreten Kindern weiterreichen.

Auch religiöse Texte darf man selbstverständlich literarisch betrachten. Man sieht dann ohne jeden Zweifel, daß kein religiöser Text nur heilig ist in jedem Wort, die Bibel nicht, die Dogmen nicht und nicht einmal das Credo. Auch kanonische Texte sind Literatur und unterliegen den gleichen Produktions- und Rezeptionsbedingungen wie Literatur. Inhalt und Form lassen sich hier wie dort nicht trennen. Konstanz und Variation beim Glauben, das Bleibende und das Veränderliche verhalten sich nicht wie Kern und Schale oder wie Körper und Gewand. Man kann die Glaubenswahrheit nicht ihres historischen Gewandes entkleiden und hätte sie dann gewissermaßen rein und nackt. Auch an der Bibel, am Credo und an den Lehrschreiben der Dogmatik hängt der Erdschmutz der Jahrhunderte, in denen diese Texte entstanden, und das ist normal und nichts Schlimmes. Der Joseph-Erzähler hat schon völlig recht, wenn er die biblische Weissagung eines Gelobten Landes für Israel etikettiert als „späte und zweckvolle Eintragungen, die der Absicht dienen, politische Machtverhältnisse, die sich auf kriegerischem

Wege hergestellt, in frühesten Gottesabsichten rechtlich zu befestigen“ (*Vorspiel: Höllenfahrt*, Nr. 1). Die Verheißung ist eine nachträglich entstandene politische Rechtfertigungsideologie. Thomas Manns Erzählerfigur sagt das trocken und beiläufig, aber sofort ist die Luft klar, die Stickluft des Geisteszwangs beseitigt, und der Blick wird frei für die wirkliche Größe der Bibel, die nicht darin besteht, daß dort nur Vorbildliches erzählt würde. Die Wahrheit, das lehrt auch die Bibel, begegnet niemals rein und pur, sie begegnet *nur* in ihren Verwandlungen in geschichtliche Gestalten. Schrift und Tradition bilden eine Art Fluß, in dem sich das ursprüngliche Quellwasser – die Schrift – untrennbar vermischt hat mit Zuflüssen aller Art. Der Rhein bei Bonn besteht eben nicht nur im kristallklaren Ursprungswasser vom Gotthard, sondern er ist der Rhein nur mit allem Schmutz, der in ihm schwimmt, und mit allem, was er aus der Aare, dem Neckar, dem Main und der Mosel mit sich führt. Auch die Quelle verliert sich genau genommen. Der Rhein kommt auch am Gotthard nicht aus einem einzigen großen Loch, sondern aus vielen kleinen Quellen, die zusammenfließen, so daß sich der wahre Ursprung verliert. So ist es auch mit der Bibel – sie ist aus vielen kleinen Quellen zusammengefloßen und deshalb heilig in ganz unterschiedlicher Art, es dauerte bekanntlich Jahrhunderte, bis einigermaßen feststand, was zu ihr gehört und was nicht. Es wäre eine Befreiung, zu erkennen, daß das Unfertige der Heiligen Schrift kein Nachteil ist, sondern eine Aufforderung zum Weiter-schreiben, etwas Gutes also, etwas Ermutigendes insbesondere für Schriftsteller und Künstler.

THOMAS MANN UND DIE BIBEL

Thomas Mann hat sich dieser Aufgabe auf originelle Weise unterzogen. Er hat sich mit der Bibel und der Bibelkritik sehr gründlich befaßt. Daß Widersprüche bestehen zwischen dem wissenschaftlichen Weltbild und dem der Bibel, stört ihn nicht, im Gegenteil, er macht eine positive Kraft daraus. Sein Verhalten zu diesem konglomerathaften Schriftmassiv, „welches bei hundert sagenhaften, anonymen, pseudonymen und mehr oder weniger historischen

Thomas Mann. 1937

Verfassern als Ganzes sich selbst gemacht hat, weshalb ein volles Recht besteht, Gott seinen Verfasser zu nennen“, ist pragmatisch, nicht dogmatisch. „Was ist, vernünftig gesehen, die Bibel? Sie besteht aus einer Menge sehr verschiedenartiger und unleugbar auch verschiedenwertiger literarischer Erzeugnisse des Judentums und Urchristentums: Mythen, Sagen, Novellen, Hymnen und sonstigen Dichtungen, historischen Berichten, Abhandlungen, Spruchsammlungen und Gesetzes-Codices, deren Abfassung oder richtiger deren

Niederschrift sich auf einen sehr langen Zeitraum, vom fünften Jahrhundert vor bis ins zweite Jahrhundert nach Christus verteilt. Manche Bestandteile aber reichen ihrem Ursprung nach weit rückwärts über diesen Zeitraum hinaus: es sind Reste und Brocken grauen Altertums, die gleich gewaltigen Findlingen in dem Buche herumliegen.“ Weit entfernt, den Rang des Buches in Frage zu stellen, gibt ihm diese Genese vielmehr seinen Wert. „Kalender der Weisung und des Trostes, Postille, Textbuch der kreisenden Feste, dessen großen, unverwechselbaren Tonfall wir in allen Stadien des Menschenlebens, bei Taufe, Hochzeit, Begräbnis vernehmen, ist das gewaltige Buch imprägniert von der Andacht, dem frommen Zutrauen, der forschenden Devotion und ehrfürchtigen Liebe langer Generationszüge von Menschen, ein Besitz des Herzens, unentwendbar, unberührbar durch irgendwelche Verstandeskritik.“ (Vom Buch der Bücher und Joseph)

Die Wirkungsgeschichte hat also die Bibel gemacht – das ist keine Ketzerei, sondern eine philologische Tatsache. Deshalb hat Thomas Mann auch kein Bedenken, an der Bibel weiterzudichten, sie humoristisch zu korrigieren, sie zu modernisieren und in spielerischer Wissenschaftlichkeit ihre Ungenauigkeiten philologisch zu erklären und psychologisch plausibel zu machen.

GOTT MACHT FORTSCHRITTE

Abraham hat Gott hervorgedacht. Sein Weg ist nicht zu Ende. Er muß weiter fortgesetzt werden. Es muß weitergearbeitet werden am Bilde Gottes. Denn das Bild Gottes kennt den Gedanken der Fortentwicklung. Es gibt im Joseph-Roman das Motiv des Rückfalls. Rückfällig sind die, die noch Menschenopfer bringen wie Laban, der sein erstgeborenes Söhnchen in die Fundamente seines Hauses einmauert, um sich Gottes Segen zu sichern. Gott aber hat Abraham beim Isaakopfer gezeigt, daß die Zeit des Menschenopfers vorbei ist. In dem Film *Die andere Seite*, so habe ich mir erzählen lassen, wird gesagt: „Niemals würde ich meinen Sohn opfern. Ich würde jeden Gott verraten.“ Das ist eine zulässige, eine humane Antwort. Sie steht schon bei Thomas Mann: „Als aber Abraham

sich anschickte, [seinen Sohn zu schlachten], da sprach der Herr: ›Unterstehe dich! Bin ich Melech, der Baale Stierkönig? Nein, sondern ich bin Abrahams Gott, [...] und was ich befahl, habe ich nicht befohlen, auf daß du es tuest, sondern auf daß du erfahrest, daß du es nicht tun sollst, weil es schlechthin ein Greuel ist vor meinem Angesicht, und hier hast du übrigens einen Widder.‹, (*Die Geschichten Jaakobs*, 1. Hauptstück, *Die Prüfung*)

Das Tieropfer ist die erste Stufe eines humanisierenden Fortschritts. Die zweite Stufe ist die Ersetzung von Fleisch und Blut durch Brot und Wein. Auch die Tötung eines Tieres erscheint nun nicht mehr erforderlich, um Gott zu versöhnen. Gott macht Fortschritte, so wie der Mensch Fortschritte machen sollte. Die Symbolisierung und Sublimierung ist ein Fortschritt gegenüber dem realen Tier- oder Menschenopfer. So gesehen, sind die Abendmahlsstreitigkeiten und die blutigen Auseinandersetzungen, die mit ihnen verbunden waren, Rückfälle. Thomas Mann zeigt einen solchen Rückfall, als der alte Isaak, im Sterben liegend und schon ziemlich verwirrt, sich rückverwandelt in den Jungen, über dem einst der Vater das Schlachtmesser schwang: „Ja, dicht vor seinem Ende versuchte er mit dem sonderbarsten Erfolge wie ein Widder zu blöken, wobei gleichzeitig sein blutloses Gesicht eine erstaunliche Ähnlichkeit mit der Physiognomie dieses Tieres gewann [...], dergestalt, daß alle sich entsetzten und nicht schnell genug auf ihr Angesicht fallen konnten, um nicht zu sehen, wie der Sohn zum Widder wurde [...]“. (*Die Geschichten Jaakobs*, 4. Hauptstück, *Urgeblök*) Das Blöken des sterbenden Isaak wird im Roman zum Symbol der Rückfälligkeit. Das Bestehen auf uralten, offenkundig überholten Bekenntnisdifferenzen läßt Thomas Mann unter die Kategorie „Blöken“ fallen. „Zeiten, in denen man darüber streiten konnte, ob die Oblate der Leib des Opfers „sei“ oder ihn nur „bedeute“, sollten erst dreitausend Jahre später sich einstellen; aber auch diese höchst müßigen Erörterungen haben nichts daran zu ändern vermocht, daß das Wesen des Geheimnisses zeitlose Gegenwart ist und bleibt.“ Zeitlose Gegenwart. Es geht bei jedem Abendmahl, kulturell gesehen, um die symbolische Vergegenwärtigung eines Geschehens aus urfrühen Zeiten.

Thomas Mann läßt sich nichts vormachen. Es bleibt nun einmal beim Abendmahl offenkundig Brot und Wein, ob im hussitischen, im calvinistischen, im lutherischen oder im katholischen Ritus die Messe gelesen wird, – es bleibt Brot und Wein und wird nicht zu Fleisch und Blut, das kann jeder sehen. Wenn man nicht Theologe ist, sondern Literaturwissenschaftler, dann muß man sagen dürfen: Es handelt sich um ein Symbol. Und das ist nichts Schlechtes, nichts Schwaches – ich höre nicht gerne die Theologenwendung „*nur* ein Symbol“. Ein funktionierendes Symbol ist eine große Sache und hat starke identitätsstiftende Wirkungen. Die Liturgie soll würdig gefeiert werden – um starker Symbole willen, die eine starke Identitätsstiftung bewirken. Künstler und Priester arbeiten am Ritus, arbeiten am Mythos. Nicht nach der Wahrheit fragt der Künstler, sondern nach der Gestalt, und damit nach der formenden Kraft, mit der die Religion als große Erzählung und kulturelles Regelwerk das Leben stabilisiert. In der Kirche der Künstler werden nicht Dogmen verkündet, sondern Mythen kultiviert.

Papst Benedikt XVI. spricht in seinem Apostolischen Schreiben *Sacramentum Caritatis* vom 22. Februar 2007 von der „ars celebrandi“ (der Kunst des Zelebrierens). Der Priester ist also ein artifex, ein Künstler, ein Handwerker des Heiligen. Der Ritus und der aus ihm entstehende Glaube ist immer auch etwas Gemachtes. Der Zelebrationskünstler muß die Mittel kennen, mit denen er die gewünschten Effekte erzeugt. Das hat er mit den profanen Künstlern gemein. Das unterscheidet immer die Profis von den Dilettanten, daß sie die Mittel kennen, mit denen man bestimmte Wirkungen erzielt. Weiterhin haben christliche Künstler, Musiker, Schriftsteller, Intellektuelle die Aufgabe, sich zur großen christlichen Tradition weiterschreibend zu verhalten – sei es konstruktiv oder destruktiv, beglückt oder erboht, zart oder grob.

IRONIE

Glaube und Sprache: Damit ist nicht die Fachsprache der Theologie gemeint, die mit dem Glauben zunächst einmal wenig zu tun hat, und auch nicht das gesalbte Vokabular, mit dem Religionsbeamten

ihre Reden drapieren. Im Blickwinkel Thomas Manns hat das Thema zwei Facetten, eine dunkle und eine glitzernde, eine des tiefen Schweigens und eine der muntersten ironischen Schwatzhaftigkeit. Die rund hunderttausend Seiten, die er im Lauf seines langen Lebens vollgeschrieben hat, umrunden einen Raum des Schweigens, der in ihnen liegt wie das Auge des Sturms. Die Diskretion, die vom Ewigen schweigt, ist die dunkle Facette und bedeutet nicht Sackgasse und Ersticken des Religiösen, sondern im Gegenteil seine Freiheit. Sprachgeschichtlich ist sie außerdem die Brache, die das ausgeplünderte Land braucht, um sich zu erholen. In dieser Diskretion, nicht im bloß rhetorischen Überstieg der Immanenz, ist die Transzendenz, die eifrige christliche Kritiker Thomas Manns vermißten (vgl. Tagebuch 26.12.1953 u.ö.).

Die helle und glitzernde Seite ist die Ironie, mit der die religiöse Tradition reich und lebendig vor Augen gestellt wird. Es ist keine zerstörerische Ironie, sondern eine Verlebendigung, eine Rückgewinnung der Spielfreiheit gegenüber der Bibel, ihre Rückgewinnung als Literatur und damit ihre Vergegenwärtigung in unserem heutigen Leben. Ironie ist eine Glaubenshaltung. Glauben, so definiert Thomas Mann in den *Betrachtungen eines Unpolitischen*, ist nicht doktrinäre Rechthaberei, sondern suchender Zweifel. Ironie relativiert alles, und zwar zu Recht, denn alles ist eitel. Koheleth – der Prediger Salomo – war nicht nur ein Griesgram, sondern auch ein Ironiker. Wenn alles nur Windhauch ist, dann ist eine umfassende Ironie gegenüber der ganzen Geschäftigkeit die richtige Antwort – auch für sehr Geschäftige. Fast alles ist aus irgendeiner Optik betrachtet komisch. Ironie ist die richtige Antwort auf menschliche Fehlbarkeit und Vergänglichkeit. Ironie ist Bescheidenheit. Ironie macht keine großen Sprüche. Ironie psychologisiert, entdogmatisiert, entpathetisiert, historisiert und ästhetisiert den Glauben, aber eben damit modernisiert und humanisiert sie ihn auch. Ironie ist Freiheit und gewährt Freiheit. Der homo ironicus Thomas Mann ist ein großer homo religiosus.

Gehalten am 14. Juli 2009

Hermannas Kurzke, geboren 1943 in Berlin, Studium der Germanistik und der katholischen Theologie an den Universitäten München und Würzburg, Professor für Neuere deutsche Literaturgeschichte an der Universität Mainz. Zahlreiche Publikationen über Thomas Mann (z.B. „Thomas Mann. Das Leben als Kunstwerk“, München: C.H. Beck 1999 u.ö., „Thomas Mann. Ein Porträt für seine Leser“, München: C.H. Beck 2009), ferner über Goethe („Belagerung von Mainz“, Frankfurt: Societätsverlag 2007), Romantik (Novalis), Hymnologie (Herausgeber der kommentierten Anthologie „Geistliches Wunderhorn. Große deutsche Kirchenlieder“, München: C.H. Beck 2001 u.ö.), Gegenwartsliteratur und Kulturreligiosität („Unglaubensgespräch. Vom Nutzen und Nachteil der Religion für das Leben“, München: C.H. Beck 2005 u.ö.). Freie Mitarbeit im Feuilleton der „Frankfurter Allgemeinen Zeitung“ und in der „Literarischen Welt“. Mitherausgeber der Großen Kommentierten Frankfurter Thomas Mann-Ausgabe (S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main). Homepage www.staff.uni-mainz.de/kurzke.

Ingė Lukšaitė gimė 1940 m. Kaune. 1962 m. baigė Vilniaus Valstybiniame universitete istorijos specialybę. Nuo 1967 m. dirba Lietuvos Istorijos institute. Tyrinėja Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūros istoriją, reformacijos raidą (žymiausias darbas – monografija „Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje“, 1999), skelbia Mažosios Lietuvos kultūros istorijos šaltinius (M. Pretorijaus „Deliciae Prussicae“, 1999–2006; „Klaipėdos miesto ir valsčiaus evangelikų liuteronų bažnyčių vizitacijų 1676–1685 m. dokumentai“, 2009).

Reformacija senosios Lietuvos valstybėje epochų lūžyje

— INGĖ LUKŠAITĖ

Kodėl XXI a. pradžioje kalbame apie reformaciją, ir kodėl verta ją geriau pažinti? Jei ja domimės, aišku, kad kalbėsime visų pirma apie XVI a. Europos istorikai ir kelia klausimą, kodėl XVI a. yra toks svarbus mūsų šiuolaikiniam gyvenimui, o ypač – pažįstant mūsų minties, mentaliteto raidą. Trumpai atsakant, galime prisiminti, kad tas laikotarpis ir Vakarų, ir Centrinėje Europoje yra ankstyvųjų Naujųjų amžių pradžia, tarpuvartis į naują epochą. Naujųjų ir Naujausių laikų epochos tęsė tame tolimajame XVI amžiuje prasidėjusius procesus.

Dauguma XX amžiaus antrosios pusės Europos istorikų XVI amžiaus svarbiausiomis temomis įvardina: 1) humanizmą, renesansą, 2) reformaciją (perspėdami, kad renesansas ir reformacija tiesiogiai nesietini), 3) kontreformaciją; 4) užjūrio kraštų atradimus. Tad reformacija įvardinama kaip vienas iš keturių svarbiausių to amžiaus didžiausias permainas formavusių veiksnių. Ar tas tolimas XVI a. yra svarbus ir Lietuvos visuomenei, jos dabarties kultūros istorijai? Ar tebejaučiame tos tolimos epochos pėdsakus mūsų kultūroje? Ar pasisėmėme patirties, kuria galėtume pasiremti ir šiuo metu?

Kas tokio įvyko Lietuvoje per XVI a., ar tada įžengta į naują epochą, kokį vaidmenį tuo metu atliko reformacija? Specialūs tyrimai ir pasirinktieji periodizacijos kriterijų pluoštai leidžia teigti, kad reformacija Lietuvoje turėjo didelį poveikį iki XVII a. vidurio, t. y. visą šimtmetį. Kad lengviau suprastume reformacijos vaidme-

nį Lietuvai įžengiant į Naujuosius laikus, peržvelgsime kas įvyko Lietuvos kultūroje per laikotarpį, paženklinantą reformacijos ženklu – nuo XVI a. trečio–ketvirto dešimtmečio iki XVII a. vidurio.

Pirmiausia aptarkime Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystės kultūros situaciją. Lietuva iš XV amžiaus į XVI amžių įžengė paveldėjusi daugybę kultūros procesų, kuriems prasidėti galimybės sudarė pasibaigę Kryžiaus karai į Baltijos šalis. XV a. pradžioje buvo sustabdyta kelis šimtus metų trukusi Vakarų ir Centrinės Europos riterių, susibūrusių į Vokiečių ir Livonijos ordinus, ekspansija. Lietuva už tai mokėjo didelę kainą: kelis šimtus metų visuomenės energija, gyvybiniai resursai buvo sutelkti karų reikmėms, gynybai, kovoms dėl valstybės išlikimo. Nuo XV m. antrojo dešimtmečio, prasidėjus palyginant taikiam gyvenimo laikotarpiui, Lietuvos visuomenei iškilo būtinybė sukurti gausybę daugeliui Europos kultūrų būdingų institutų, visuomenės organizacijos ir valstybės valdymo formų, kultūros reiškinių, reikalingų kultūros raidai. Per XV amžių kultūros raida vyko sparčiai, tačiau tam, kad per nepilną šimtmetį būtų pasivytas kultūros kūrybai karuose prarastas laikas, reikėjo dar didesnio tempo ir rezultatyvesnės veiklos. O pirmiausia reikėjo tai suvokti, visuomenėje turėjo atsirasti sluoksniai, grupės, asmenybės, kurios formuluotų visuomenės poreikius, artikuliuotai paaiškintų, ko trūksta Lietuvos visuomenei sėkmingam jos gyvenimui.

Lietuva galime vadinti Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę bei lietuviškai kalbančius gyventojus – teritoriją, kurioje jie sudarė daugumą. Lietuviai tuo metu gyveno dviejose valstybėse: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vakarinėje dalyje ir Vokiečių ordino valstybėje; etniniu požiūriu suprantama Lietuva abiejose valstybėse sudarė dalį teritorijos ir dalį visuomenės. Toje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijos dalyje, kurioje lietuviai tuo metu sudarė gyventojų daugumą, buvo valstybės sostinė – Vilnius; jame buvo valdovo dvaras, vyko ir koncentravosi daugelis procesų: formavosi kanceliarija, vyko pirminė rašto sklaida, Vilniuje buvo pagrindinės katalikų bažnyčios vyskupijos – Vilniaus vyskupijos – buveinė, gausiausiai steigėsi vienuolynai. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Lietuva ribojosi su Prūsijos Kunigaikštystėje esančia vadinamąja

Mažąja Lietuva, dar kitaip Prūsų Kunigaikštystės administracijos vadintais Lietuviškaisiais valsčiais. Vienas jų buvo Klaipėdos valsčius. Siena ėjo Nemunu apie šimtą kilometrų. Čia senieji prūsai, kuršiai ir lietuviai jau tris šimtus metų gyveno Vokiečių ordino, o nuo 1525 m. Prūsijos Kunigaikštystės valstybėje, jie sudarė hierarchinės visuomenės struktūros žemutinę dalį: buvo valstiečiai ir miestelėnai, bet ne miestiečiai, ne pirkliai, ne amatininkai ar verslo žmonės; pereiti į aukštesnius socialinius sluoksnius prūsams, lietuviams Vokiečių valstybė sukūrė sunkiai peržengiamų ir teisinių, ir socialinių barjerų. Taigi, aptarsime kultūros raidą ir Lietuvos DK ir toje Prūsijos Kuniugaikštystės dalyje, kur XVI a. dauguma gyventojų buvo lietuviai, prūsai, kuršiai.

Pabandykime palyginti kultūros būklę XVI a. pradžioje, dar nepasidėjus Lietuvoje reformacijai, ir XVII a. viduryje, kai jau buvo praėjęs audringas jos veiksmo šimtmetis. Tai padės suprasti, kokie pokyčiai įvyko per tą laiką.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystėje dideli pokyčiai įvyko visoje bažnyčios reguliavimo sferoje esančiose srityse. Ypač – pačios bažnyčios veikloje ir jos santykiuose su visuomene. Pasirinkime iš daugelio pokyčių tik kai kuriuos, turėjusius poveikio tolimesnei Lietuvos kultūros raidai, kadangi kitaip tektų aptarti visą Lietuvos kultūros istoriją. Vieni ryškiausių pokyčių Lietuvoje per tą šimtmetį vyko visame rašto komplekse: pakito jo mokymas, susiformavo raštu pagrįsta švietimo sistema, paplito spauda ir knygų rengimas, t. y. iš esmės pasikeitė visas rašto sklaidos pobūdis, įskaitant ir rašto gimtąją kalbą vartojimą.

Švietime XVI a. pradžioje, t. y., prieš reformaciją, Lietuvos DK vyravo modelis, kuriame didžioji visuomenės dalis – valstiečiai ir miestelėnai – patyrimą perduodavo tiesiogiai šeimoje, kartu dirbdami jie išmokydavo jaunąją kartą darbo įgudžių, veikimo visuomenėje, formavo pasaulėjautą, grožio pajautimą. Pvz., valstiečių vaikai šeimoje išmokdavo ūkininkauti, šeima ir kaimo bendruomenė mokė papročių, elgesio, meninės veiklos, gyvavusios įvairiomis liaudies meno formomis: plataus ir įvairaus liaudies dainų, pasakojamosios tautosakos repertuaro, rankdarbių ir verslų. Europietiško švietimo

institucijų sistemos XIII a. nebuvo, tuojuo po krikšto XIV a. pabaigoje ir XV a. pirmojoje pusėje pradėjo veikti dvi katalikų bažnyčios katedrinės mokyklos, per XV a. buvo sukurtos tik kai kurios institucijos: 1409 m. Vytautas fundavo pirmąją parapiinę mokyklą Trakuose; po to per XV a. susidarė minimalus, labai retas parapiinių mokyklų tinklas, veikė kelios katedrinės mokyklos, prasidėjo mokymasis cechuose, tačiau nebuvo nei vidurinio nei aukštojo mokslo institucijų, juo labiau – jų tinklo. Nuo XVI a. vidurio padėtis pradėjo iš esmės keistis; XVI a. pabaigoje Lietuvos DK – je jau veikė visa europietiška mokymo institucijų sistema: parapiinės, katedrinės mokyklos, rašto ir amato mokymas cechuose, įkurtos kolegijos, partikuliarinės mokyklos ir gimnazijos, aukštoji mokykla. Visose jose buvo dėstomas europietiško švietimo turinys. Europietiškosios švietimo institucijų sistemos kūrimasis Lietuvoje prasidėjo nuo to, kad atsirado asmenų grupelė – reformacijos šalininkai, aiškiai suvokę Lietuvos švietimo būklės trūkumus XVI a. pirmojoje pusėje, per to amžiaus 5-tą dešimtmetį įvardino švietimo negeroves. Jie ėmėsi skelbti, kad Lietuvoje būtina kurti gimnazijas: Mykolas Lietuvis (Michalonus Lituanus) rašė „apgaildestauti turime, kad neturime gimnazijų“; Vidurio Lietuvos bajoras Abraomas Kulvietis (Abrahamus Culvensis) siūlė dalį bažnyčios turto skirti švietimui ir neturtingiems mokiniams, valdovo dvariškis Jonas Kozminietis (Cosmius) ragino geriau lavinti mokytojus ir dvasininkus. Ši grupelė suformulavo, kas yra blogai Lietuvos švietime, įvardijo trūkumus, kuriuos, matyt, jautė ne vienas intelektualinio elito atstovas. Evangelikas-reformatas Mikalojaus Radvila Juodasis 1558 m. savo dvare Vilniuje įsteigė mokyklą, aiškiai nusiteikęs išauginti ją iki gimnazijos, 1561 m. ją norėjo kurti pagal veikiančios Ciūricho mokyklos pavyzdį. Tas pats Mikalojus Radvila Juodasis – Vilniaus vaivada – 1564 m. testamente išreiškė norą ir iniciatyvą kurti Lietuvoje aukštąją mokyklą. Toliau sistema formavosi Lietuvoje susidarius konkurencijos sąlygoms tarp evangelikų ir katalikų bažnyčios šalininkų – vienos konkuruojančios pusės parodytą iniciatyvą stengėsi vykdyti ir kita. Taip gana sparčiai formavosi parapiinių mokyklų tinklas: evangelikai steigdami bažnyčias skirdavo lėšas mokyklai ir mokytojui, katalikai stengėsi daryti

tą patį. Per XVI a. antrąją pusę ir XVII pirmąją pusę parapiinių mokyklų tinklas žymiai sutankėjo palyginti su buvusiu XVI a. pradžioje. Ne menkesnė konkurencija vyko kuriant vidurinių tipo mokyklas. Čia iniciatyvą parodė katalikų bažnyčia, pradėjusi reformuotis pagal Tridento bažnytinio susirinkimo nutarimus; aukštieji katalikų bažnyčios hierarchai Lietuvoje suvokė, kad nebegalima delsti ir būtina skubiai steigti vidurinę ir aukštąją mokyklas: jie aplenkė evangelikus; jėzuitai Vilniuje 1570 m. įsteigė pirmąją kolegiją, o po devynerių metų – 1579 m. – Vilniaus universitetą. Jis įsteigtas po dviejų nepavykusių evangelikų bandymų kurti universitetą. Lygiagrečiai su katalikiškais vidurinėmis mokyklomis įvairaus tipo mokyklas steigė ir evangelikai: bajorė S. Vnučkienė savo dvare Šiluvoje įsteigė partikuliarinę mokyklą, XVI a. pabaigoje jau veikė Vilniaus evangelikų gimnazija, XVII a. pradžioje buvo bandyta įsteigti vidurinio tipo mokyklą Radvilų kunigaikštystėje Biržuose, o nuo XVII a. trečio dešimtmečio pradėjo veikti ir du šimtus metų veikė Kėdainių ir Slucko evangelikų reformatų gimnazijos, XVII a. pirmojoje pusėje su pertraukomis veikė ir Vilniaus evangelikų gimnazija. Tad reformacijos šalininkams XVI a. viduryje parodžius iniciatyvą patenkinanti visuomenėje susidariusį švietimo poreikį europietiškos švietimo institucijose ir tapus viena iš stiprių konkuruojančių pusių, XVII a. viduryje jau veikė visa europietiško švietimo institucijų sistema: ir evangelikų, ir katalikų parapiinės mokyklos, evangelikų, katalikų ir stačiatikių vidurinio mokslo institucijos: kolegijos, gimnazijos, partikuliarinės mokyklos, stačiatikių brolių mokyklos, katalikų katedrinės mokyklos ir katalikiškas universitetas.

Viena iš reikšmingiausių naujovių, ženklusių naujųjų laikų pradžią, buvo spaudos technologijos panaudojimas tekstams platinti. Nors knygų spausdinimas, Lietuvoje prasidėjo anksčiau nei joje pradėjo plisti reformacija, tačiau priešreformaciniais laikais Vilniuje pradėjusios veikti pirmosios P. Skorynos spaustuovės veikla po kelerių metų (1522–1530) nutrūko, ir tuo metu jos niekas netęsė. Reformacijos poveikio dėka kultūros naujovė – knygų spausdinimas – nepertraukiamai įsitvirtino Lietuvos kultūroje. Evangelikui Mikalojui Radvilai Juodajam 1553 m. įsteigus evangelikų spaustuovę

Lietuvos Brastoje (Breste), Lietuvos DK kokia nors spaustuvė veikė visad, iki pat šių laikų. Pirmąsias spaustuves savo dvaruose steigė evangelikai: reformatai ir arijonai. Valstybėje per porą dešimtmečių susidarė konkurencija su katalikų ir stačiatikių šalininkais. Per šimtą reformacijos metų iki XVII a. vidurio Lietuvos DK buvo veikusios apie 30 spaustuvių, iš kurių 15 buvo evangelikų, 7 – stačiatikių: unitų arba dizunitų, 4 katalikų, likusios be ryškios religinės pakraipos, arba keitusios savo religinę orientaciją. Pirmosios 7 spaustuvės, kurios veikė nuo XVI a. vidurio iki 8 dešimtmečio buvo evangelikų, jos veikė trumpai, tačiau net tais atvejais, kai trukdė nesėkmės, pvz. vienas iš spaustuvininkų paskendo keldamasis per upę su visais spausdmenimis, evangelikų energija ir ryžtas padėdavo suorganizuoti naują spaustuvę. Katalikiškosios, pradėjusios veiklą žymiai vėliau – nuo 1576 m., palaikomos institucijos – Vilniaus universiteto arba vienuolyno, veikė stabiliau ir ilgai. Pirmosios, kaip ir daugelis kitų, įvairių konfesinių orientacijų spaustuvių, veikusių per šimtmetį nuo XVI a. vidurio iki XVII a. vidurio buvo kultūrų sąveikos vaisiai: Lietuvos DK visuomenės poreikių formuotos, palaikomos ar finansuojamos dažniausiai Lietuvos DK asmenybių lėšomis, profesionalius spaustuvininkus – meistrus kvietėsi iš Lenkijos, Rygos, Vienos. Reformacijos laikmetis subrandino ir pirmąjį lietuvių spaustuvininką, leidinių lietuvių kalba rengėją – reformatą Jokūbą Morkūną (Jakub Markowicz). Intensyviausia jo veikla buvo Vilniuje: knygrišykla veikė 1575–1602 m., o spaustuvė 1592–1607 m. Kiekvienos tikiškos pakraipos spaustuvininkas rasdavo nišą savo veiklai, ugdė savo skaitytoją. Ši spaustuvių veikla formavo spaudinių repertuarą, antra vertus buvo spausdinama tai, ko reikėjo skaitančiai visuomenei. Išaugusį poreikį liudijo komerciniais pagrindais veikiančios spaustuvės, spartūs institucinių ir asmeninių bibliotekų formavimasis.

Per XVI a. reformacijos šalininkai sparčiai pakeitė santykį su raštingumu: jie gana nuosekliai formavo požiūrį į mokymąsi, kaip į sąlygą tapti geru krikščioniu. Siekė, kad kunigais dirbtų aukštojoje mokykloje studijavę asmenys. Visa tai rodė, kad formavosi naujas santykis su raštingumu.

Nenutrūkstamai pradėta knygų leidyba buvo ženklas, kad Lietuvos DK plečiasi rašto naudojimo sferos visuomenės gyvenime, o kultūros reiškinių – spaudos plitimą – galime vertinti ir kaip rašto plitimo priežastį, ir kaip pasekmę. Pažvelkime į Lietuvos DK raštui naudotas kalbas prieš reformaciją ir kokios jos buvo XVII a. viduryje. Priešreformaciniais laikais visame LDK rašto komplekse buvo vartojamos dvi pagrindinės rašto kalbos – lotynų ir rytų slavų rašto kalba (kitaip gudų, rusėnų kalba). Karaliaus Mindaugo, didžiojo kunigaikščio Gedimino dokumentai buvo parašyti lotynų kalba, Vytautas LDK valstybės vidaus dokumentacijai jau naudojo slavų rašto kalbą.

Reformacijos skelbiami reikalavimai plačiai vartoti lingva vulgaris bažnyčioje, tikėjimo skelbimą ir apeigas padaryti suprantamus visiems luomams, rengti knygas gimtąja kalba buvo nors ir nedidelio masto, bet vis dėlto rašto komplekso demokratėjimo pradžia. Nauja buvo tai, kad tikėjimo mokymas susietas su raštingumu gimtosios kalbos pagrindu. Tad palyginkime, kokia padėtis buvo šioje kultūros srityje XVI a. pradžioje ir XVII a. Iš priešreformacinių laikų – XVI a. pradžios – yra išlikę keli trumpi rankraštiniai tekstai lietuvių kalba: poteriai ir įrašai lotyniškų knygų paraštėse; nerasta didesnės apimties lietuviškų tekstų, perrašytų knygų ar kodeksų. XVII a. viduryje lietuvių kalba jau buvo parengtos, išverstos, išleistos visos pagrindinės knygos, reikalingos bažnyčių veiklai gimtąja kalba. Gausiausiai ir įvairiausiai šioje srityje veikė Prūsijos Kunigaikštystės evangelikų liuteronų bažnyčia: Mažojoje Lietuvoje buvo parengtos ir Karaliaučiuje išleistas plačiausias evangelikų liuteronų bažnyčių veiklai reikalingų knygų repertuaras. Prūsijos Kunigaikštystės liuteronai išleido pirmąją knygą lietuvių kalba – katekizmą, po to – giesmynus, sakramentų formules, maldyną, autorinę postilę, evangelijas, išvertė, bet neišspausdino visą Bibliją lietuvių kalba, išvertė ir išleido pirmąją teologijos knygą lietuvių kalba, parašė dvi, bet iki XVII vidurio išleido vieną – pirmąją – gramatiką lietuvių kalba. Praėjus 40 metų nuo pirmosios lietuviškos liuteroniškos knygos, Lietuvos DK katalikai taip pat ėmėsi rengti knygas lietuvių kalba: nuo 1585 m. iki XVII a. šešto dešimtmečio

išleido tris katekizmo vertimus, tris postilės knygas (vertimą ir dvi autorinės postilės dalis), giesmyną, parengė pirmąjį trijų kalbų, tarp kurių buvo ir lietuvių, žodyną. Lietuvos DK evangelikai reformatai šioje veikloje pagal knygų reikšmę užėmė tarpinę poziciją: išleido katekizmą, verstinę postilę, labai vėlai – pačiame XVII a. viduryje – maldyną, postilę, giesmyną, katekizmą. Jų darbą vainikavo S. B. Chylinskis, išvykęs studijuoti iš Lietuvos į Olandiją, ir dėl karų nebegalėjęs grįžti namo, Londone į lietuvių kalbą jis išvertė visą Bibliją, bet jam pavyko atspausdinti tik dalį Senojo Testamento. Tad per truputį daugiau kaip šimtmetį raštija lietuvių kalba nuo poterių ir pastabų knygų paraštėje nuėjo kelią iki dviejų visos Biblijos vertimų. Esminį postūmį šiai veiklai davė reformacija, jos atstovai buvo ir daugumos knygų lietuvių kalba rengėjai. Šį reiškinį lydėjo ir siekis lietuvių gyvenamose teritorijose diegti raštingumą gimtosios kalbos pagrindu: tam buvo parengti M. Mažvydo katekizmo elementorinis priedas, liuteronas M. Mažvydo ir Lietuvos DK bajoro reformato M. Petkevičiaus kvietimas namuose, ūkiuose mokytį šeimyną rašto ir religijos pagrindų iš lietuviškų katekizmų. Taip buvo sukurta pirmoji galimybė ir žengti pirmieji žingsniai mokytį raštingumo gimtąja kalba. Lietuvių gimtoji kalba tapo bažnyčios veiklos kalba šalia lotynų, lenkų ir vokiečių kalbų. Ji buvo naudojama raštui, pradėtas kalbos norminimas, radosi literatūrinė lietuvių kalba. Dėl politinių aplinkybių, nepakankamos kultūrinės savimonės, lietuvių kalba Lietuvos Didžiojoje kunigaikštystėje netapo dokumentacijos kalba. Čia rašto kalbos vietą Lietuvos DK dokumentacijoje palaipsniui užėmė lenkų kalba, o Prūsijos Kunigaikštystėje jau nuo Ordino laikų viešojo ir dokumentų kalba buvo vokiečių, bet jų dalis, skirta Lietuviškiems valsčiams buvo išleista ir lietuvių kalba. Tad LDK lietuvių kalba tapo spaudos, dalies apeigų bažnyčioje, bet ne dokumentacijos kalba.

Reformacijos dėka atsirado naujas kultūros reiškinys – žymiai platesnis Šv. Rašto pažinimas Lietuvos visuomenėje, o kartu ir jo vertimai, interpretacija, diskusijos dėl šv. Rašto teiginių, jų vertimo. Pats tekstas buvo ne kartą spausdinamas. Lietuvos DK ir Prūsijos Kunigaikštystėje besiformuojančios reformacijos kryptys – liutero-

nai, evangelikai reformatai ir arijonai savo doktrinas argumentavo šv. Rašto teiginiais, jiems paremti vyko daugybė disputų buvo parašyti ir išleisti poleminiai tekstai. Vien antrojoje XVI a. pusėje Lietuvos DK reformacijos kultūros veikėjai – evangelikai reformatai ir arijonai – parengė ir išleido 9 visos Biblijos ir Naujojo Testamento vertimus, o dar du leidinius išleido stačiatikiai. Pirmasis Biblijos vertimą į lenkų kalbą suorganizavo spaustuve, jos spausdinimui įsteigė ir Bibliją 1563 m. išleido evangelikas reformatas Mikalojus Radvila Juodasis. Apibendrinant galima tarti, kad tarp reformatorių vyko biblistinis judėjimas, siekiant pažinti šv. Rašto tekstą, jį versti, leisti ir platinti. Bibliją buvo verčiama į lenkų, bažnytinę slavų, rusėnų kalbas, J. Bretkūnas XVI a. pabaigoje Mažojoje Lietuvoje, o S. B. Chylinskis XVII a. viduryje Londone išvertė ją į lietuvių kalbą.

Šiame kontekste Lietuvos karaimų dvasininkas Izaokas Traketis – Icchak bin Abraham – parašė veikalą, nagrinėjančią Senąjį testamentą – pagrindinį karaimų religijos tekstą, žinomą visoje Europoje. Reformacijos dėka tie vertimai, interpretacijos ir polemika Lietuvos DK XVI a. padėjo žymiai platesnio Biblijos pažinimo, nei ankstesniais amžiais, pagrindus Lietuvoje.

Visi aptartieji kultūros reiškiniai keitė Lietuvos visuomenės mentalitetą, o visi tie ryškūs pokyčiai, vykę per XVI a. ir XVII a. pirmąją pusę, sietini su reformacija. Daugiau ar mažiau jie vyko visuose visuomenės sluoksniuose, tačiau daugiausia lietė diduomenę, dvasininkus, miestiečius, dalį bajorijos, mažiau – valstiečius, nors ir jie pajuto naujų bažnyčių ir parapijų steigimą.

Galima teigti, kad reformaciją Lietuvos DK paskatino kultūrų komunikacija, tačiau antra vertus, ji kaip visuomeninis judėjimas aukščiausio aktyvumo dešimtmečiais pati skatino kultūrų sąveiką, nuolat vertė ieškoti idėjų, požiūrių, veiklos būdų visuomenės poreikiams patenkinti, o tuo pačiu – išsilaikyti. Per nepilną šimtmetį kultūrų sąveika sparčiai kito: ji aprėpė ir asmeninių ryšių, ir institucijų kontaktų įvairovę, ir simboliais, ženklais, sąvokomis reiškiamą kultūros lygmenį.

Vienu iš mentaliteto kaitos ženklų buvo pradėtas reikšti kritinis santykis su socialine to meto tikrove. XVI a. ji intensyviausiai bran-

dino reformacijos šalininkai. Jie pirmieji pateikė visuomenės korekcijos, valstybės taisymo projektus. Juose ir kalvinistų, ir arijonų krypties atstovai (A. Volanas, Petras Gonezijas (Piotr z Goniąza), Simonas Budnas (Szymon Budny) ir kt.) argumentuodami požiūrius brėžė visuomenės teorijos kontūrus. Juose išryškėjo naujiems laikams būdingi elementai. Lietuvos DK kultūros istorijoje nauja buvo įžvalga, kad visuomenės sampratoje pagrindiniai elementai yra ne luomai, susidarę pagal žmonių kilmę (feodalizmo hierarchiją konstruojantį principą), bet į luomus pagal atliekamas funkcijas pasiskirstantys individai. Naujųjų laikų visuomenės teorijoms buvo artimi A. Volano, Venclovo Agripas teiginiai, kad teisė ir individų visuomeninė sutartis yra valstybę ir visuomenę konstruojantys ryšiai; prigimtinės teisės samprata buvo modifikuota modernaus suvokimo kryptimi. Susidariusi intelektualų grupelė buvo plataus ir gilaus europietiškojo išsilavinimo. Galima pastebėti, kad visuomenės teorijos pradmenis Lietuvoje kūrusiųjų mąstymo pagrindus, jų mentalitetą formavo keli erudicijos klodai: 1) antikos kultūros palikimas, permąstytas Europos renesanso idėjų požiūriu; 2) XVI a. Europos mąstytojų raštai, ypač reformacijos kurta visuomenės ir bažnyčios samprata; 3) krikščionybės raidą interpretuojantys veikalai; 4) savosios – Lietuvos DK – visuomenės ir Europos kraštų istorinė patirtis; 5) ypač to meto savosios valstybės ir visuomenės poreikiai, būtinybė reaguoti į aktualiausias reikmes. Šitaip Lietuvos DK evangelikų tekstuose buvo sukurti visuomenės teorijos pradmenys.

Reformacija sudarė galimybes Lietuvos DK susiformuoti ne scholastinei teologijai. Kiek dabar yra žinoma, evangelikai parašė ir paskelbė pirmuosius viešai svarstytus teologijos veikalus, jie pradėjo polemiką teologijos klausimais ir taip padėjo pagrindus autorinei teologijos raidai Lietuvos DK. A. Volanas 1564 m. parašė darbą apie Šv. Trejybės sampratą, jame apibūdino reformatų ir arijonų šv. Trejybės supratimo skirtumus ir pateikė Lietuvos reformatų poziciją. Tuose veikaluose jau buvo ne tik perimtoji iš užsienio autorių veikalų interpretacija, bet radosi ir savarankiško argumentavimo elementų.

Evangelikai reformatai XVI a. pabaigoje – XVII a. pradžioje pirmieji Lietuvos DK kultūros istorijoje parašė tekstus, kuriuose pradėjo svarstyti miestiečių vietos visuomenėje problematiką (Jonas Abramavičius (Jan Abramowicz), Andrius Volanas (Andreas Volanus), Adomas Rasis (Adam Rassius). Jų tekstuose buvo argumentuojama miestų ir miestiečių svarba valstybės gerovei, visuomenės ekonominei padėčiai, siūloma gerinti miestiečių, pirklių statusą visuomenėje ir taip koreguoti valstybės sandarą jos modernizacijos kryptimi. Svarstyti šiuos klausimus Lietuvoje buvo aktualu ir visuomeniniu požiūriu reikšminga, kadangi miestiečių padėtis Lenkijos ir Lietuvos valstybėje buvo žymiai blogesnė, o jų galimybės paveikti visuomeninį ir politinį valstybės gyvenimą – žymiai menkesnės nei daugumoje Centrinės Europos valstybių.

Reformacija stipriai pakeitė požiūrį į bažnyčios materialinių resursų naudojimą – evangelikai didesnę jų dalį, palyginti su priešreformaciniais laikais, skyrė mokymui, knygų leidybai, o per tai – tikėjimo mokymo skleidimui. Iš esmės keitėsi požiūris į kultūrinės veiklos vertę: prestižo dalyku tapo remti knygos leidimą ar parengimą, įkurti ir išlaikyti spaustuvę, dalyvauti sprendžiant, kokius leidinius reikia pirmiausia leisti. Visa tai sparčiai gausino pasauliečių ir dvasininkų, įsitraukiančių į rašytinę kūrybą, gretas. Savo ruožtu tai veikė ir katalikiškąją visuomenės dalį, ypač potirdentinės katalikų bažnyčios reformos šalininkus.

Visi išvardintieji pokyčiai buvo būdingi reiškiniams, žymėjusiems Europos Naujuosius laikus, tiksliau – ankstyvąjį laikotarpį.

Tačiau kaip atsitiko, kad kalbėdami apie pokyčius Lietuvos kultūroje šalia reformacijos šalininkų indėlio nuolat minime kelių reformacijos srovių asmenybes ir katalikų bažnyčios veiklą? Atsakymas slypi reformacijos raidos Lietuvoje ypatybėse, jos visuomenės nuostatose ir susidariusiose istorinėse sąlygose, suteikusioms reformacijai dar vieną reikšmę. Greitu žvilgsniu apžvelkime visą jos istoriją Lietuvoje. Ji prasidėjo XVI a. penktą dešimtmetį, iš pradžių – neapibrėžtos krypties, pirmieji jos šalininkai dar griežtai nesilaikė apibrėžtos doktrinos, bet priversti emigruoti iš Lietuvos DK į Prūsijos Kunigaikštystę, jie tapo liuteronais – vieni profesoriavo

Karaliaučiaus universitete, kiti tapo Mažosios Lietuvos lietuviškų bažnyčių liuteronų kunigais. Antroji banga Lietuvos DK prasidėjo XVI a. 6 dešimtmetyje, joje vyravo evangelikų reformatų – kalvinistų – kryptis; ji jau nuo 1557 m. suformavo savo bažnytinę sandarą, nuo tada net 450 metų vyko sinodai, nutrūkę jie buvo tik sovietiniais metais. Per dešimtmetyje nuo Lietuvos evangelikų reformatų atsiskyrė vadinamoji Mažoji bažnyčia – Lietuvos broliai – arijonai. Kai kuriuose dvaruose ir didžiuose miestuose stabiliai veikė liuteronų bendruomenės, kurios Lietuvos DK nesudarė vieningos bažnyčios organizacijos. Tad Lietuvoje veikė trys reformacijos srovės. Evangelikai reformatai sudarė daugumą svarbiausių Lietuvos DK valstybės pareigūnų ir senatorių. Veikė dar ir stačiatikių bažnyčia. Nors ir nusilpusi, praradusi apie pusę parapijų bei jų ekonominių resursų, bet išlaikiusi politinę galią ir aukštųjų hierarchų turtus bei dalies visuomenės paramą veikė katalikų bažnyčia. Esant tokiam jėgų išsidėstymui valstybėje galėjo kilti religiniai karai, sumaištys, žudynės, kaip tai vyko daugelyje Centrinės ir Vakarų Europos valstybių. Religiniai įsitikinimai lengvai galėjo tapti pretekstu politiniams ir ekonominiams reikalams tvarkyti ginklu: katalikų bažnyčia galėjo surasti galios resursų ir vykdyti popiežiaus nuncijaus raginimą įsteigti inkvizicinius teismus „eretikams“ naikinti, o evangelikai Vilniaus vaivada ir etmonai – sutelkti karines pajėgas savo pozicijoms ginti. Tačiau... Lietuvoje XVI a. tai neįvyko: katalikų bažnyčia nesteigė inkvizicijos, evangelikams karo vadams nekilo mintis pasinaudoti kariuomene, po šv. Baltramiejaus nakties žudynių Paryžiuje kviesdami Henriką Valua į sostą ir evangelikai, ir katalikai – didikų ir bajorų atstovai – įpareigojo karalių ir kitus būsimus karalius neleisti naudoti smurtą prieš kitatikius, įpareigojo karalių iš Paryžiaus – Baltramiejaus žudynių dalyvį – būti taikos tarp skirtingai tikinčiųjų garantu ir tai prisiekti. Vertingas buvo reformacijos įnašas į Trečiąją Lietuvos Statutą – taikos tarp skirtingai tikinčiųjų nuostatos teisinis įtvirtinimas, t. y. Varšuvos konfederacijos akto pavertimas LDK įstatymu. Evangelikai reformatai ir liuteronai Lietuvos DK susitarė veikti sutartinai, kai reikėjo nusistatyti santykius su valdovu kataliku, leisti naudoti apeigoms vieni kitų bažnyčias, suteikė abiejų

tikybų kunigams teisę teikti vieni kitiems sakramentus būtinybės akivaizdoje. Išskirti iš šios santarvės buvo arijonai, bet prieš juos iki XVII a. antro dešimtmečio dar nebuvo imtasi smurto. Pradėjus slūgti antrajai reformacijos bangai, o katalikų bažnyčiai pradėjus reformuotis po Tridento nutarimų priėmimo, Lietuvoje teismų keliu katalikų bažnyčia pradėjo atsiimti dalį buvusiųjų bažnyčių. Atrodė, kad reformacija turėjo pralaimėti jau tuo metu. Bet taip neįvyko. Evangelikai ėmėsi iš naujo funduoti bažnyčias, prie jų steigti mokyklas, siekė sudaryti galimybes savo jaunimui siekti aukštojo mokslo užsienyje, mobilizavo intelektualines jėgas disputams su kitų tikybų eruditais, rengė knygas.

Reformacija dar pusę amžiaus – iki XVII a. vidurio – išliko kultūros raidą kuriančioji jėga, o Lietuvoje susidarė jėgų pusiausvyra tarp reformacijos šalininkų ir besireformuojančios katalikų bažnyčios. Tos aplinkybės, kad dauguma visuomenės smerkė smurtą religiniu pagrindu, kad visos veikiančios bažnyčios gana ilgą laikotarpį nesiėmė smurto viena prieš kitą, bet dėl visuomenės palankumo kovojo kultūrinėmis priemonėmis, sudarė sąlygas greičiausiai kultūros kilimui Lietuvos DK, jei lygintume kultūros raidą su praėjusiuoju amžiumi ar XVII a. antrosios pusės ir XVIII a. Antra vertus, šios aplinkybės buvo palankios reformacijai tapti kultūros kūrybos veikėju. Jos veikla sudarė konkurencijos situaciją. Ši reformacijos reikšmė Lietuvos kultūros istorijoje buvo ne mažiau vertinga už pozityviąją veiklą. XVI a. antrojoje pusėje ir XVII a. pirmąjį dešimtmetį Lietuvos DK realiai buvo įgyvendinti skirtingai tikinčiųjų taikos sambūvio principai, net ir tada, kai karinės jėgos valstybėje valdymas buvo evangelikų rankose, įsitikinimas, kad jos negalima naudoti tikėjimui platinti, susidariusi visuomenėje jėgų pusiausvyra tarp skirtingai tikinčiųjų visuomenės dalių, varžė grupių, kurios vis dėlto siekė veikti represyviu būdu, veiklą. Visa tai, o kartu ir Lietuvos DK visuomeninio gyvenimo būdo savybės per kelis reformacijos vyksmo laikotarpius, o konkrečiai – jos plitimo ir pusiausvyros tarp skirtingai tikinčiųjų visuomenės dalių periodais, visuomenę orientavo į kultūrinę veiklą. Dėl tų istorinių aplinkybių daugiausia laimėjo visuomenė, Lietuvos DK kultūra.

Apibendrinant galima tarti, kad reformacijos judėjimas Lietuvoje prasidėjo toje visuomenės terpėje, kuri jautė kultūrinio gyvenimo trūkumus, nepatenkintus visuomenės poreikius, ta visuomenės dalis reformacijos Europoje idėjose išvėlgė dideles galimybes keisti ir gerinti savo šalies gyvenimą. Reformacijos, kaip religinio, visuomeninio ir kultūrinio judėjimo tipas Lietuvoje, Lietuvos visuomenės paveldėtos kultūrinės ir visuomeninės laikysenos nuostatos (pakan-tumas kitatikiams), susiformavusi pusiausvyra tarp evangelikų ir katalikų, sudarė reformacijai istorines sąlygas tapti postūmiu kuriant naujus reiškinius, juos perimant, t. y. sparčiai modernizuojant kultūrą. Jos vaidmuo šiuo požiūriu buvo dvejopas: 1) ji skatino, palaikė iniciatyvas įvesti, perimti, perkurti naujoves, kūrė kai kurių naujų kultūros elementų pradmenis; 2) kartu tapo kultūros kūrybą skatinančiu įtampos poliumi, veiksmu, vertusiu ir ne evangeliškąją visuomenės aktyvo dalį ieškoti būdų visuomenės kultūriniams poreikiams tenkinti. Per tą laikotarpį sparčiai keitėsi žmogaus mąstymas, mentalitetas, santykis su jį supančiu socialiniu, politiniu ir kultūros pasauliu. Dar ir dėl to reformacija buvo galingas postūmis Lietuvai įžengti į ankstyvuosius Naujuosius laikus. Šis jos poveikis baigėsi XVII a. viduryje, prasidėjus Lenkijos-Lietuvos karui su Rusija ir Švedija. Po šio karo reformacijos šalininkai ir jų sukurtos bažnyčios tapo mažumų bažnyčiomis ir nebeteko galingo kultūrą kuriančio postūmio jėgos.

Pranešimas perskaitytas 2009 m. liepos 15 d.

Die Reformation im alten litauischen Staat im Epochenumbruch

— INGĖ LUKŠAITĖ

Redet man von Reformation, wird davon ausgegangen, dass es sich um das 16. Jahrhundert in Europa handelt, wobei die europäische Historiker sich vor allem fragen, warum gerade das 16. Jahrhundert derart ausschlaggebend für unser modernes Leben ist. In diesem Zusammenhang sollte daran erinnert werden, dass dies in West- und Mitteleuropa der Beginn der frühen Neuzeit war, quasi das Vorzimmer zu der neuen Epoche. Die Neuzeit und die neueste Zeit bilden die Fortsetzung der Vorgänge fort, die ihren Ursprung im fernen 16. Jahrhundert hatten.

Die Mehrheit der europäischen Historiker der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts bezeichnen folgende Schlüsselpunkte des 16. Jahrhunderts: 1) den Humanismus und die, Renaissance, 2) die Reformation (ohne Zusammenhang zu dem 1. Punkt), 3) die Gegenreformation, 4) die Entdeckung der überseeischen Kontinente.

Die Reformation wird also als einer der vier wichtigsten Faktoren genannt, die die großen Wandlungen des Jahrhunderts prägten. Ist das ferne 16. Jahrhundert auch für die litauische Gesellschaft und die Geschichte ihrer modernen Kultur wichtig? Sind Spuren dieser entfernten Epoche immer noch in unserer Kultur zu spüren? Haben wir Erfahrungen geschöpft, auf die wir jetzt bauen könnten?

Was geschah eigentlich in Litauen im Laufe des 16. Jahrhunderts, war es ein Anfang einer neuen Epoche, welche Rolle spielte damals die Reformation? Aufgrund spezieller Studien und ausgewählter

Kriterien lässt sich behaupten, dass die Reformation in Litauen eine große Wirkungskraft bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts zeitigte, das heißt, ein ganzes Jahrhundert lang. Um die Rolle der Reformation für den Eintritt Litauens in die Neuzeit besser zu verstehen, folgt ein kurzer Überblick über die Ereignisse in der litauischen Kultur in dem Zeitraum von den 20-ern – 30-ern Jahren des 16. Jahrhunderts bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts.

Zunächst soll die kulturelle Situation des Großfürstentums Litauen erörtert werden. Aus dem 15. Jh. ererbte Litauen zahlreiche kulturelle Prozesse, deren Beginn durch das Ende der Kreuzzüge in die baltischen Länder ermöglicht wurde. Am Anfang des 15. Jh.s wurde, nach mehreren Jahrhunderten, die Expansion der Ritter aus West- und Mitteleuropa, die sich zum Deutschen Orden und zum Schwertbrüderorden vereint hatten, endlich aufgehalten. Litauen zahlte dafür einen hohen Preis: Jahrhunderte lang war konzentriert sich die Energie der Gesellschaft und die Lebensressourcen auf Kriegsbedürfnisse, sie waren der Verteidigung und den Kriegen zum Erhalt des Staates vorbehalten. Seit dem zweiten Jahrzehnt des 15. Jh.s, als eine recht friedliche Lebensperiode begann, stand die litauische Gesellschaft vor der Aufgabe, zahlreiche Institute und Behörden, Formen der Gesellschaftsordnung und der staatlichen Verwaltung, die für andere europäische Kulturen selbstverständlich waren zu schaffen, sowie Umstände, die für eine normale Entwicklung der Kultur notwendig waren. Im 15. Jh. entwickelte sich rasch, aber, da in diesem knappen Jahrhundert die in den Kriegen verlorene Zeit für die Entwicklung der Kultur nachgeholt werden musste, waren ein noch größeres Tempo und leistungsstärkere Aktivitäten erforderlich. Vor allem jedoch musste verinnerlicht werden, dass Gesellschaftsschichten, Gruppen und Persönlichkeiten auf die Bildfläche treten sollten, die Bedürfnisse der Gesellschaft artikulieren konnten und Voraussetzungen für ein erfolgreiches Leben der litauischen Gesellschaft artikulieren konnten.

Als Litauen bezeichnet man das Großfürstentum Litauen und die litauisch sprechende Bevölkerung darin sowie Territorien, wo diese Bevölkerung überwog. Litauer lebten zu dieser Zeit in zwei

Staaten; im westlichen Teil des Großfürstentums Litauen sowie im Staat des Deutschen Ordens; in beiden Staaten machte das ethnisch gesessene Litauen nur einen Teil der Fläche und der Gesellschaft aus. In dem Teil des Großfürstentums Litauen, indem zu jener Zeit die Mehrheit der Bevölkerung Litauer darstellten, befand sich auch die Hauptstadt des Landes – Vilnius. Hier war auch der Hof des Herrschers, wo sich zahlreiche Vorgänge konzentrierten: der Verwaltungsschriftverkehr und die primäre Verbreitung der Schrift. In Vilnius befand sich auch das Hauptquartier des Hauptbistums der katholischen Kirche, hier wurden die meisten Klöster gegründet. Das Litauen des Großfürstentums grenzte an Kleinlitauen, das sich im Herzogtum Preußen befand. Die preußische Verwaltung bezeichnete das Gebiet auch Litauische Kreise. Einer davon war der Kirchenkreis Memel (Klaipėda), wo wir uns jetzt gerade befinden. Die Grenze verlief etwa 100 Kilometer entlang der Memel. Die alten Preußen, Kuren und Litauer lebten seit drei Jahrhunderten im Staat des Deutschen Ordens und ab Jahre 1525 im Herzogtum Preußen, sie bildeten den untersten Teil der gesellschaftlichen Hierarchie, sie waren Bauer oder Stadtbewohner, aber gehörten nicht zum Bürgertum, zu Handels- oder Geschäftsleuten. Es war für Preußen und Litauer gesetzlich verboten, in diese Gesellschaftsschichten überzutreten.

Wir werden also die kulturelle Entwicklung sowohl im Großfürstentum Litauen, als auch in dem Teil des preußischen Staates, in dem im 16. Jh. Litauer, Preußen und Kuren die Mehrheit der Bevölkerung bildeten, erörtern.

Wie war Litauen am Anfang des 16. Jahrhunderts? Versuchen wir auch den Stand der Kultur zu vergleichen: für den Anfang des 16. Jh.s, vor dem Ausbruch der Reformation in Litauen, und die Mitte des 17. Jh.s, als das stürmische Jahrhundert mit seinem Höhepunkt bereits vorbei war und die Reformation nicht mehr die Kraft besaß, die Kultur der Gesellschaft zu gestalten, Dieser Vergleich erleichtert das Verständnis für den Wandel, der sich in dieser Zeit vollzog.

Fangen wir mit dem Großfürstentum Litauen an: In jener Zeit gab es viele und große Veränderungen in mehreren Bereichen des

staatlichen und gesellschaftlichen Lebens. Große Umwandlungen wurden auf allen von der Kirche gesteuerten Gebieten vollzogen. Ganz besonders – in der Tätigkeit der Kirche selbst und in ihrer Position innerhalb der Gesellschaft. Wollen wir also einen Überblick über diese Gebiete und die Veränderungen während der Reformationsperiode versuchen, wobei wir nur einige der vielen Aspekte betrachten werden, denn sonst müsste man die gesamte Kulturschichte Litauens abhandeln.

Eine der deutlichsten Veränderungen geschah in diesem Jahrhundert rund um die Schrift: ihre Lehre und das auf Schrift aufgebaute Bildungssystem änderten sich, Presse und Buchausgaben verbreiteten sich, d.h., das gesamte Wesen der Schriftverbreitung wandelte sich, auch der Schriftgebrauch in der Muttersprache.

Im Bildungswesen herrschte im Großfürstentum Litauen am Anfang des 16. Jh.s, d.h., vor der Reformation, das Modell vor, in dem Großteil der Gesellschaft – Bauer und Städter – ihre Erfahrung direkt in ihren Familien vermittelten: beim gemeinsamen Arbeiten brachten sie der jungen Generation Fertigkeiten bei, vermittelten das, was sie konnten, Bauernkinder, zum Beispiel, lernten von ihren Vätern ackern, in der Familie wurde Tierhaltung und Hofführung weitergegeben, die Familie brachte Sitten, Umgang in der Dorfgemeinde und allerlei Künste bei, die in den verschiedensten Bereichen des Haushaltes Stellenwert besaßen – einen umfänglichen Schatz an Volksliedern, Legenden, Geschichten und Rätseln sowie verschiedene Handarbeiten und Gewerbe. Europäische Bildungsinstitutionen gab es noch nicht, im 15. Jh. wurden nur einige Institutionen gegründet: Im Anschluss an die Christianisierung Ende des 14. Jh.s waren zwei Domschulen der katholischen Kirche gegründet worden, im Jahr 1409 stiftete Vytautas die erste Gemeindeschule in Trakai, dann entstand im 15. Jh. ein schwach entwickeltes Netz an Gemeindeschulen, zudem funktionierten einige Domschulen, man begann auch mit dem Unterricht in Zünften, allerdings gab es keine weiterführenden oder Hochschulen, kaum zu reden von einer Vernetzung. Ab Mitte des 16. Jh.s änderte sich die Lage grundsätzlich; Ende des 16. Jh.s funktionierte im Großfürstentum Litauen bereits

ein komplett europäisches Bildungssystem: Gemeinde- und Domschulen, Kollegs, Partikularschulen und Gymnasien, eine Hochschule, an der europäische Bildungsinhalte vermittelt wurden. Die Entwicklung des kompletten Systems europäischer Bildungsinstitute in Litauen begann mit einer kleinen Gruppe von Anhängern der Reformation, die in der ersten Hälfte des 16. Jh.s verschiedene Mängel im Bildungswesen aufspürten und sie in den 40-ern deutlich benannten. Sie waren es, die forderten, dass es in Litauen unbedingt Gymnasien geben solle. Michalon Lituanus schrieb: „Es ist zu bedauern, dass wir keine Gymnasien haben“. Der Landadlige aus Mittellitauen, Abrahamus Culvensis, schlug vor, einen Teil des Vermögens der Kirche der Bildung sowie armen Schülern zu widmen, Jonas Cosmius vom Hof des Herrschers forderte, Lehrern und Geistlichen besseren Unterricht zukommen zu lassen. Diese Gruppe wies auf Mängel im Bildungswesen hin und benannte Fehler, die wohl von mehreren Intellektuellen erfasst wurden. Nikolaus Radziwił (genannt) der Schwarze, der sich zur reformierten Kirche bekannte, gründete im Jahr 1558 in seinem Hof in Vilnius eine Schule und unternahm Anstrengungen, sie in ein Gymnasium zu erweitern, 1561 wollte er sie nach dem Muster der Schule in Zürich gestalten. Derselbe Nikolaus Radziwił, als damaliger Woiwode von Vilnius, äußerte im Testament von 1564 seinen Willen, eine Hochschule in Litauen zu gründen. Im Weiteren entwickelte sich das Schulsystem aufgrund der nun entstandenen Konkurrenz zwischen der evangelischen und der katholischen Kirche. Jeweils gegenseitig wurden Initiativen aufgegriffen, wodurch ziemlich rasch ein Netz von Gemeindeschulen entstand: die Protestanten bewilligten bei Gemeindegründungen ebenfalls Geldmittel für Schulen und Lehrer, die Katholiken ahmten dieses nach. In der zweiten Hälfte des 16. Jh.s und in der ersten Hälfte des 17. verdichtete sich dieses Schulnetz weiter. Nicht geringer war die Konkurrenz auch bei der Gründung weiterführender Schulen. Hier wurde die Initiative von der katholischen Kirche infolge der Reformbemühungen nach dem Trienter Konzil übernommen. Die leitenden Geistlichen der katholischen Kirche in Litauen begriffen, dass sie nicht mehr zögern

durften und sowohl weiterführende Schulen als auch eine Hochschule dringend gegründet werden mussten. Sie handelten schneller als die evangelische Kirche, und 1570 eröffneten die Jesuiten das erste Kolleg in Vilnius und nach neun Jahren, 1579, nach zwei gescheiterten Versuchen der Protestanten, auch die Universität. Parallel zu katholischen weiterführenden Schulen wurden auch von Protestanten verschiedene Schulen gegründet; Ende des 16. Jh.s gab es bereits ein evangelisches Gymnasium in Vilnius. Anfang des 17. Jh.s gab es Bestrebungen, eine weiterführende Schule im Fürstentum Radziwił in Biržai zu gründen, und in den 20-er Jahren des 17. Jh.s wurden reformierte Gymnasien in Kėdainiai und Sluckas eröffnet, die zweihundert Jahre lang aktiv waren. Die Anhänger der Reformation versuchten also, das in der Gesellschaft entstandene Bildungsbedürfnis nach europäischem Muster bereits in der Mitte des 16. Jh.s zu decken. Sie erwiesen sich als starke Partei im Wettbewerb und so funktionierte in der Mitte des 17. Jh.s bereits ein komplettes Bildungssystem nach europäischem Muster: evangelische und katholische Gemeindeschulen, evangelische, katholische und orthodoxe weiterführende Schulen, Kollegs, Gymnasien, Partikularschulen, katholische Domschulen und eine katholische Universität.

Eine der bedeutsamsten Neuheiten, die den Beginn der Neuzeit markierten, war die Verwendung der Drucktechnologie für das Vielfältigen von Texten. Obwohl der Buchdruck in Litauen vor dem Beginn der Reformation einsetzte, funktionierte die Druckerei von Skoryna lediglich einige Jahre (1522–1530). Dank des Einflusses der Reformation etablierte sich der Buchdruck aber kontinuierlich in der litauischen Kultur. Seit der Reformierte Nikolaus Radziwił (genannt) der Schwarze 1553 eine evangelische Druckerei im litauischen Brest gegründet hatte, war im Großfürstentum Litauen stets eine Druckerei tätig. Die ersten Druckereien wurden in Gutshöfen von Protestanten, Reformierten und Arianer gegründet. Auf dieser Weise entstand während weniger Jahrzehnte eine Konkurrenz zu Katholiken und Orthodoxen. In den hundert Jahren der Reformation bis zur Mitte des 17. Jh.s waren im Großfürstentum Litauen ca. 30

Druckerei tätig, von denen 15 Protestanten gehörten, 7 – Orthodoxen; Unierten oder Disunierten, 4 waren im Besitz von Katholiken und die restlichen – ohne eindeutige religiöse Ausrichtung oder mit wechselnder religiöser Ausrichtung. Die ersten 7 Druckereien, die seit der Mitte des 16. Jh.s bis in die 60-er Jahre tätig waren, waren protestantisch, funktionierten jedoch nur über einen kurzen Zeitraum. Manchmal wurden Entwicklungen gehemmt, beispielsweise ertrank ein Drucker samt Lettern beim Überqueren eines Flusses, doch dank der Energie und Entschlossenheit der Protestanten wurde eine neue Druckerei organisiert. Die katholischen Druckereien begannen ihre Tätigkeit bedeutend später, wurden aber seit 1576 durch Institutionen wie durch die Universität Vilnius oder verschiedene Klöster unterstützt und funktionierten stabil und lange. Die ersten, wie auch viele anderen Druckereien diverser religiöser Ausrichtungen, die hundert Jahre lang von der Mitte des 16. Jh.s bis der Mitte des 17. Jh.s tätig waren, erwiesen sich als Produkte der Wechselwirkung von Kulturen. Geprägt durch die Bedürfnisse der Gesellschaft im Großfürstentum Litauen, gefördert und finanziert zumeist von Persönlichkeiten des Großfürstentums Litauen, luden sie professionelle Drucker aus Polen, Riga und Wien ein. Die Reformationszeit brachte auch den ersten litauischen Drucker und Herausgeber auf Litauisch hervor: den Reformierten Jakob Markowicz. Seine intensivste Phase hatte er in Vilnius: die Binderei war 1575–1602 und die Druckerei 1592–1607 tätig. Drucker aller Glaubensrichtungen hatten eine Nische gefunden und konnten ihre Leser prägen. Diese Tätigkeit der Druckereien gestaltete das Repertoire des Gedruckten, andererseits wurde gedruckt, wofür es einen Bedarf gab. Dass dieses Bedürfnis wuchs, bestätigten kommerzielle Druckereien sowie das rasche Entstehen von Behörden- und Privatbibliotheken. Ein neues Verhältnis zur Fähigkeit des Lesens und Schreibens hatte sich herausgebildet.

Der ununterbrochene Buchdruck war ein Zeichen dafür, dass es im gesellschaftlichen Leben des Großfürstentums Litauen immer mehr Bereiche gab, in welchen die Schrift verwendet wurde, daher ist das Kulturphänomen des Umlaufs von Druckerzeugnissen sowohl eine

Ursache der Schriftverbreitung, als auch deren Folge. Betrachten wir nun die Sprachen, die in Schriften vor der Reformation und in der Mitte des 17. Jh.s verwendet wurden. In der Vorreformationszeit waren für schriftliche Urkunden zwei Hauptsprachen im Gebrauch: Latein und die Ostslawische Schriftsprache, die auch als Ruthenisch bekannt ist. Die Urkunden des Königs Mindaugas und des Großfürsten Gediminas wurden auf Latein verfasst. Vytautas benutzte für den innenpolitischen Schriftwechsel das Slawische.

Die reformatorische Forderung, in der Kirche zunehmend *lingua vulgaris* zu verwenden, den Glauben und dessen Rituale für alle Schichten zugänglich zu machen sowie Bücher für Landeskirchen in der Muttersprache herauszugeben, deuteten in gewissem Umfang auf den Anfang der Demokratisierung der Schriftlichkeit hin. Anders als früher wurde die Lehre vom rechten Glauben nun auch in Verbindung mit der Alphabetisierung in der Muttersprache vermittelt. Vergleichen wir die Lage auf diesem Kulturgebiet für den Zeitraum nfang des 16 Jh.s und das 17 Jh.: Aus der Vorreformationszeit, dem 16. Jh., sind einige kurze handschriftliche Texte auf Litauisch erhalten geblieben wie auch Gebete und Aufzeichnungen auf Seitenrändern der lateinischen Bücher, bisher wurden keine größeren litauische Texte oder handgeschriebene Kopien von Büchern oder Gesetzbücher gefunden. Mitte des 17. Jh.s lagen bereits alle innerhalb der Kirche notwendigen Bücher in der litauischen Muttersprache vor. In Kleinlitauen wurden die für die evangelisch-lutherischen Kirchen erforderlichen Bücher in Königsberg herausgegeben. Lutheraner im Herzogtum Preußen publizierten auch das erste litauischsprachige Buch, den lutherischen Katechismus, dann folgten Gesangbücher, Worte des Sakraments, ein Gebetsbuch, eine Postille sowie die Evangelien. Die Lutheraner übersetzten auch die komplette Bibel ins Litauische, allerdings verlegten sie nicht. Von ihnen wurde auch ein erstes theologisches Buch ins Litauische übersetzt und herausgegeben. Weiterhin verfassten sie zwei Grammatikbücher und gaben das erste davon heraus. 40 Jahren nach dem ersten lutherischen Buch nahmen auch die Katholiken im Großfürstentum Litauen Bücher in Angriff; von 1585 bis in die 50-er des 17. Jh.s

gaben sie drei Übersetzungen des Katechismus, drei Postillen (eine Übersetzung und zwei eigene) sowie ein Gesangbuch heraus und bereiteten ein erstes dreisprachiges Wörterbuch, das auch Litauisch beinhaltete vor. Die Reformierten im Großfürstentum Litauen waren hinsichtlich der Bücher, die sie edierten in einer Zwischenposition; sie verlegten einen Katechismus, sowie eine übersetzte Postille, und recht spät – in der Mitte des 17. Jh.s, ein Gebetbuch, eine weitere Postille, ein Gesangbuch und einen weiteren Katechismus. Als Krönung ihrer Bemühungen kann die Arbeit von S.B. Chylinski gelten, der aus Litauen nach Holland zum Studieren ging und kriegsbedingt nicht heimkehren konnte. In London übersetzte er die ganze Bibel ins Litauische, konnte aber nur einen Teil des Alten Testaments drucken lassen.

Von einigen Gebeten und Bemerkungen auf Seitenrändern entwickelt sich also das litauische Schrifttum in dieser Zeit bis zu Übersetzungen der kompletten Bibel. Der wesentliche Impuls für diese Tätigkeit ging von der Reformation aus, deren Vertreter die Mehrheit der litauischen Bücher herausgaben. Dieses Phänomen wurde auch von dem Wunsch begleitet, in den von Litauern bewohnten Gebieten die Lese- und Schreibfähigkeit zu fördern. Dafür wurde Anfang des 16. Jh.s eine Fibel verfasst. Sie stellte ein Angebot des Lutheraners Mažvydas und des Reformierten M. Perkevičius, eines Adligen des Großfürstentums Litauens dar, zu Hause auf den Bauernhöfen dem Gesinde Lesen und Schreiben sowie die Grundlagen des Glaubens aus litauischen Katechismen beizubringen. So wurden erste Möglichkeiten geschaffen und erste Schritte unternommen, Lesen und Schreiben in der Muttersprache zu fördern. Die litauische Sprache wurde neben Latein und Polnisch zur Kirchensprache. Sie fand Verwendung in Schriften, es kam zu einer Standardisierung der Sprache und das Hochlitauische entstand. Aufgrund politischer Umstände sowie mangelnden kulturellen Selbstbewusstseins wurde Litauisch nicht zur Urkundensprache. Die Kanzleisprache im Großfürstentum Litauen war Polnisch und im Herzogtum Preußen wurde bereits seit der Ordenszeit Deutsch sowohl in der Öffentlichkeit als auch als Amtssprache gebraucht. Litauisch wurde also zur

Drucksprache und bei einem Teil der kirchlichen Rituale verwendet, aber nicht für Urkunden.

Dank der Reformation entwickelte sich ein neues Kulturphänomen: es kam zu einer wesentlich umfassenderen Kenntnis der Heiligen Schrift in der litauischen Gesellschaft, und gleichzeitig wurden Texte übersetzt, interpretiert, Thesen der Heiligen Schrift diskutiert und gedruckt. Die im Großfürstentum Litauen entstandenen Konfessionen der Reformierten und Arianer untermauerten ihre Ansichten mit Bibelzitaten, es kam zu Disputen; polemische Texte wurden verfasst und herausgegeben. Allein in der zweiten Hälfte des 16. Jh.s verlegten engagierte Reformierte des Großfürstentums Litauen neun von ihnen erstellte Übersetzungen der Bibel und des Neuen Testaments. Weitere zwei wurden von Orthodoxen herausgegeben. Der erste, der eine Bibelübersetzung ins Polnische in Auftrag gab und dafür eine Druckerei gründete, war der Reformierte Nikolaus Radziwił (genannt) der Schwarze 1563. Zusammenfassend kann man sagen, dass die Reformierten eine Bibelkampagne initiierten, die zum Ziel hatte, die Texte der Heiligen Schrift zu kennen, zu übersetzen, zu veröffentlichen und zu verbreiten. Die Bibel wurde ins Polnische und in das Kirchenslawische übersetzt. Im Kleinitauen wurde sie von Jonas Bretkunas ins Litauische übersetzt.

In diesem Zusammenhang verfasste der karäische eistliche Iščak bin Abrham in Litauen ein Werk, in dem er das Alte Testament erörterte, den wichtigsten Glaubenstext der Karäer. Dank der Reformation stellten diese Übersetzungen, Polemiken und Interpretationen eine Grundlage für die Bibelkenntnisse im Großfürstentum Litauen während des 16. Jh.s dar.

Alle diesen erwähnten Phänomene veränderten die Mentalität der litauischen Gesellschaft, wobei alle diesen deutlichen Wandlungen, die im 16. und in der ersten Hälfte des 17. Jh.s stattfanden, mit der Reformation zu verbinden sind. Sie ereigneten sich nahezu in allen Gesellschaftsschichten, wobei Geistliche, Bürger und ein Teil der Adligen davon am meisten betroffen wurden und die Bauern am geringsten, obwohl die Gründung neuer Kirchen und Gemeinden auch sie betraf.

Man kann feststellen, dass die Reformation die Kommunikation der Kulturen im Großfürstentum Litauen förderte. Als eine gesellschaftliche Bewegung regte sie in den Jahrzehnten ihrer höchsten Aktivität eine Wechselwirkung der Kulturen an. Sie drängte stets, nach Ideen, Ansichten und Aktivitäten zu suchen, um die Bedürfnisse der Gesellschaft zu erfüllen und gleichzeitig sich selber zu erhalten. Während diesen knappen Jahrhunderts änderte sich die Wechselwirkung der Kulturen rasch; sie umfasste die Vielfalt sowohl der persönlichen Beziehungen als auch der Behördenkontakte und ebenfalls Ebenen der Kultur, die sich durch Symbole, Zeichen und Begriffe manifestierten.

Ein Zeichen des Mentalitätswandels war der Ausdruck der kritischen Beziehung zu der zeitgenössischen sozialen Gegenwart. Dieses wurde im 16. Jh. am intensivsten von Anhängern der Reformation geprägt. Sie erbrachten erste Entwürfe zur Verbesserung der Gesellschaft und des Staates.

In diesen wurde sowohl von Calvinisten, als auch von Arianern (Andreas Volanus, Piotr z Goniąza, Szymon Budny) ein gesellschaftstheoretischer Umriss skizziert. Darin wurden für die Neuzeit typische Elemente deutlich. Neu in der Kulturgeschichte des Großfürstentums Litauen war die Einsicht, dass die Hauptelemente in einem Gesellschaftskonzept nicht durch die Hierarchie des Feudalismus geprägt werden, sondern durch Persönlichkeiten, die in den unterschiedlichen Gesellschaftsschichten Funktionen einnehmen. Den Gesellschaftstheorien der Neuzeit lagen Grundsätze von A. Volan und Venclov Agripa zugrunde, demzufolge Recht und individuelle Gesellschaftsverträge Faktoren sind, die den Staat und die Gesellschaft gestalten, das Konzept des Urrechtes wurde hinsichtlich der aktuellen Wahrnehmung modifiziert. Die sich bildenden Gruppen von Intellektuellen hatten eine umfassende und fundierte europäische Ausbildung genossen. Hier sollte man anmerken, dass Denkfundamente und Mentalität derjenigen, die gesellschaftstheoretische Anfänge in Litauen schufen, von mehreren Bildungsschichten geprägt wurden und zwar: 1) vom Kulturerbe der Antike, das hinsichtlich der europäischen Ideen der Renaissance überdacht wurde;

2) von den Schriften des 16. Jh.s und insbesondere vom Konzept der Gesellschaft und der Kirchen, das sich durch die Reformation entfaltete; 3) durch Werke, die die Entwicklung des Christentums interpretierten; 4) durch die historische Erfahrung der eigenen Gesellschaft (des Großfürstentums Litauen) und anderer europäischer Staaten; 5.) und, ganz besonders, durch Bedürfnisse des damaligen Staates und der Gesellschaft und von der Notwendigkeit, auf akute Bedürfnisse zu reagieren. Auf diese Weise entstanden in protestantischen Texten im damaligen Großfürstentum Litauen Grundlagen zur Gesellschaftstheorie.

Die Reformation ermöglichte, dass sich im Großfürstentum Litauen eine nichtscholastische Theologie entwickeln konnte. Soweit bekannt ist, verfassten und veröffentlichten Protestanten die ersten öffentlich diskutierten theologischen Werke Theologie, begannen theologische Werke zu polemisieren schufen auf diese Weise die Grundlagen zur Entwicklung der Theologie im Großfürstentum Litauen. A. Volanas verfasste ein Werk zum Konzept der Dreifaltigkeit, in dem er Unterschiede im Verständnis der Dreifaltigkeit zwischen Reformierten und Arianer bezeichnete und Stellungnahme der Reformierten in Litauen darlegte. In diesen Werken waren nicht nur von Auslandsautoren übernommene Interpretation, sondern auch Elemente selbständiger Begründung vorhanden.

Die Reformierten verfassten Ende des 16. Jh.s – Anfang des 17. Jh.s die ersten Texte der Kulturgeschichte des Großfürstentums Litauen, in den Problematiken der Stellung der Bürger in der Gesellschaft behandelt wurde (Jan Abramowicz, Andrzej Volan, Adam Rassius). In ihren Texten wurde die Bedeutung der Städte und der Bürger für den Wohl des Staates und für den wirtschaftlichen Wohlstand der Gesellschaft betont, sie erbrachten Vorschläge, den Status der Bürger und der Handelsleute in der Gesellschaft zu verbessern und dadurch die Konstitution des Staates zu modernisieren. Es war in Litauen notwendig, sich zu diesen Fragen zu äußern und es war im gesellschaftlichen Sinne sinnvoll, da das Bürgertum im polnisch-litauischen Staat wesentlich schlechter gestellt war, als im Großteil der mitteleuropäischen Staaten.

Im Laufe des 16. Jahrhunderts änderten die Anhänger der Reformation rasch das Verhältnis zur Schriftlichkeit, diese wurde zur Voraussetzung, um zum gutem Christen zu werden. Sie verlangten, dass Pfarrer eine Hochschule absolviert haben sollten. Die Reformation veränderte im Wesentlichen die Sicht zum Einsatz des materiellen Vermögens der Kirche, die Protestanten setzten mehr Geld für Unterricht, Buchdruck und dadurch auch zur Glaubensverbreitung ein. Der Status kultureller Aktivitäten änderte sich grundsätzlich; Förderung zu Buchausgaben, Gründungen und Unterhalt von Druckereien und die Beteiligung bei Entscheidungen, was vorrangig verlegt werden sollte, gerieten zu Prestigedingen. Dadurch nahm die Zahl an Laien und Geistlichen, die sich durch das Schreiben engagierten, rasch zu. Dies beeinflusste auch den katholischen Teil der Gesellschaft, besonders Anhänger der Reformen nach dem Tridentinum.

Alle diese erwähnten Wandlungen waren für die frühe Periode der Neuzeit in Europa typisch.

Aber wieso erwähnen wir, wenn wir kulturelle Wandlungen in Litauen behandeln, neben dem Beitrag der Anhänger der Reformation stets Persönlichkeiten einiger Reformationsströmungen und Tätigkeit der katholischen Kirche? Die Antwort sollte man in der Form der Entwicklung der Reformation in Litauen suchen, in ihren gesellschaftlichen Einstellungen und in entstandenen historischen Voraussetzungen, die der Reformation eine weitere Bedeutung verliehen. Hier ist ein kurzer Überblick über deren Geschichte in Litauen fällig. Sie begann in den 40-ern Jahren des 16. Jh., zunächst war sie von unbestimmter Ausrichtung, ihre ersten Anhänger hielten noch nicht an eine bestimmte Doktrin, allerdings wurden sie, nachdem aus dem Großfürstentum Litauen in das Fürstentum Preußen auswandern mussten, zu Lutheranern, manche von ihnen wurden dann Professoren an der Universität Königsberg, andere – zu lutherischen Pfarrern in litauischen Kirchen. Die andere Welle begann in den 50-ern Jahren des 16. Jh.s, sie war vorwiegend kalvinistischer Ausrichtung, ab 1557 hatte sie Kirchengestalt, seit der Zeit wurden ihre Synoden abgehalten, die 450 Jahre lang stattfanden und später

von der Sowjetmacht abgebrochen wurden. Nach zehn Jahren trennten sich von den Reformierten die so genannte Kleine Kirche – die Arianer. Auf manchen Gutshöfen und in größeren Städten waren lutherische Gemeinden stets aktiv, die allerdings im Großfürstentum Litauen keine einheitliche kirchliche Organisation bildeten. Es gab also drei Strömungen der Reformation in Litauen. Die Reformierten bekleideten im Großfürstentum Litauen die Mehrheit der wichtigen Staatsämter und des Senats. Auch die orthodoxe Kirche war aktiv. Die katholische Kirche war geschwächt, nachdem sie ungefähr einer Hälfte ihrer Gemeinden und deren wirtschaftlichen Kapazitäten verloren hatte, aber die politische Macht und der Reichtum der Priester waren noch erhalten. Bei dieser Konstellation hätten in dem Land religiöse Kriege, Tumulte, Massaker ausbrechen können, wie dies in mehreren mittel- und westeuropäischen Staaten der Fall war, Glaubenseinstellungen konnten zum Vorwand werden, politische und wirtschaftliche Angelegenheiten mittels Einsatz der Waffen zu lösen. Die katholische Kirche konnte die erhaltene Macht aufbringen, um der Forderung des Nuntius des Papstes zu folgen, Inquisitionsgerichte zum Auslöschen der Ketzer zu gründen. Allerdings... fand das alles im Litauen des 16. Jh. nicht statt; die katholische Kirche errichtete keine Inquisition, die protestantischen Kriegsführer kamen nicht auf die Idee, die Armee einzusetzen. Nach dem Bartholomäusnacht in Frankreich wurde der Thron Heinrich Valois angeboten, aber sowohl die Protestanten, als auch die Katholiken, die den Adel vertraten, verpflichteten den König und seine Nachfolger darauf, Gewalt gegen Andersgläubige nicht zu dulden, sie zwangen den an der Bartholomäusnacht beteiligten König aus Paris, als Garant des Friedens zwischen der verschiedenen Glauben zu handeln und darauf zu schwören. Wertvoll war auch der Beitrag der Reformation zum Dritten litauischen Statut, einer rechtlichen Etablierung des Konfessionsfriedens, wodurch die Urkunde der Warschauer Konferenz zum Gesetz geriet. Die Protestanten sowohl Reformierte als auch und Lutheraner, einigten sich im Großfürstentum Litauen gemeinsam zu handeln, sofern es darum ging, das Verhältnis zu dem katholischen Herrscher festzulegen, die Kirchen

für Gottesdienste gegenseitig zu Verfügung zu stellen, Pfarrern beider Konfessionen das Recht zu gewähren, im Notfall Angehörigen der Konfession das Sakrament zu erteilen. Ausgeschlossen aus diesem Abkommen waren die Arianer, allerdings wurde gegen sie bis zum zweiten Jahrzehnt des 17. Jh. keine Gewalt ausgeübt. Als die zweite Welle der Reformation abnahm und die katholische Kirche nach dem Trienter Konzil beschloss, Reformen umzusetzen, wollte die katholische Kirche in Litauen einen Teil der Kirchen, die einst in ihrem Besitz waren, durch Gerichtsverfahren zurück gewinnen. Es schien, dass die Reformation bereits zu diesem Zeitpunkt nachgeben musste. Jedoch das war nicht der Fall. Die Protestanten nahmen erneut Stiftungen von Kirchen und dazugehörigen Schulen in Angriff, schufen Möglichkeiten für den Nachwuchs im Ausland zu studieren, mobilisierten ihre intellektuellen Kräfte für Dispute mit Gelehrten anderer Konfessionen und verlegten Bücher. Die Reformation blieb als eine Kraft erhalten, die die Entwicklung der Kultur gestaltete. In Litauen entstand ein Gleichgewicht zwischen den Anhängern der Reformation und der sich reformierenden katholischen Kirche. Die Tatsache, daß die Mehrheit der Gesellschaft Gewalt gegen eine Religion ablehnten, dass alle der zu damaliger Zeit aktiven Kirchen keine Gewalt gegen die jeweils andere ausübten, sondern mit kulturellen Mitteln um die Gunst der Gesellschaft kämpften, führte zu einem raschen Kulturaufstieg in Litauen, der sich mit der kulturellen Entwicklung davor wie auch mit der in den beiden darauf folgenden Jahrhunderten nicht vergleichen ließ. Andererseits gab es günstige Bedingungen, um die Reformation zum Agent der Kulturgestaltung aufkommen zu lassen, da sich eine Wettbewerbssituation herausbildete. Diese Bedeutung der Reformation in der Geschichte der litauischen Kultur war nicht weniger wertvoll als ihre anderen positiven Leistungen. In der zweiten Hälfte des 16. Jh.s und in dem ersten Jahrzehnt des 17. Jh.s wurden im Großfürstentum Litauen die Grundsätze des friedlichen Zusammenlebens unterschiedlicher Glaubensrichtungen in die Tat umgesetzt. Auch in den Fällen, in denen die Protestanten die Militärmacht des Staates steuerten, wandten sie diese nicht an, um ihre Konfession

durchzusetzen. Alle diese Faktoren gemeinsam mit der allgemeinen Lebenseinstellung im Großfürstentum Litauen orientierten über einige Perioden der Reformation hinweg, und zwar in der Zeit ihrer Ausbreitung und in der Periode des Gleichgewichts zwischen den unterschiedlichen Konfessionen, die Gesellschaft zu kulturellen Aktivitäten. Diese Umstände waren vor allem für die Gesellschaft und für die Kultur des Großfürstentums Litauen vorteilhaft.

Zusammenfassend kann man behaupten, dass die Bewegung der Reformation in Litauen in dem Segment der Gesellschaft ausbrach, das den Mangel an Kultur spürte. Diese Schicht der Gesellschaft sah in den Ideen der Reformation in Europa auch für ihr Land große Chancen. Die Art der Reformation als eine religiöse, gesellschaftliche und kulturelle Bewegung sowie die von der litauischen Gesellschaft vererbten kulturellen und gesellschaftlichen Einstellungen (z.B. die Akzeptanz von Andersgläubigen) sowie das entstandene Gleichgewicht zwischen Protestanten und Katholiken schufen historische Bedingungen für die Reformation. Sie hatte die Rolle eines Anstoßes für die Erstellung Übernahme neuer Phänomene d. h. zur raschen Modernisierung der Kultur. In dieser Hinsicht hatte sie eine zweifache Funktion; 1) sie förderte und unterstützte novatorische Initiativen, Übernahmen und gestaltete Anfänge neuer Kulturelemente, 2) sie wurde gleichzeitig zum Spannungsmoment, der das Kulturschaffen förderte und die aktive auch nicht protestantische Gesellschaft dazu brachte, nach Wegen zu suchen, um die kulturellen Bedürfnisse der Gesellschaft zu erfüllen. Gerade deswegen war die Reformation ein kräftiger Anstoß für Litauen, in die frühe Neuzeit einzutreten. Allerdings blieb dieser Einfluss in der Mitte des 17. Jh.s aus, als der Krieg der Polnisch-Litauischen Union mit Russland und Schweden ausbrach. Nach diesem Krieg wurden die Anhänger der Reformation und ihre Kirchen zu Minderheiten und verloren ihre Impulsfunktion im kulturgestalterischen Bereich.

Gehalten am 15. Juli 2009

Übersetzung von Kristina Sprindžiūnaitė

Ingė Lukšaitė geboren 1940 in Kaunas, Litauen. 1962 Abschluss der Universität Vilnius als Historikerin. Seit 1967 am Institut der litauischen Geschichte tätig, Forschungsgebiet Kulturgeschichte des Großfürstentums Litauen, Entwicklung der Reformation. Ihr Hauptwerk ist die Monografie „Reformation im Großfürstentum Litauen und in Kleinlitauen“, Dokumente von 1676 bis 1685 der Visitationen der evangelisch-lutherischen Kirche in der Stadt und dem Amtsbezirk Memel (Klaipėda).

Julius Sasnauskas gimė Vilniuje, 1959 m. Dar būdamas moksleivis įsijungė į disidentinę veiklą, dalyvavo pagrindinės spaudos leidime, rengė protesto laiškus dėl žmogaus teisių pažeidimų ir lietuvių kultūros naikinimo. 1979 m. buvo suimtas ir nuteistas pusantrų metų kalėti ir 5 metams tremties Tomsko srityje, Sibire. 1986 m. grįžęs į Lietuvą, įstojo į slaptą veikusių vienuolių pranciškonų ordiną. 1995 m. išventintas į kunigus. 1997 m. Vilniuje paskirtas Bernardinų bažnyčios rektoriumi. Tais pačiais metais Lietuvos vyskupų konferencijos pavedimu ėmė vadovauti katalikų radijui „Mažoji studija“. 1999 m. Prezidento Valdo Adamkaus apdovanotas Vyčio kryžiaus IV laipsnio ordinu ir Nepriklausomybės medaliu. Išleido keturias pamokslų ir meditacijų knygas: „Dar kartą Žmogaus Sūnus“ (1999), „Bernardinų dienoraščiai“ (2002), „Malonės akrobatika“ (2006) ir „Postilės“ (2009, kartu su Giedre Kazlauskaite).

Sanguis martyrum semen christianorum, arba ką padarė ir ko nepadarė kankinio Brunono kraujas Lietuvoje

— JULIUS SASNAUSKAS

Egzistuoja įvairių hipotezių, iš kur galėjęs kilti šio krašto pavadinimas – Lietuva, ir kažin ar bus lemta kada nors išsiaiškinti, kas iš tikrųjų davė mums vardą: 11 km ilgio upeliūkštis Jonavos rajone, šiose žemėse gyvenusi karinga tauta ar paprasčiausiai nesibaigiantys lietuviški lietūs. Tebūnie tai paslaptis ir, jeigu reikia, legendų bei poezijos laukas.

Tačiau visi gerai žinome ir visai dabar švenčiame kitą dalyką: kada ir kokia proga mūsų šalies vardas buvo pirmą sykį užantspauduotas istoriniuose šaltiniuose. Štai tas brangus sakiny, kurį prieš tūkstantį metų Kvedlinburgo miesto Šv. Servacijaus moterų vienuolyno skriptoriume išvedžiojo nežinomos vienuolės ranka: „Šventasis Brunonas, dar vadinamas Bonifacu, arkivyskupas ir vienuolis, vienuoliktaisiais savo atsivertimo metais Rusijos ir Lietuvos pasienyje pagonių užmuštas su 18 saviškių kovo 9 d. nukeliavo į dangų“.

Nemaža Europos tautų ir valstybių į istorijos šviesą išniro panašiomis aplinkybėmis, t. y. krikščionių misionierių dėka. Kristaus priesakas skelbti Evangeliją „visai kūrinijai“ daug šimtmečių buvo galingas akstinas brautis į nepažįstamas, visokių pavojų kupinas teritorijas, kad jos būtų laimėtos tikrajam tikėjimui. Krikščionys misionieriai tapdavo naujų žemių atradėjais; kad būtų suprasti ir priimti, jie mokydavosi svetimų kalbų ir papročių, ir galėtų visa tai įsivaizduoti gana romantiškoje šviesoje, jeigu ne kraujo kaina,

kurios dažnai pareikalaudavo Evangelijos žygiai į pagonių žemes. Šiek tiek anksčiau nei Brunonas panašia kankinio mirtimi kaimyninėje Sembos srityje krito pirmasis prūsų misionierius Adalbertas Vaitiekus. Vokietijos apaštalu vadinamas šv. Bonifacijus, plėsdamas krikščioniškų misijų lauką, taip pat tapo pagoniškosios reakcijos auka 754 metais dabartinės Olandijos teritorijoje. Beginklių misionierių žūtys sukrėsdavo visuomenę ir kėlė priešišumą pagonims, bet kartu tapdavo ir įkvėpimo šaltiniu naujiems krikštytojų žygiams. Bažnyčia nuo pirmųjų savo amžių vis iš naujo įsitikindavo Tertulijono nukalta taisykle, kad kankinių kraujas yra krikščionių sėkla. *Sanguis martyrum semen christianorum*.

Tiesa, būta ir visai lengvučių, iš tiesų romantiškų pagoniškų žemių užkariavimų. Naujajame Testamente, Apaštalo darbų knygoje, pateiktas idealios, nei ugnies, nei kalavijo nepareikalavusios misijų kelionės aprašymas. Autorius pasakoja apie šv. Pauliaus ir jo draugų pasirodymą Makedonijoje. „Atvykome į Filipus – pirmąją šitos Makedonijos dalies miestą bei koloniją. Šiame mieste užtrukome kelias dienas. Šabo dieną išėjome pro vartus prie upės, kur tikėjomės rasią maldos vietą, ir atsisėdę kalbėjome susirinkusioms moterims. Viena dievobaiminga moteris, vardu Lidija, prekiaujanti purpuro drabužiais, kilusi iš Tiatyrų miesto, ėmė klausytis, ir Viešpats atvėrė jos širdį Pauliaus žodžiams. Ji su savo namiškiais priėmė krikštą ir pakvietė: „Jei mane laikote Viešpaties tikinčiaja, ateikite ir pasilikite mano namuose“. Ji tiesiog mus privertė“ (Apd 16, 12–15).

Dėl įdomumo galima pridurti, kad Filipų miestas Makedonijoje buvo pirmoji vieta Europos žemyne, kurią pasiekė Evangelijos skelbėjų kojos. Iš šio pasakojimo taip pat žinome ir pirmojo Europos krikščionio vardą – tai Lidija, moteris, prekiauvusi purpuro drabužiais. Atsivertimas į Kristų tetruko akimirką. Lidija, rodos, tik ir laukė Pauliaus, kad priimtų krikštą. Toks stulbinamai paprastas ir skaidrus buvo pirmasis Europos susitikimas su krikščionybe. Pauliaus misijų kelionėse būta ir visai komiškos situacijos, kai jis ir Barnabas buvo palaikyti į žemę nusileidusiais pagonių dievais, ir Pauliui teko karštai įrodinėti, kad jiedu tėra tokie patys mirtingi žmonės.

Brunonas ir jo palydovai darė viską, kad būtų panašūs į didįjį tautų apaštalą Paulių. Šaltinių liudijimu, jie nešė Kristaus vardą romūs kaip avinėliai, meldamiesi ir giedodami psalmes. Deja, lietuviai ar prūsai, paskutiniai Europos pagonys, savo upelių ir giraičių taip lengvai neužleido Evangelijos pasiuntiniams.

Kad ir nepasiekęs savo tikslo pakrikštyti paskutiniuosius Europos pagonis, Brunonas pats sau kaip krikščioniui pelnė brangiausią dovaną – kankinio vainiką, kuris nuo pirmųjų Bažnyčios dienų buvo laikomas didžiausio panašumo į Kristų ženklu ir laidavo amžinąją garbę dangaus karalystėje. Ant savo kankinių kaulų krikščionių bendruomenė švęsdavo Eucharistiją ir sėmėsi sau iš jų tikėjimo drąsos. Šia prasme vyskupas ir vienuolis Brunonas Lietuvos ir Rusijos pasienyje gavo tai, apie ką tuo metu svajojo kiekvienas misionierius. Netgi toks romus ir nuolankus šventasis kaip Pranciškus Asyžietis, sužinojęs apie pirmuosius pranciškonų kankinius Maroko misijose, sušuko iš džiaugsmo: „Na štai pagaliau aš turiu tikrus brolius!“

Lieka antroji, Tertulijono suformuluotoji, tiesa apie kankinystę – naujų krikščionių sėkla. Praliedami savo kraują dėl Kristaus, jo mokiniai tarsi palaisto nederlingą pagonių žemę ir sudaigina joje Evangelijos sėklą. Krikščioniškoji tradicija visiems apaštalams lemia ne tik kankinio vainiką, bet ir iš jų kraujo gimusias naujas bažnyčias. Apaštalas Tomas, pasak padavimo, savo mirtimi laimi Indiją, o Baltramiejus – Armėniją. Ant Petro ir Pauliaus kaulų sto vi Romos krikščionija. Vėliau jau minėto šv. Bonifaco kankinystė skelbs Evangelijos pergalę vokiečių žemėse, o Adalberto Vaitiekaus žūtis nuo pagonių reikš prūsų atsivertimą. Toks vardų sąrašas galėtų būti ilgas. Net jeigu dalis to sąrašo remiasi tik padavimais, vis dėlto susiduriame su dėsniu, kad tobulas Evangelijos perdavimas ir įtvirtinimas neįmanomas be pačių misionierių aukos, kuri laiduoja Bažnyčios augimą.

Labai tikėtina, kad paskutiniams Europos pagonims pakrikštyti dieviškoji Apvaizda buvo skyrusi Brunoną Kverfurtietį, arkivyskupą ir vienuolį. Kruopščiau ir nuoširdžiau nei bet kas kitas ateityje jis rengėsi baltų ir slavų christianizacijos misijai. Neturėjo jokių kitų kėslų, išskyrus Evangelijos šviesą. Buvo pilnas autentiškos, maldoje,

askezeje ir moksluose subrandintos misionieriškos dvasios. Nuolankus ir taikingas. Pasiryžęs guldyti galvą už pagonių išgelbėjimą. Jo asmenyje šis Europos paribys būtų galėjęs turėti savo krikštytoją ir šventąjį globėją. Deja, nei viena, nei kita neįvyko.

Ar kas nors kaltas dėl to, jeigu, žinoma, norėtume kalbėti apie kaltę? Ne dėl misionieriaus žūties, kuri buvo beveik nuosekli jo atsidavimo Kristui pasekmė. Turiu galvoje aną Tertulijono ištarmę, kad kankinių kraujas tampa krikščionybės sėkla. 1009 metų pavasarį *sanguis martyrum* Rusijos ir Lietuvos pasienyje nepavirto *semen christianorum*. Šaltiniuose minimas šių žemių kunigaikščio Netimero krikštas, miglotas ir efemerinis, nepaliko nieko, ką galėtum pavadinti Evangelijos vaisiais. Šv. Brunonas, pasipuošęs kankinio vainiku, grįžo atgal.

Biblija nuo seno turi terminą tokiai situacijai apibrėžti. Širdies kietumas. Žmogus ar ištisa tauta atsidūrusi būsenoje, kuri neleidžia teisingai suprasti įvykių ar ženklų ir atitinkamai į juos reaguoti. Dievas, pasak Biblijos, gali ir suminkštinti, ir dar labiau užkietinti širdis, nelygu, koks yra jo planas. Adalberto Vaitiekaus kraujas suminkštino prūsų širdis, ir jie priėmė misionieriaus skelbtą tikėjimą, kaip kitados Lidija atsivėrė Pauliaus žodžiams. Brunono kankinystė jo žudikus nubloškė į dar gilesnę tamsą. Vienas iš šaltinių liudija, kad misionierių nužudžiusi „laukinė gentis“, įmetė jo galvą į upę, „vis dar nepasisotinusi jo mirtimi“.

Po dviejų su puse šimtmečių Lietuvos karalius Mindaugas priims krikštą, bet tai jau bus daugiau politinių aplinkybių nulemtas pasirinkimas ir diplomatijos pergalė, o ne misionieriško uolumo ir pasiaukojimo rezultatas. Gal dėl to jam ir nebuvo lemta išsilaikyti. Juo labiau XIV amžiaus pabaigoje, besitęsiant kovoms su Teutonų ordinu, Jogailos ir Vytauto pastangomis surengtos Lietuvos krikštynos nebeatspindėjo ano evangelinio apaštalų žygio ir iš jų kraujo pražydušios tikėjimo dovanos. Kitokia nei 1009-aisiais buvo ir pati Bažnyčia. Pakrikštyti Brunono, dar būtume žinoję, kas yra Rytų ir Vakarų schizmos neperkirsta krikščionybė. Naujojo tūkstantmečio aušra, apokaliptinės laikų pabaigos ir antrojo Kristaus atėjimo nuotaikos, nemažai įtakojusios patį Brunoną ir kitus misionierius,

būtų buvusios ir čia galinga prielaida krikščioniškam tikėjimui augti. Negavome laiku paragauti ir krikščioniškos Europos pamatuose glūdinčio benediktiniškojo dvasingumo su garsiuoju šūkiu *ora et labora* (melskis ir dirbk). XIV amžiaus pabaigos Katalikų Bažnyčia, apraizgyta vidinių konfliktų, pasidalijusi, apimta chaoso buvo varganas lopšys naujakrikštei Lietuvai. Keturis dešimtmečius trukusi Vakarų schizma, kai Bažnyčiai vadovauti tuo pačiu metu gviesėsi du ar net trys popiežiai, siuntinėję vienas kitam prakeikimus ir vadinę vienas kitą antikristais, demoralizavo katalikiškąją visuomenę ir varė iš proto šviesiausius jos atstovus. Šv. Kotryna Sienietė, mistikė ir pranašė, be jokių užuolankų kalbėjo apie kardinolų asmenyje įsikūnijusį velnią.

Žinoma, galima būtų sakyti, jog visos tos peripetijos nespėjo pasiekti Lietuvos ir paveikti ką tik užsimezgsios krikščionybės. Bažnyčia šiame krašte augo ir plėtėsi, kūrėsi naujos vienuolių misijos, ir nepraėjus nė šimtmečiui jau turėjome karalaitį Kazimierą, būsimą šventąjį ir savo dangiškąjį globėją. Taigi atrodo, kad paskutiniai Europos pagonys po savo krikšto, didžio religinio uolumo apimti, iš tiesų nepasidavė Romos Bažnyčios nuosmukiui.

Tačiau yra išlikęs unikalus dokumentas, 1579 metų pabaigoje įvykusios Žemaičių vyskupijos vizitacijos aprašymas. Vyskupo Merkelio Giedraičio iniciatyva Apaštalų sosto vizitatorius Tarkvinijus Pekulas du mėnesius važinėjo po Žemaičių vyskupijos parapijas ir tikrino, kaip čia įgyvendinama Tridento susirinkimo priimtose reformos. Vizitacija vyko labai kruopščiai ir atsakingai. Ne dėl kokio formalumo, kaip dažnai pasitaiko. Tarkvinijus Pekulas su savo palydovais prisaiškino ir apklausė parapijose sutiktus kunigus ir pasauliečius. Vizitacijos aprašymas atskleidžia apgailėtiną Bažnyčios padėtį Žemaičių vyskupijoje, kuri tuomet užėmė didžiąją dalį dabartinės Lietuvos.

Pavyzdžiui, lankydamasis Vilkijos bažnyčioje, vizitatorius „atėjo prie altoriaus ir rado jį labai nešvarų, pilną voratinklių, dulkių, paukščių plunksnų bei išmatų ir kitų nešvarumų“. Bažnyčios viduryje esančioje krikštykloje varinis indas buvęs pilnas „nešvaraus vandens su daugybe kirmėlaičių bei gyvių“. Šventorius buvo rastas

„atviras, be tvorų, ten knaisiojosi daug kiaulių ir mėtėsi mirusiųjų kaulai“. Panašus vaizdas vizitatoriaus laukęs ir kitose parapijose. Mišios ir atgailos sakramentas dažniausiai būdavę tik švenčių progomis. Kai kurie apklausti kunigai nemokėjo katalikų tikėjimo išpažinimo. Ne visi jų kalbėjo žemaitiškai. Medininkų kanauninkas ir Betygalos klebonas, gyvenęs Vilniuje ir mėgęs lošti kauliukais, buvo ten užstatęs savo kunigiškus drabužius. Kražiuose, klebono liudijimu, parapijiečiai nieko nežinojo nei apie Paskutinį patepimą, nei apie Sutvirtinimo sakramentą. Kaltanėnų kunigas, vizitatoriaus paklaustas apie krikštyklą, šypsodamasis atsakė: „Yra miške, čia nėra“.

Štai dar kelios charakteringos nuotrupos iš pokalbio Viduklėje, kur klebonijos ūkvedys Martynas Žemaitis buvo klausinėjamas apie parapijos vikarą Joną: „Dažnai pasigeria ir šeimyniškai gyvena su viena moterimi iš čionykštės garbingiausiojo vyskupo karčemos. [...] Jau dvidešimt metų minėtas vikaras viešai gyvena su ta moterimi, vardu Elzbieta, ir su ja susilaukė daugelio vaikų. [...] Toji Elzbieta vikarą muša ir blogai su juo elgiasi, ir yra labai begėdiška“. Vizitatorius taip pat sužino, kad kūdikius vikaras Jonas „dažniausiai krikštija karčemoje, kur gyvena toji moteris, o bažnyčioje – retai“. Nusikaltęs vikaras buvo nubaustas keturių kapų grašių bauda ir dviem savaitėm uždarytas į kalėjimą. Imtasi ir kitų griežtų priemonių, kad kunigai būtų sudrausminti ir palenkti sielovados darbui. Pamažu įsibėgėjo tai, ką garsusis jėzuitas Petras Skarga pavadino „antruoju Lietuvos krikštu“ ir kas turbūt mums iš naujo vaidensis iki laikų pabaigos.

Be abejo, tragišką Žemaičių vyskupijos padėtį lėmė atūžusi protestantizmo banga, kunigų trūkumas ir kitos aplinkybės. Panašiai visos krizės turi daugybę priežasčių. Tačiau šioje vietoje vėl norisi prisiminti kankinį Brunoną ir užkietėjusias pagonių širdis. Antrasis ar trečiasis krikštas reikalingas ten, kur praleidžiamas pirmojo krikšto šansas. Evangelijos skelbimo ir žmonių atsivertimo dėsniai nepakenčia imitacijų. Vienąsyk idealiai susidėliojęs Evangelijos žygis, atsitrenkęs į širdžių kietumą ir nedavęs vaisių, vėliau nebepakeičiamas bet kuo. Politiniais žaidimais ar karinėmis kampanijomis.

Senojo Testamento pranašas Izaijas sušunka: „O kokios dailios kalnuose šauklio kojos, – to, kuris ateina su linksmąja žinia, skelbdamas ramybę, nešdamas gerąją naujieną!“ (Iz 52, 7). Kad geroji naujiena būtų atnešta, reikia gražių šauklio kojų. Kaip apaštalo Pauliaus. Kaip šv. Brunono, kai jis raitas narsiai leidosi link grėsmingo Lietuvos ir Rusijos pasienio, nuogomis blauzdomis, basas, prie balno kilpų prišalusiais padais. Deja, vietoj susižavėjimo ir linksmumo čia pliūptelėjo aklos neapykantos banga. Taip Brunono asmenyje praradome savo pirmąjį ir patį tikriausią Evangelijos šauklį. Danguis duotą savo krašto globėją. Visai nuoseklu, kad, išskyrus Pažaislio kamaldulių vienuolyno freskas, ilgainiui čia neliko nei jo misijos atminimo, nei jo kulto pėdsakų, ir jeigu ne ši sukaktis, vargu ar daug kam net pačioje Bažnyčioje šiandien rūpėtų jo vardas.

Ir vis dėlto ar iš tikrųjų nėra visai nieko, ką mums būtų palikusi Brunono misija ir jo pralietas kraujas? Šventieji kankiniai nėra pašukti iš dangaus keršyti savo persekiotojams ir žudikams. Pirmasis krikščionių kankinys Steponas savo budeliams meldė Viešpaties atleidimo, nes jie nežiną, ką daro. Šventųjų pasauliui skirta mus užtarti ir mokyti. Per tūkstantį metų turbūt ne sykį buvome užtarti šv. Brunono. Tada, kai Evangelija iš naujo artėjo prie Lietuvos ir Rusijos pasienio. Didžiųjų savo tikėjimo išbandymų metais. Gal net Viduklės vikaras Jonas bei kiti pasiklydę kunigai pateko į jo globos ratą ir atgavo savo ganytojišką pašaukimą. Kas bepatikrins tuos dalykus? Bet kartais mums stebėtinai sekdavosi. Kad ir prisiminus aną varganą Žemaičių vyskupijos būklę. Kražiuose, kurio gyventojai, vizituojami Tarkvinijaus Pekulo, ne kažin ką teismanė apie elementariausias katalikų tikėjimo tiesas, jau po trijų dešimtmečių stovėjo jėzuitų kolegija, tapusi Žemaitijos švietimo ir kultūros centru. 1893 metais čia išplieskė garsusis mūsų už rusų valdžios uždarymui pasmerktą bažnyčią, kuris pareikalavo žmonių aukų, bet baigėsi pergale, išgarsino Lietuvą visame pasaulyje ir privertė carinę administraciją švelninti savo politiką katalikų atžvilgiu.

Šv. Brunonas, kurio pralietas kraujas netapo Lietuvoje naujų krikščionių sėkla, padarė taip, kad ši žemė gražiausia ir galingiausia būtų tada, kai jos žmonės mokės kraujo kainą už savo teisę

tikėti ir būti laisviems. Jokie kiti Lietuvos istorijos puslapiai nebus tokie didingi ir pilni malonės, kaip tie, kurie išrašyti kančia. Savo brangiausią krikščioniškąją liudijimą Lietuva pateikė pasauliui ne statydama katedras ar puoselėdama dvasingumą, bet stovėdama po kryžiumi. Tai seniai žinoma tiesa, ne sykį pakartota ir popiežiaus Jono Pauliaus II. Tai viena iš pamokų, kurią šiam kraštui paliko jo atstumtasis krikštytojas Brunonas, neįveikęs pagoniškų širdžių kietumo, bet leidęs mums suprasti, ką reiškia aukos avinėlio žinia.

Galbūt šis susitikimas ramybe ir harmonija dvelkiančioje Nidoje nėra labai tinkama vieta kalbėti apie persekiojimus, kančias, praliętą kraują. Bet iš tiesų nei Brunonas, nei kiti šventieji kankiniai ir neragina nieko eiti ant laužo, žūtbūt nukentėti, kad būtų pasiektas kažin koks tobulesnis dvasinio gyvenimo lygis. Mąstau apie Apvaizdos dėliojamą žmonių ir tautų istoriją, kurioje apstu netikėčiausių posūkių bei paradoksų ir kuriuos pajutus gyvenimas įgyja gražių šešėlių ir Biblijos išminčiaus apgiedoto rūkų rūko. Kadangi mūsų vyskupai Lietuvos vardo tūkstantmetį susiejo su Evangelijos skelbimu, mąstau ir apie tai, kas laiduoja Kristaus mokymo įsišaknijimą visuomenėje ir jo gyvybingumą. Buvę paskutiniaisiais Europos pagonimis ir žiauriai nugalabiję pas mus atėjusį taikingą krikštytoją, rodos, patys sau trenkėme per galvą ir iki šiol tebesisukame užburtame rate, tai pretenduodami į pavyzdingiausią katalikišką tautą, tai nusirisdami į pagoniškąją širdies kietumą ir vulgarų naujų bei senų stabų garbinimą. Tebesame stabmeldžiai, apsupti gausybės simuliakrų, padirbinių, apgavysčių, pseudo įvykių, intelektualinio ar ideologinio sukčiavimo bei apsimetinėjimo. Visai kaip tada, kai nesileidome Evangelijos gydomi ir perkeičiami.

Prisiminus Brunoną ir jo tragišką žygį, belieka tikėtis, kad kažin kur giliai, po pušynais ir kopomis, tebealma šventasis, mus ginantis ir užtariantis kankinių kraujas, savas ir svetimas, kuris galbūt ir yra mūsų išlikimo laidas ir vis dar palaimintas ryšys su Viešpačiu.

Pranešimas perskaitytas 2009 m. liepos 17 d.

Sanguis martyrum semen christianorum

*oder was das Blut des Märtyrers Bruno
in Litauen leistete und was es nicht leisten
konnte*

— JULIUS SASNAUSKAS

Es gibt verschiedene Hypothesen, woher der Name des litauischen Landes – *Lietuva* – abstammt, und man wird kaum je herausfinden können, was in der Tat uns den Namen gab: ein 11 Kilometer langer Bach im Kreis Jonava, ein kriegerisches Volk, das diese Gegend bewohnte oder, ganz einfach, der unendliche litauische Regen (auf Litauisch *lietus*). Lassen wir es ein Geheimnis bleiben und, wenn es darauf ankommt, sei es ein Spielraum für Sagen und Dichtungen.

Allerdings wissen wir ganz genau etwas Anderes, was gerade zelebriert wird: wann und zu welchem Anlass der Name unseres Landes zum ersten Mal in historischen Quellen gesiegelt wurde. Hier ist dieser kostbare Satz, den vor tausend Jahren im Scriptorium des Klosters Hl. Servatius in der Stadt Quedlinburg die Hand einer unbekannten Nonne geschrieben hat: „Der Heilige Bruno, auch Bonifatius genannt, Erzbischof und Mönch, wurde im elften Jahre seiner Zuwendung mit 18 Leuten an der Grenze zwischen Litauen und Russland von Heiden erschlagen und ging am 9. März in den Himmel“.

Nicht wenige europäische Völker und Länder tauchten ins Licht der Geschichte unter ähnlichen Umständen, d.h., dank der missionierenden Christen. Das Gebot Christi, das Evangelium an „die gesamte Schöpfung“ zu verkünden, war mehrere Jahrhunderte ein gewaltiger Antrieb, sich in unbekannte, gefährliche Landesflächen zu begeben, um diese für den wahren Glauben zu gewinnen. Die

christlichen Missionare wurden zu Entdeckern der neuen Länder; um verstanden und empfangen zu werden, lernten sie fremde Sprachen und fremde Bräuche, und man könnte sich all dies im romantischen Licht vorstellen, wäre nicht der Blutzoll, den die Evangeliumszüge in heidnische Gebiete erforderten. Etwas früher als Bruno ereilte im benachbarten Sembien den ersten preußischen Missionar Adalbert von Prag ein ähnlicher Märtyrertod. Der Hl. Bonifatius, der als deutscher Apostel gilt, wurde bei seiner christlichen Missionen im Jahre 754 auf dem Gebiet der heutigen Niederlande ebenfalls zum Opfer der heidnischen Reaktion. Der Tod der unbewaffneten Missionare erschütterte die Gesellschaft und rief eine Heidenfeindlichkeit hervor, allerdings wurde er auch zur Inspirationsquelle für neue Züge der Christianisierung. Die Kirche konnte sich bereits seit ihrer frühern Zeit von der tertullianischen Regel¹ überzeugen, dass das Blut der Christen eine Saat ist, die aufgeht und reiche Frucht bringt – *sanguis martyrum semen christianorum*.

Es gab allerdings auch ganz leichte, in der Tat romantische Eroberungen heidnischer Länder. Im Neuen Testament liefert die Apostelgeschichte die Beschreibung einer idealen Missionsreise, für die weder Feuer noch Schwert notwendig waren. Es wird davon berichtet, wie der Hl. Paulus und seine Freunde Mazedonien betreten: „Von dort gingen wir nach Philippi, in eine Stadt im ersten Bezirk von Mazedonien, eine Kolonie. In dieser Stadt hielten wir uns einige Tage auf. Am Sabbat gingen wir durch das Stadttor hinaus an den Fluss, wo wir eine Gebetsstätte vermuteten. Wir setzten uns und sprachen zu den Frauen, die sich eingefunden hatten. Eine Frau namens Lydia, eine Purpurhändlerin aus der Stadt Thyatira, hörte zu; sie war eine Gottesfürchtige und der Herr öffnete ihr das Herz, sodass sie den Worten des Paulus aufmerksam lauschte. Als sie und alle, die zu ihrem Haus gehörten, getauft waren, bat sie: Wenn ihr überzeugt seid, dass ich fest an den Herrn glaube, kommt in mein Haus und bleibt da. Und sie drängte uns.“ (Apg 16, 12-15).

1. des frühchristlichen Schriftstellers Tertullian – Anm. die Übersetzerinnen

Interessehalber sollte man hinzufügen, dass die Stadt Philippi in Mazedonien die erste Stelle auf dem europäischen Kontinent war, die von den Füßen der Verkünder des Evangeliums betreten wurde. Aus dieser Geschichte wissen wir auch den Namen des ersten Christen Europas – das war Lydia, die mit Purpurkleidern handelte. Die Zuwendung zu Christus geschah augenblicklich. Es war so, als ob Lydia auf Paulus gewartet hätte, um die Taufe anzunehmen. So überraschend einfach und rein war die erste Begegnung Europas mit dem Christentum. In den Missionsreisen von Paulus gab es sogar eine komische Situation, als er und Barnabas für Heidengötter auf Erden gehalten worden sind und Paulus eifrig beweisen musste, dass die beide auch nur sterbliche Menschen seien.

Bruno und seine Begleiter taten alles, um dem großen Völkerapostel Paulus zu gleichen. Laut den Quellen trugen die den Namen Christi friedlich wie Lämmer, betend und Psalmen singend. Leider wollten Litauer und Prussen – die letzten Heiden in Europa – den Gesandten des Evangeliums ihre Bäche und Heine nicht so leicht überlassen.

Auch wenn er sein Ziel, die letzten Heiden Europas zu christianisieren, nicht erreichte, erhielt Bruno das für einen Christen wertvollste Geschenk – die Märtyrerkrone, die von den ersten Tagen der Kirche als Zeichen der höchsten Ähnlichkeit zu Christus galt und die ewige Ehre im Himmelsreich gewährte. Auf den Knochen ihrer Märtyrer zelebrierten Christengemeinden die Eucharistie und schöpften Mut aus ihrem Glauben. In diesem Sinne erhielt der Bischof und Mönch Bruno an der Grenze zwischen Litauen und Russland das, wovon damals jeder Missionar träumte. Sogar so ein friedliebender und unterwürfiger Heiliger wie Franziskus von Assisi jubelte, als er von ersten franziskanischen Märtyrern in marokkanischen Missionen erfuhr: „Endlich habe ich echte Brüder!“

Wir haben auch eine zweite, von Tertullian formulierte Lehre zum Märtyrertum – von einer Saat der neuen Christen. Mit ihrem für Christus vergossenen Blut gießen seine Jungen den unfruchtbaren Boden der Heiden und lassen darin die Saat des Evangeliums keimen. Die christliche Tradition bestimmt nicht nur über eine Märtyrerkrone

für jeden Apostel, sondern auch über neue Kirchen, die aus deren Blut entstehen. Der Apostel Thomas gewinnt, laut der Überlieferungen, durch seinen Tod Indien, und Bartholomäus – Armenien. Auf den Knochen von Peter und Paul steht das Christentum Roms. Später wird das Märtyrertum des bereits erwähnten Hl. Bonifatius den Sieg des Evangeliums im deutschen Land verkünden, und der Tod Adalberts durch die Heiden wird die Zuwendung der Prussen zu Christi bekehren. Diese Liste könnte weiter fortgesetzt werden. Auch wenn ein Teil dieser Liste nur auf Sagen beruht, sehen wir den Grundsatz, dass ein vollkommenes Überliefern und Etablieren des Evangeliums nicht möglich ist, ohne als Missionar selbst Opfer zu bringen, wodurch das Wachstum der Kirche gewährleistet wird.

Höchstwahrscheinlich war Bruno von Querfurt, der Erzbischof und Mönch, von der Erscheinung fürs Christianisieren der letzten Heiden Europas bestimmt. Er bereitete sich für die Mission des Taufens von Balten und Slawen fleißiger und ehrlicher vor, als jemand anders das später tat. Über das Licht des Evangeliums hinaus hatte er keine bösen Absichten. Er war erfüllt mit authentischem Missionierungsgeist, der in Askese und Studium ausgereift worden war. Er war unterworfen und friedliebend. Er war bereit, für das Heil der Heiden seinen Kopf hinzulegen. In seiner Peron hätte dieses Randgebiet Europas seinen Täufer und seinen heiligen Patron haben können. Leider war weder das Eine, noch das Andere der Fall.

Ist jemand schuld daran, vorausgesetzt, wir möchten über Schuld reden? Schuld nicht an dem Tod des Missionars, der eine fast konsequente Folge seiner Hingabe an Christus war. Ich meine diesen tertullianischen Spruch, dass das Blut der Märtyrer zur Saat des Christentums wird. Im Frühjahr 1009 wurde an der russisch-litauischen Grenze das *sanguis martyrum* nicht zum *semen christianorum*. In den Quellen wird die Taufe Netimers, des Fürsten dieses Landes, neblig und ephemersch erwähnt, davon blieb nichts übrig, was man als Früchte des Evangeliums bezeichnen könnte. Der heilige Bruno mit der Märtyrerkrone kehrte zurück.

Die Bibel hat seit altersher einen Begriff, um so eine Situation zu benennen: Verhärtete Herzen. Gemeint ist, dass ein Mensch oder

ein ganzes Volk in eine Lage gerät, die es ihm nicht erlaubt, ein Geschehen oder Zeichen richtig zu verstehen und entsprechend darauf zu reagieren. Gott, so sagt die Bibel, kann Herzen erweichen, als auch verhärten – je nachdem, was er im Plan führt. Das Blut des Adalbert von Prag erweichte die Herzen der Preußen, sie nahmen den Glauben an, der von dem Missionar verkündet wurde, wie auch Lydia sich damals den Worten des Paulus öffnete. Das Märtyrertum des Brunos schleuderte seine Mörder in ein noch tieferes Dunkel. Eine der Quellen bezeugt, dass „der wilde Stamm“, der den Missionar ermordet hatte, seinen Kopf in den Fluss warf, da „er von seinem Tod immer noch nicht gesättigt war“.

Zweieinhalb Jahrhunderte später sollte der litauische König Mindaugas die Taufe annehmen, aber das war eher eine von politischen Umständen bestimmte Entscheidung und ein Sieg der Diplomatie, und nicht das Ergebnis missionarischen Eifers und der Aufopferung. Wahrscheinlich auch deswegen konnte es nicht erhalten bleiben. Um so mehr, als Ende des 14. Jahrhunderts, als die Kämpfe mit dem Deutschen Orden noch anhielten, die unter Anstrengungen der Herrscher Jogaila und Vytautas unternommene Taufe Litauens jenen Evangelisierungszug der Apostel und die Gabe des Glaubens, die aus ihrem Blut erblühte, nicht widerspiegeln konnte. Die Kirche selbst war ebenfalls anders, als 1009. Getauft von Bruno hätten wir noch gewusst, wie das nicht vom Ost- und Westschisma zersplitterte Christentum ist. Die Morgenröte des neuen Millenniums, apokalyptische Stimmungen am Ende des Jahrtausends und die Hoffnung auf das Widerkommen Christi, wovon Bruno und andere Missionare ziemlich stark beeinflusst waren, wären auch hier eine wirkungsstarke Vorraussetzung gewesen, die den christlichen Glauben zum Gedeihen bringt. Wir haben auch die in Fundament des Christlichen Europas ruhende benediktinische Geistlichkeit nicht zeitgemäß auskosten können, mit dem berühmten Logo *ora et labora* (bete und arbeite). Die katholische Kirche am Ende des 14. Jahrhunderts, in interne Konflikte verwickelt, zersplittert, vom Chaos befallen, war eine ärmliche Wiege dem frisch getauften Litauen. Das Westschisma, das vier Jahrzehnte

dauerte, wo zwei oder drei Päpste gleichzeitig begehrten, die Kirche zu führen, sich gegenseitig Verwünschungen schickten und einander Antichrist nannten, demoralisierte die katholische Gesellschaft und brachte ihre hellsten Vertreter um die Vernunft. Die Hl. Katherina von Siena, Mystikerin und Prophetin, sprach ohne Umschweifungen vom Teufel in Kardinalgestalt.

Gewiss könnte man behaupten, dass alle diese Peripetien Litauen noch nicht erreichen und das noch ganz frische Christentum nicht beeinflussen konnten. Die Kirche hier wuchs und wurde ausgebaut, es entstanden neue Missionen, und in einem knappen Jahrhundert hatten wir bereits den Königsohn Kasimir – den künftigen Heiligen und unseren himmlischen Patron. Also scheint es, dass die letzten Heiden Europas nach ihrer Taufe, im großen religiösen Eifer, tatsächlich vom Niedergang der römischen Kirche nicht beeinflusst wurden.

Allerdings ist ein einmaliges Dokument erhalten geblieben, in dem die Visitation des Bistums Schemaitija 1579 beschrieben wird. Auf Initiative des Bischofs Merkeliš Giedraitis besuchte der Visitor des Heiligen Stuhles, Tarkvinus Peculus, zwei Monate Pfarreien des Bistums Schemaitija und überprüfte, wie hier die tridentinischen Reformen durchgesetzt wurden. Die Visitation erfolgte sehr pflichtbewusst und verantwortungsvoll, nicht nur formell, wie es öfter der Fall war. Tarkvinus Peculus und seine Begleiter liessen in Pfarreien Priester und Laien schwören und befragten sie anschließend. Der Bericht dieser Visitation enthüllte die erbärmliche Lage der Kirche im Bistum Schemaitija, das damals den Großteil des heutigen Litauens umfasste.

Zum Beispiel, bei dem Besuch in der Kirche Vilkija ging der Visitor zum Altar, der dreckig, voll Spinnengewebe, Staub, Vögelkot und -kot und anderen Unreinheiten war. Im Taufbecken in der Mitte der Kirche war das Kupfergefäß „voll mit dreckigem Wasser, mit Unmengen von Maden und anderem Getier“. Der Kirchhof war „offen, keine Zäune, da wühlten viele Schweine, und Knochen der Verstorbenen lagen herum“. Ein ähnliches Bild erwartete den Visitor auch in anderen Pfarreien. Eucharistie und Bußsakrament

gab es meistens nur anlässlich der Feiertage. Manche befragten Pfarrer konnten das katholische Glaubensbekenntnis nicht. Nicht alle waren der Schemaitischen (Niederlitauischen) Sprache mächtig. Der Kanoniker von Medininkai und Priester von Betygala, die in Vilnius wohnten und gerne würfelten, hatte dort ihre Priesterkleider verpfändet. In Kražiai kannten die Pfarrmitglieder, laut dem Priester, weder die letzte Ölung noch das Firmungssakrament. Der Pfarrer in Kaltanėnai beantwortete die Frage des Visitors zum Taufbecken mit einem Lächeln: „Den gibt es im Wald, nicht hier.“

Hier noch einige typische Auszüge aus dem Gespräch in Viduklė, wo der Wirtschaftler des Pfarrhauses über den Vikar Jonas der Pfarrei befragt wurde: „Der betrinkt sich öfters und führt ein Familienleben mit einer Frau aus dem Wirtshaus des hoch geachteten Bischoffs. [...] Bereits zwanzig Jahre lebt der benannte Vikar mit dieser Frau namens Elisabeth und hat mit ihr mehrere Kinder. [...] Diese Frau schlägt den Vikar, behandelt ihn schlecht und kennt keine Scham.“ Der Visitor erfährt ebenfalls, dass dieser Vikar Jonas „Säuglinge meistens im Wirtshaus tauft, wo diese Frau lebt, und nur selten in der Kirche.“ Der verschuldete Vikar musste vier Mandel Groschen Bußgeld zahlen und wurde für zwei Wochen im Gefängnis eingesperrt. Es wurden auch andere strenge Maßnahmen unternommen, um Pfarrer zu disziplinieren und sie zur Seelsorge anzuhalten. Allmählich wurde das beschleunigt, was der berühmte Jesuit Piotr Skarga als „die zweite Taufe Litauens“ bezeichnete und was wohl bis zum Ende der Zeiten um uns herumspuken wird.

Ohne Zweifel wurde die tragische Lage im Bistum Schemaitija von der Welle des Protestantismus, vom Mangel an Priester und von anderen Umständen hervorgebracht, so wie jede Krise mehrere Ursachen hat. Allerdings wird man an dieser Stelle an den Märtyrer Bruno und die verhärteten Herzen der Heiden erinnert. Die zweite oder dritte Taufe ist da notwendig, wo die Chance der ersten Taufe versäumt wurde. Die Grundsätze der Verkündigung des Evangeliums und der Zuwendung dazu durch die Menschen vertragen keine Imitationen. Ein ideal gestalteter Evangeliumszug, der auf verhärtete Herzen gestoßen war und keine Früchte hervorbrachte, ließ

sich später nicht mehr wandeln. Etwa durch politische Spiele oder Kriegskampagnen. Der Prophet Jesaja ruft im Alten Testament aus; „Wie willkommen sind auf den Bergen die Schritte des Freudenboten, der Frieden ankündigt, der eine frohe Botschaft bringt!“ (Jes 52, 7). Damit die frohe Botschaft herangebracht werden kann, sind Schritte des Friedenboten nötig. Wie des Apostels Paulus. Wie des Hl. Bruno, wenn er zum bedrohlichen litauisch-russischen Grenzgebiet ritt, seine Waden nackt, barfuss, mit Füßen, die an den Sattelschlaufen angefroren waren. Leider blubberte hier anstatt Begeisterung und Heiterkeit eine Welle des blinden Hasses. So haben wir in der Person Brunos unseren ersten und den aller echten Boten des Evangeliums verloren, den vom Himmel gegebenen Patron unseres Landes. Es ist durchaus konsequent, dass, abgesehen von Fresken im Kamaldulenserklöster in Pažaislis hier weder die Erinnerung an Missionen, noch Spuren dieses Kultes zu finden waren, und wenn nicht dieses Jubiläum wäre, wurde sein Name sogar in der Kirche selbst kaum einen beschäftigen.

Gib es tatsächlich nichts, was uns die Mission Brunos und sein vergossenes Blut hinterlassen? Die heiligen Märtyrer waren vom Himmel nicht gerufen worden, um sich bei ihren Verfolgern und Mördern zu rächen. Der erste christliche Märtyrer Stephanus betete um die Absolution für seine Henker, denn diese wussten nicht, was sie taten. Die Heiligen sind dafür bestimmt, Zuspruch zu erteilen. In tausend Jahren haben wir wohl mehrmals den Zuspruch vom Hl. Bruno erhalten. Damals, als das Evangelium erneut das Grenzgebiet zwischen Litauen und Russland erreichte. In Jahren, wenn unser Glaube auf Probe gestellt wurde. Vielleicht wurde sogar der Vikar Jonas aus Viduklė und andere verirrtten Pfarrer in den Kreis seiner Schützlinge aufgenommen und haben ihre Berufung zum Hirtenamt wieder gefunden. Wer wird denn das alles nachprüfen? Jedoch hatten wir manchmal erstaunliches Glück. Kehren wir beispielsweise noch einmal zurück in jene armselige Situation im Bistum Schemaitija. In Kražiai, wo die von Tarkvinus Peculus besuchten Bewohner kaum etwas von der Lehre des katholischen Glaubens wussten, gab es schon drei Jahrzehnte später ein Jesuitenkolleg, das

zum Bildungs- und Kulturzentrum in der Schemaitija wurde. 1893 entflammte hier das berühmte Gefecht um die Kirche, die von der russischen Verwaltung geschlossen werden sollte und das menschliche Opfer forderte, aber auch den Sieg brachte, der Litauen in der ganzen Welt berühmt machte und die zaristische Administration zwang, ihre Politik hinsichtlich der Katholiken zu mildern.

Der Hl Bruno, dessen vergossenes Blut nicht zur Saat der neuen Christen in Litauen wurde, bewirkte, dass dieses Land dann am schönsten und mächtigsten wird, wenn seine Menschen Blutzoll entrichten für ihr Recht zu glauben und frei zu sein Keine anderen Seiten der litauischen Geschichte werden so großzügig mit Gnade erfüllt sein, als diejenigen, die vom Leid geschrieben wurden. Sein wertvollstes christliches Zeugnis für die Welt legte Litauen ab, nicht als es Kathedralen baute oder Geistlichkeit pflegte, sondern als es unter dem Kreuz stand. Das ist eine altbekannte Wahrheit, die auch mehrmals vom Papst Johannes Paul II wiederholt wurde. Das ist eine der Lehren, die diesem Land von seinem abgewiesenen Täufer Bruno hinterlassen wurde, der verhärtete Herzen der Heiden nicht bezwingen konnte, aber zu begreifen, ermöglichte was die Botschaft des Opferlammes bedeutet.

Vielleicht ist diese Begegnung hier in Nidden, das Ruhe und Harmonie ausstrahlt, nicht sehr geeignet für Reden von Verfolgen, Leiden und vergossenem Blut. Aber weder Bruno, noch andere heiligen Märtyrer fordern dazu auf, ans Feuer zu gehen, um jeden Preis zum Opfer zu werden, damit irgendein vollkommeneres Niveau des Seelenlebens erreicht wird. Ich denke über die von der Erscheinung gerichtete Geschichte von Menschen und Völkern nach, mit unzähligen unvorstellbaren Kurven und Paradoxa, bei deren Verspüren das Leben schöne Schatten und vom biblischen Weisen besungenen Nebel erhält. Da unsere Bischöfe die Tausend Jahre des Namens Litauen mit dem Verkünden des Evangeliums verbunden haben, denke ich auch darüber nach, wodurch die Lehre Christi in der Gesellschaft verwurzelt wurde und deren Lebendigkeit gewährleistet. Als die letzten Heiden in Europa, die den friedvollen Täufer brutal umgebracht haben, hauten wir wohl uns selber auf den Kopf und

drehen uns immer noch in einem verflixten Kreis, in dem wir einmal einen Anspruch haben, das echte katholische Mustervolk zu sein, und ein anderes Mal uns zur heidnischen Härte des Herzens und zur Verehrung der neuen und alten Götzen herablassen. Wir sind immer noch Götzendiener, umgeben von vielen Trugbildern, Nachäffungen, Betrug, Pseudoereignissen, von Intellekt- und Ideologieschwindel und trügerischem Schein. Genauso wie damals, als wir die Heilung und Wandlung durch das Evangelium nicht zuließen.

An Bruno und seinen tragischen Zug zurückdenken, bleibt zu hoffen, dass irgendwo tief drinnen, unter den Kiefern und den Dünen heiliges, uns beschützendes Märtyrerblut – das eigene und das fremde – quillt, das vielleicht unser Erhalten und unsere Beziehung zu dem Herrn segnet.

Gehalten am 17. Juli 2009

Übersetzung von Kristina Sprindžiūnaitė

Julius Sasnauskas, geboren 1959 in Vilnius, schloss sich bereits als Jugendlicher der Dissidentenbewegung an, war an der Herausgabe der Untergrund-Zeitungen beteiligt, verfasste Potestbriefe an sowjetische Behörden zu Verstoßen gegen Menschenrechte und zur Vernichtung der litauischen Kultur. 1979 wurde festgenommen, für 1,5 Jahre Haft und anschließend 5 Jahre Verbannung im sibirischen Tomsk-Gebiet verurteilt. 1986, nach der Rückkehr in Litauen, tritt dem geheimen Franziskaner-Orden bei. 1995 wurde als katholischer Priester eingeweiht, 1997 zum Rektor der Bernhardinerkirche in Vilnius ernannt. Seit demselben Jahr leitet er im Auftrag der Bischofskonferenz das katholische Hörfunkstudio. 1999 wurde mit dem Orden der IV Stufe des Vytautas-Kreuzes und mit der Unabhängigkeitsmedaille ausgezeichnet. Veröffentlichte 4 Predigte- und Meditationsbücher.

Sudarytoja | *Bearbeitung*

Lina Motuzienė

Redaktoriai | *Redaktion*

Antanas Gailius, Ruth Leiserowitz, Kristina Sprindžiūnaite

Dizaineris | *Graphische Gestaltung*

Jokūbas Jacovskis

Viršelyje panaudotas M.K. Čiurlionio „Pavasario sonata“ paveikslo fragmentas

Leidėjas | *Herausgeber*

Thomo Manno kultūros centras, Nida, www.mann.lt

Parengė spaudai ir išleido | *Verlag*

UAB Inter Se, Vilnius, www.interse.lt

Spausdino | *Druck*

UAB Arx Baltica, Kaunas, www.arxbaltica.lt